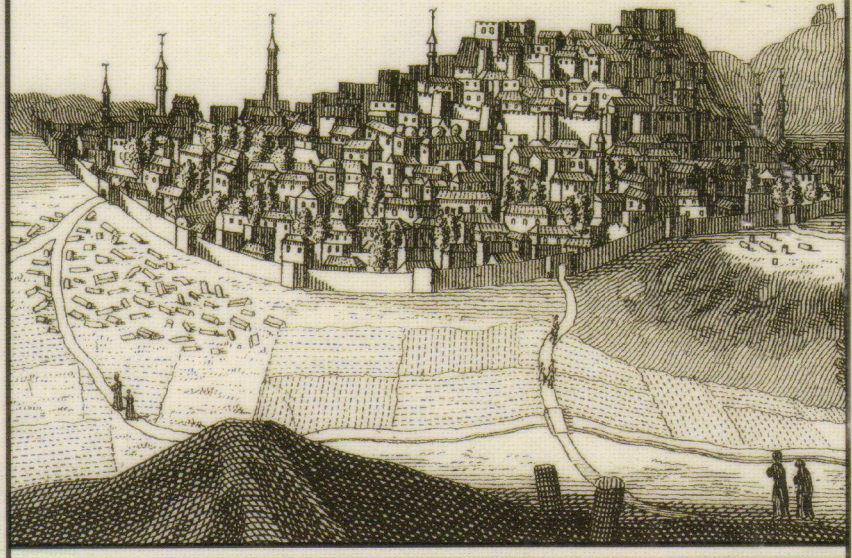
HRAND DER ANDREASYAN

TOPLU ESERLER 1

POLONYALI SIMEON'UN SEYAHATNÂMESİ

(1608-1619)

§ TARİH

HRAND DER ANDREASYAN

22 Ekim 1892'de İzmit yakınlarındaki Bardizag'da (günümüzde Bahçeçik) doğan Hrand Der Andreasyan, kumaş tüccarı Mihran Der Andreasyan (1860-1902) ile Yeğisapet Hanım'ın (1867-1947) üçüncü çocuğudur.

İlk eğitimini Bardizag'daki Nerses Şuşanyan Ermeni Mektebi'nde tamamlayan Hrand Der Andreasyan, Bardizag Amerikan Koleji'ne devam ederek aynı zamanda Bardizag Yüksek Ermeni Mektebi'nden de mezun oldu. Bardizag Ermeni Tedrisat Heyeti'nden yardımcı öğretmenlik diploması aldı. 1913'te İstanbul'a gelerek Üsküdar'daki Surp Haç Ermeni Mektebi'nde bir sene kadar ders verdikten sonra Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla beraber yedek subay olarak Kuşadası'nda görev yaptı. 1919 Şubat'ında terhis olarak İstanbul'a döndü. Ardından Tekirdağ'daki Hovhanyan Mektebi'nin müdürlüğünü bir yıl sürdürdü. 1920'de İstanbul'a geri dönerek Ortaköy'deki Tarkmançatz Ermeni Okulu'nda öğretmenliğe başladı. Yaklaşık iki yıl sonra aynı okulun müdürlüğüne getirilerek 1929'a kadar bu vazifesini sürdürdü.

1936 yılına kadar İstanbul'da yayınlanan *Aztarar*, yani "Haberci" isimli Ermenice bir gazetenin yazı işleri görevini yürüttü. 1935'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden mezun olarak "Ermeni, Fransız ve İngiliz kaynakları uzmanı olarak" Edebiyat Fakültesi'ne kabul edilmiş, kırk yıldan uzun bir süre bu görevine devam ederek özellikle Krapar adı verilen Klasik Ermeniceden birçok eseri tercüme etmiştir. Üniversitedeki görevinin yanı sıra uzun yıllar Galata'daki Getronagan Ermeni Lisesi müdürlüğünde bulunmuştur. 19 Nisan 1972'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde jübilesi yapılan Der Andreasyan, 11 Eylül 1978'de Bakırköy'deki evinde vefat ederek Beyoğlu Üç Horan Ermeni Kilisesi'nde yapılan cenaze merasiminin ardından Şişli Ermeni Mezarlığı'na defnedildi.

1939'da Şake Mehteryan (1914-1956) ile evlenen Hrand Der Andreasyan'ın bu evlilikten, 10 Haziran 1941'de Öjeni isminde bir kız çocuğu dünyaya gelmiştir. Eşini 1956 yılında kaybeden Der Andreasyan bir daha evlenmemiştir.

POLONYALI SIMEON'UN
SEYAHATNAMESİ

Hrand Der Andreasyan

§

Yayın No **1236**
Tarih **44**

Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi
Hrand Der Andreasyan

Yayına hazırlayan: Saro Dadyan
Kapak tasarım: Utku Lomlu
Mizanpaj: Bahar Kuru Yerek

© 2013; bu kitabın tüm yayın hakları
Everest Yayınları'na aittir

1. Basım: Eylül 2013

ISBN: 978 - 605 - 141 - 675 - 5
Sertifika No: 10905

EVEREST YAYINLARI
Ticarethane Sokak No: 53 Cağaloğlu/İSTANBUL
Tel: (212) 513 34 20-21 Faks: (212) 512 33 76
e-posta: info@everestyayinlari.com
www.everestyayinlari.com
www.twitter.com/everestkitap

Baskı ve Cilt: Melisa Matbaacılık
Matbaa Sertifika No: 12088
Çiftehavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8
Bayrampaşa/İstanbul
Tel: (0212) 674 97 23 Faks: (0212) 674 97 29

Everest, Alfa Yayınları'nın tescilli markasıdır.

İÇİNDEKİLER

Önsöz..... vii

I: Lvov'dan İstanbul'a..... 1

II: İstanbul..... 5

III: Marmara ve Ege Sahillerinde Bir Gezinti..... 24

IV: İstanbul'dan Venedik'e..... 32

V: Venedik..... 39

VI: Papa Devleti..... 53

VII: Roma..... 60

VIII: Muş Yolunda, Anadolu..... 99

IX: Muş - İstanbul..... 116

X: Mısır..... 122

XI: Kahire-Kudüs..... 140

XII: Kudüs..... 146

XIII: Suriye..... 172

XIV: Avdet Yolu Üzerinde..... 185

EKLER

I: Selamlık Merasimi..... 197

II: İzmir..... 201

III: Edirne..... 205

IV: Tokat..... 209

V: Diyarbakır..... 214

VI: Maanoğlu Emir Fahreddin..... 218

VII: Ankara..... 223

Dizin..... 227

ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nun on yedinci asır başlarındaki vaziyetini aydınlatması bakımından ehemmiyetli olan seyahatnamesiyle ilgi çeken Polonyalı Simeon, aslen Kefeli bir Ermeni ailesine mensup olup takriben 1584 senesinde Polonya'nın Zamotsa (Zamosc) şehrinde doğmuştur. Servet itibariyle mütevazı bir durumda bulunan babasının isteğiyle ilk derecede bir tahsil görmüş olan Simeon, kilise ve ruhani şahsiyetlerle olan sıkı münasebeti sayesinde, zaman ve muhitinin bahşettiği bilgi sahasında az çok ilerlemiş ve aranılan bir müstensih olmuştur. Yazılarından anlaşıldığı gibi, çok dindar bir genç olan Simeon, ruhban sınıfına girmeye heveslenmişse de ancak "tıbir" (kilise hanendesi) mertebesine kadar çıkmış ve nihayet 1620 senesinde Lemberg'de evlenerek dünyevi hayata girmiştir. Dindarlığı ve bilgiye karşı duyduğu şiddetli alaka sebebiyle Simeon, bin bir meşakkati göze alarak mukaddes mahalleri ziyaret arzusunu tahakkuk ettirmiş ve çeşitli sıkıntılarla geçen yolculuğu sırasında, "hacılar ve seyyahlara faydalı olabilecek" olan eserinin notlarını toplamaya gayret sarf etmiştir. Kudüs'e hacca gitmek gayesiyle çıktığı seyahat dolayısıyla İstanbul'a gelince önüne çıkan her fırsattan istifade ederek, Venedik ve Roma gibi yabancı şehirleri, Anadolu'nun en uzak bölgelerini ve Osmanlı vilayetlerinden Mısır, Suriye ve Filistin'i görebilmiştir.

Ermeni Kilisesi Mugannisi (Tıbir)

15 Şubat 1608'de 24 yaşında olduğu halde, Lemberg'den yola çıkan Simeon, 10 Eylül'de İstanbul'a varmış ve bir sene kadar burada kaldıktan sonra Ege ve Marmara havzasında bir gezinti yapmış, 1611'de Ermeni Katolikosunun* bir mümessiline refakat ederek Rumeli yolu ile Venedik ve Roma'ya gitmiş, 1612'de deniz yolu ile avdetinde İzmir'e çıkarak 1613'te seyahatini Anadolu'nun içlerinde Muş'a kadar uzatmış ve 1614'te tekrar İstanbul'a gelmiştir. Simeon, nihayet 15 Ağustos 1615'te seyahatinin asıl hedefine gitmek üzere gemiye binerek Mısır'a ve oradan da karayolu ile Kudüs'e vasıl olmuş ve ahdini yerine getirmiştir. 1616'da oradan ayrılan Simeon, Suriye yolu ile yine Anadolu'ya geçerek 1618 senesinde tekrar İstanbul'a gelmiş ve aynı sene içinde Polonya'ya avdet etmiştir.

İhata ve muhakeme bakımından mütevazı bir vasıf taşıyan Simeon, seyahatnamesinde gördüklerini ve duyduklarını olduğu gibi nakletmiştir ki bu keyfiyeti eserin kaynak olarak değerini artırmaktadır. Müellif, dini hislerini uyandıran ziyaret yerlerinden maada uğradığı yerlerin topografik, etnik ve iktisadi durumunu

* Katolikos veya Gatoğigos, "Başpatrik" olarak da isimlendirilebilecek, Ermeni kilise hiyerarşisi içerisinde en üst mertebede yer alan ruhanidir. (y.n.)

belirten basit teferruatlar vererek, dolayısıyla içtimai hayatın çerçevesini çizmiştir. Bu bakımdan, İstanbul, Tokat, Diyarbakır, Kahire, Kudüs, Halep ve diğer bazı şehirler hakkında verdiği nispeten mufassal malumat dikkate şayandır.

Müellif, yazmasında kaydetmiş olduğu gibi, eserini 1619 senesinde kaleme almıştır. Binaenaleyh seyahati esnasında yazdığı notları avdetinden sonra Lemberg'de tasnif ve tedvin etmiştir. Eserin dili, Ermeni edebi ve halk dilinin halitası (karışımı) olup birçok yerlerde tercümesinde "italik olarak aynen verdiğimiz" Türkçe, bazen de Lehçe kelimeler kullanılmıştır.

Simeon'un seyahatnamesi, meşhur Ermeni Mekhitarist* filolog Per Nerses Akinian tarafından, 1932'de Lemberg Üniversitesi yazmaları arasında keşfedilmiş ve 1936'da Viyana Mekhitarist Manastırı matbaasında bastırılmıştır.

Adı geçen üniversite kütüphanesinin Ermenice yazma eserleri içinde, 58 numara ile kayıtlı bulunan seyahatnamenin metni 1925'te ilk defa Fransız armenologlarından Frédéric Macler görmüş fakat layıkıyla tetkik etmemiş ve Revue de Etudes Arménienne'deki (t. VII, 1927) bir makalesinde "Bir seyahat hikâyesine benzer" kaydı ile zikretmiştir. Nihayet Per Nerses Akinian, eseri yerinde tetkik ettikten sonra ehemmiyetini takdir ederek, müellifin hayatı ve eseri hakkında yaptığı etraflı bir etüt ile beraber 1936'da neşretmiştir.

Yazma, 15,3x10 cm. ebadında, 198 varak, yani 396 sayfadan ibaret, temiz yazı ile kırmızı deri ciltli bir defter halinde olup yazan ve sahip olarak "Polonyalı Tıbir Simeon" adını taşır.

Seyahatname metnine müellifin bir otobiyografisi ile 1622-1635 seneleri hadiselerinden olup keza Simeon'un yazdığı "Sultan Osman'ın Lehistan Seferi (1622)", "Abaza Paşa ve Yeniçeri Kıtali", "Rus-Leh Harbi (1632)", "Abaza Paşa'nın Lehistan Taarruzu", "Sultan Murad'ın Lehistan Seferi" vs. gibi ufak vakayinameler de eklenmiştir.

Seyahatname, yukarıda zikredilen basmasından aynen tercüme edilmiş, ancak fasıllarla ayırma hususunda tasarruf olunup muka-

* Mekhitarist veya Mıkhitarist, 1701'de Mıkhitar Abba'nın (1676-1749) kurduğu ve günümüzde de devam eden bir Katolik Ermeni tarikatı. (y.n.)

yese zemini hazırlamak ve tamamlayıcı malumat verebilmek için Garp müelliflerinin seyahatnamelerinden bazı parçalar, not ve ek olarak ilave edilmiştir.

Kitabın hazırlanmasında kıymetli yardımlarını gördüğüm Tarih Asistanı Dr. Bekir Kütükoğlu'na burada teşekkürlerimi bildirmekle zevk duyuyorum.

Hrand D. Andreasyan

I
LVOV'DAN İSTANBUL'A

Ermeni takviminin* 1057'nci (Miladi 1608) yılında, Büyük Perhiz devresinin** ikinci haftasına tesadüf eden 15 Şubat Pazartesi günü, kadir-i mutlak Allah'ın iradesiyle, Ruhülkuds'e*** sığınarak, yirmi dört yaşında olduğum halde Lvov (Lemberg) şehrinden hareket edip Boğdanlı Ermeni tacirleriyle beraber yola çıktım. Mevsimin kış olmasından dolayı, Leh ve Ulah memleketlerinin sınır şehri olan Sinatin'e ancak on günde varabildik. Bu şehirde bir gün kaldıktan sonra, dokuz günlük bir yolculukla Boğdan voyvodalarının makamı ve Ermeni ve Ulah patrikliklerinin merkezi bulunan "Allah yapısı" Seçov şehrine vardık. Seçov, çok yüksek bir mevkide, güzel manzaralı, mutedil ve iyi havalı bir şehirdir. Şehrin yakınından bir nehir geçer. Seçov'da 300-400 hane Ermeni, üç kâgir kilise ve şehir haricinde çok güzel iki manastır vardır. Manastırlardan biri şehrin hemen yanında, diğeri iki mil uzağındadır. Burada Hovannes adlı bir piskopos, Mıgırdıç adlı Hizanlı

---

* Ermeni takvimi, Güneş takvimi esasına dayalı olarak geliştirilen ve milattan sonra 551 senesinden başlayan bir takvimdir. Ermenilerin geleneksel takvimi olan bu takvim 18. yüzyıla kadar kullanılmıştır. (y.n.)

** Paskalya öncesindeki kırk günlük oruç dönemi. (y.n.)

*** Hz. İsa (y.n.)

bir vardapet* ve Mesrop isminde diğer bir vardapet vardır. Şehir halkı çok misafirperver ve dindar insanlardır.[1] Yoldaşlarıma uyarak üç buçuk ay Seçov'da kaldım.

Sonra, Ulah memleketinden İstanbul'a Türk *hünkârına*[2] hazine götürülmekte olduğunu duyarak sevindim ve hemen yola çıkarak üç günde Yaş Pazar'a geldim. Hazinenin yola çıkmasını bekleyerek üç ay orada kaldım. Yaş'ta yerli ve hariçten gelmiş yüz hane Ermeni ile onların kâgir muhteşem bir kilisesi, okumuş papazları ve zengin *devletlûları* vardır.[3]

Urûc-i Meryem Yortusu** haftasının pazartesi günü, hazine ile beraber yola çıktım. *Haznedarlar* koca Hovannes ve Keronentz ve Avram oğlu koca Haçik adlarında Yaş'lı Ermenilerdi. Allah Haçik'ten razı olsun ve gerek dünyada, gerek ahrette onu aziz etsin, zira beni kendi arabasına aldı ve acizlere İstanbul'a kadar pek çok yardım etti.

Yaş'tan çıktıktan iki gün sonra Vaslov adlı bir kasabaya vardık.[4] Burada yirmi hane Ermeni, ahşap bir Ermeni kilisesi ve bir papaz

---

* (Erm.) Rahip. (y.n.)

1 On sekizinci asır müellifi İncicyan'a göre, aynı adı taşıyan çayın kenarında bulunan Suçova Şehri, haraba yüz tutmuş bina, sur ve mezarlıklardan da anlaşıldığı gibi, Boğdan Beyliği merkezi iken geniş ve çok mamur bir şehirdi. Fakat beylik makamı Yaş'a nakledildikten sonra gitgide sönmüş, sakinleri de azalıp bin haneye düşmüştür. Nüfusun iki yüz hanesini umumiyetle tacir olan ve üç kiliseye sahip bulunan Ermeniler teşkil ediyordu.

2 İtalik harfle belirtilen kelimeler, metinde "Türkçe" olarak yazılıdır.

3 Önceleri bir köy durumunda olan Yaş, Boğdan Beyi Istefan'ın makamını Suçova'dan oraya naklettikten sonra genişlemiştir. Çeşitli milletlerden terekküp eden büyük bir nüfusa mâlik olan Yaş'ta, Ermenilerin iki adet kâgir kiliseleri, Latinlerin ve Protestanların da ayrı kiliselerinden maada, beyler tarafından inşa ettirilmiş birçok kilise ve manastırlar vardır. Yaş evlerinin çoğu tek katlı, mütevazı binalardır. Sultan Birinci Abdülhamid zamanında, Konstantin Bey, susuzluk içinde olan şehirde birçok çeşme yaptırmıştır. 1753 senesinde çıkan büyük bir yangında, beylik sarayı da dahil olmak üzere, şehrin mühim bir kısmı yanmıştır.

** Urûc-i Meryem yahut Hurûc-u Meryem Yortusu, Meryem Ana'nın göğe yükseldiği ağustos ayının ikinci haftasında kutlanan dini bayram. (y.n.)

4 Yaş'tan on iki saatlik mesafede bulunan Vaslov'un, on sekizinci asırda yüz hanelik bir kasaba olduğunu İncicyan da söyler.

vardı. Bir buçuk gün orada kaldıktan sonra Berlad'a geldik.[5] Bu kasabada dört gün kalarak Urûc-i Meryem Yortusu'nu orada geçirdik. Çünkü âdet üzere hazine her şehirde üç gün kalır ve her bir durakta erzakı oranın halkı temin eder.

Berlad'dan çıktıktan sonra üç günde Boğdan'ın son şehri olup Türk memleketinin giriş noktası olan Kalas'a vardık.[6] Kalas'ın önünden deniz kadar büyük, korkunç ve süratli Tuna Nehri akmaktadır.

22 Ağustos Pazar günü bu sonsuz nehri geçtik ve pazartesi karşı kıyıya çıkarak Orta adlı bir köye geldik. Üç gün kaldığımız bu köyde Türkler gümrük resmi aldılar. Oradan hareketle iki buçuk günde Karasu kasabasına, 26 Ağustos'ta Pazarcık'a, oradan da iki günde Pravadi'ye geldik. Pravadi şehri iki yüksek dağın arasındadır. Yerli halktan bazılarının söylediklerine göre, buraları vaktiyle denizmiş. Hakikaten de arazinin birtakım hususiyetleri bunun doğru olduğu kanaatini vermektedir. Burada küçük bir kilise, iki papaz ve bir keşişiyle hayli Ermeni bulunmaktadır.[7]

Pravadi'den Yenikigöy'e gelerek Çengi'de konakladık. Ertesi sabah Balkanları geçmeye başladık. Balkan yolları, iki dağ arası dar ve taşlık olduğundan pek zor bir geçit teşkil ediyordu. Yol o kadar sarptı ki araba bin müşkülatla ilerleyebiliyordu. Dağların arasından akan çay o kadar dolambaçlı idi ki bir gün içinde üzerinden yirmi altı defa geçtik. Bu müşkülattan dolayı ancak üç günde Aydos'a varabildik.[8] Deliorman'ı da geçerek Kırkkilise'ye geldik.

---

5 Prut Irmağı'nın Seret'e karıştığı düzlükte olup on üç köyü bulunan Berlad, on sekizinci asırda, pek azı Ermeni olan sekiz yüz haneden ibaret olup iki kiliseye sahipti.

6 Tuna'nın ağzında, Boğdan'ın limanı olup Karadeniz ve Akdeniz'den gelen gemilerin uğrağı olan Kalas'tan, büyük miktarda keresteden başka bal, mum, tuz, tereyağı, potas, buğday ve sair hububat ihraç edilirdi. On sekizinci asırda, şehrin dört yüz haneden fazla nüfusu, on bir adet de köyü vardı. Ermenilerin Kalas'a yerleşmeleri 1783'ten sonra başlamıştır.

7 Üç tuğlu bir paşalık olan Özü eyaletinin kadılıklarından biri olan Pravadi, Türk ve Bulgarlarla meskûndur. Eyalet paşası, ara sıra, camii ve hamamları bulunan bu şehirde oturur. Başlıca istihsali tütün, bal, mum ve ipekten ibarettir. (Pravadi'nin on sekizinci asırdaki durumunu anlatan İncicyan'ın, orada Ermeni bulunduğuna dair hiçbir şey söylememesi dikkate şayandır.)

8 Denize yakın olan Aydos kasabasının yanında meşhur bir kaplıca vardır ki Kanuni Süleyman tarafından kubbe ile örtülmüştür. Ayrıca Aydos'ta her sene panayır da kurulur.

Burası hayret edilecek bir yerdi. Her tarafta yerden fırlayan muazzam kayalar, vadi ve tepeleri bir taş ormanı gibi kaplamıştı. Evler de hep taştan yapılmıştır.[9]

Kırkkilise'den hareketle, 10 Eylül'de, nihayet herkesin arzuladığı şanlı payitaht şehri olan İstanbul'a muvasalat ettik. Fakat ne kara talihim varmış ki Kudüs'e giden Mısır gemilerine yetişemedim. Bundan dolayı bütün kışı İstanbul'da geçirmeye mecbur kaldım, zira yollar kapanmıştı ve İranlılardan korkuluyordu.

9 Vaktiyle kiliselerin çokluğundan dolayı Greklerin "Dessarakondi eklisie" dedikleri ve kayalık bir arazi üzerinde bulunan Kırkkilise'nin (Kırklareli) nüfusu, on sekizinci asrın sonlarında, Türk, Rum ve Botolya'dan gelmiş bozuk bir Alman lehçesiyle konuşan birçok Yahudi'den ibaretti. Yahudilerin başlıca işi, tereyağı ve peynir imali idi. Onlar, mamullerine damgalarını vurarak, dinleri icabı olarak başka milletlerin yaptıklarını yiyemeyen İstanbul Yahudilerine gönderirlerdi. Kırkkilise'de birçok cami ve hamam, bir de büyük bir kervansaray vardı.

II
İSTANBUL

İstanbul'da Ermenilere ait beş kilise var. Bunlardan Surp Nigoğos, Surp Asdvadzadzin ve Surp Sarkis adlı olan üçü* Langa'da, biri Balat'ta,** Surp Kevork adını taşıyan diğer biri de Sulumanastır'dadır.*** Şehirde, keşişler hariç olmak üzere, dört-beş vardapet, üç piskopos ve yüzden fazla papaz mevcuttur. İstanbul'un yerli Ermeni halkı ancak seksen haneden ibarettir. Fakat hariçten gelerek İstanbul, Galata ve Üsküdar'da gurbet hayatı geçirenlerin sayısı 40 bin haneyi geçer. Zira Celaliler *öte yakayı* tahrip ettiklerinden halk kâmilen İstanbul'a iltica etmiş bulunuyordu. Boğdan'dan İstanbul'a ve bütün Rumeli'den büyük Venedik şehrine kadar her yerde Ermeni bulunmayan tek bir şehir, tek bir köy ve çiftlik yoktur. İşte, deniz kadar çoğalmış günahlarımızdan dolayı yeryüzünde toz gibi dağılmış bir halde bulunuyoruz.

Ermeni patriği Kirkor (II), Kayserili bir vardapetti.[10] Son derece dindar, sert tabiatlı, faziletli, aziz ve aynı zamanda mukaddes

---

* Bu üç kilise günümüze ulaşmamıştır. (y.n.)

** Balat'taki Surp Hıraşdagabet Kilisesi günümüzde de ibadete açıktır. (y.n.)

*** Sulumanastır, Samatya'nın diğer bir adıdır. Bahsi geçen Surp Kevork Kilisesi de günümüzde ibadete açıktır. (y.n.)

10 Muasır Ermeni müelliflerinin sitayişle bahsettikleri bu ruhani 1601-1608, 1611-1621 ve 1623-1626 senelerinde olmak üzere 20 yıl İstanbul Ermeni patriği olmuştur.

kitaplara vâkıf olan bu zat, oruç ve perhiz hususunda çok titiz olup katiyen et yemiyor, şarap içmiyor, her gün yalnız çorba ile yaşıyor, ancak cumartesi ve pazar günleri yağ, peynir, balık, zeytinyağı ve yumurta yemekle perhizini bozuyordu. Büyük Perhiz devresinde ise yalnız iki günde bir defa yemek yiyordu. Bu patriğin yanında tam bir sene kaldım. Patriğin Culfalı Movses adlı bir şakirdi vardı ki çok mütevazı, faziletli bir adamdı ve günde sekiz fasıl mezamir okumayı asla ihmal etmiyor, gece gündüz yorulmadan dua ediyor ve daima mukaddes kitapları tilavet ediyordu. İşte ben, Allah'ın sevgili kulu olan bu insanların yanında kaldım.

Ayasofya

Bir gün, bir şehirliden rica ettim ve onunla beraber, herkesin gıpta ettiği Ayasofya'ya gittim. *Şeyhü're* bahşiş verdik ve bizi içeriye aldılar. Mabedin büyüklüğünü, yüksekliğini ve güzelliğini temaşa ederek hayran olduk ve Allah'a şükrettik. Hiçbir yerde böyle bir bina görmüş değiliz. Orada şaşılacak derecede büyüklükte ve kalınlıkta zarif ve güzel birçok mermer sütunlar gördük. Sütunlar muhtelif boy ve kalınlıkta olduğu gibi, kırmızı, beyaz, mavi, yeşil, siyah ve erguvani, bazıları da benekli mermerden idi. Bir kısım sütunlar çukurlu olarak yontulmuş, bu çukurlar yaldızla ve mavi renklerle doldurulmuştu. Bu sanat güzelliğini tadabilmesi için insanın bin gözü olmalı. Mabedin içinde bir insan boyu kadar, toprakla örtülü ve bakırla kaplı bulunan büyük bir sütunun mütemadiyen terlediği aşikâr bir surette görülüyordu. Kitaplarda okuduğumuza göre, Kirkor Lusavoriç'in ve Teoloğos Greguar'ın bakiyeleri burada bulunmaktadır. Bu sütunun niçin bakırla kaplanmış olduğunu merak ettim. Mabedin kayyimleri de, Müslüman ve Hıristiyan kadın-erkek büyük bir halk kitlesinin buraya gelerek taştan sızan teri elleriyle alıp yüzlerine sürdüklerini ve sütunun binlerce elin teması yüzünden üç parmak kadar aşınmış olduğundan, muhafaza endişesiyle bakırla kaplanmış olduğunu söylediler.

Bizi en üst kata çıkarmalarını rica ettik, çünkü bina kubbeye kadar üç katlı idi. Kapıyı açtılar ve yüz basamaklı bir merdiveni çıkarak orta kata, oradan da diğer yüz basamaklı bir merdivenle

Ayasofya Camii

üst kata vardık. Katlar otuz binden fazla adam alacak genişlikte idi. Burada hayret edilecek sanat eserleri müşahede ettik. Garp tarafında bulunan iki yassı mermer ışık saçıyordu ve buna Türkçe olarak *yanar taş* diyorlardı. Orada, Hazreti İsa'nın hayat sahnelerini canlandıran resimler ve Meryem Ana'nın, havarilerin, peygamberlerin, patriklerin ve diğer azizlerin tasvirlerini de gördük. Bunlar kazınmış olduğundan ancak izleri fark ediliyordu.

Daha ileride, bir duvarın ortasında beyaz bir mermer kapının üzerinde Hazreti İsa ve on iki havarinin resimleri hakkedilmişti ki bu şekiller de kazınmış ve bozulmuştu. Aynı kapıdan içeri girerek, üzerinde hiç yazı bulunmayan ve yalnız iki haçı olan bir mezar gördük. Mezarın kime ait olduğuna dair sualime cevaben, bazıları İmparator Konstantinos'a, bazıları da mabedin banisine ait olduğunu söylediler.[11] Oradan, elli basamaklı bir merdivenle kubbeye kadar çıktık. Buranın dört tarafında bulunan pencerelerden şehir gözümüzün önünde beyzî bir şekilde görünüyordu. Başka birçok şeyler de gördük ama okuyucuları usandırmamak için hepsini birer birer yazmaktan çekindim. Bütün bunları te-

11 Chevalier d'Arvieux de Türklerin, sahanlığın altında bulunan bir mermer mezarın İmparator Konstantin'e ait olduğunu söylediklerini zikreder.

maşadan sonra, benim gibi günahkâr bir adamı Ayasofya'yı ziyarete layık gördüğü için Cenab-ı Allah'a hamd ü sena eyledim. Onu inşa eden ve ettirenlere ne mutlu! Zira binanın güzelliğini layıkıyla tavsif etmek ve yapılan masrafın hesabını tutmak hiçbir kimsenin harcı değildir.

Binaenaleyh, ruhani sınıfının en aşağı derecesinde, aciz bir adam olan ben, Ayasofya'yı nasıl metheder veya onu hangi bina ile mukayese edebilirim? Nikya'nın* 318 patriği ve diğer 150 büyük ruhani oraya kabul edilmekle mabedi şereflendirmişlerdir. Büyük Roma şehri, Petrus ve Paulus ile nasıl övünüyorsa, büyük Konstantinopolis de Teoloğos Greguar ve Hrisostomos İoannes gibi dünyayı aydınlatan din âlimleri ile iftihar eder. Bundan maada, kıymetli eşyalar ve mücevherler kabilinden olan sayısız mukaddes bakiyeler de buraya defnedilmiş bulunuyor.

Ayasofya'nın bugüne kadar gösterdiği sayısız büyük mucizelerden zamanımızda vuku bulan birini anlatacağım. 1609 senesinde, *meramet* (meremmet)** ve tamir etmek üzere bazı ustalar padişahın emriyle Ayasofya'nın damına çıkmışlardı. Tabii ihtiyaç hisseden ustanın biri, aşağı inmeye üşenerek kireç kabının içine işer ve bunu harca karıştırarak kullanmaya koyulur. Fakat Ayasofya bu saygısızlığa tahammül edemeyerek adamı elindeki kapla birlikte, herkesin gözü önünde yere atar. Adamın vücudu sihirbaz Simon'un lâşesi gibi paramparça olmuştu. Bu vakayı gözleriyle görenler dehşete kapılmışlardır. Padişah vakayı duyunca hayrette kalarak Allah'a yalvarmış, bundan böyle kimsenin bu gibi küstahlık ve cürette bulunmayıp tabii ihtiyaç duyunca aşağı inmesini ve mabede riayet ve hürmet ile hizmet edilmesini emretmiştir. Herkesi hayret içinde bırakan bu mucizeyi bizzat görmedikse de, orada çalışan şayan-ı itimat Ermeni, Rum ve Türklerin ve keza papazların ağzından işittik. Bu hadise, Ekanim-i Selâse'nin*** şerefi ve Hıristiyanların iftiharı, Allah'ın azizlerine hürmet göstermeyenlere ise mücazat olarak vuku bulmuştur.

---

* Nikya, yahut Nikea, bugünkü İznik şehridir. (y.n.)

** Meramet, onarmak, restore etmek. (y.n.)

*** Ekanim-i Selase, teslis, yani Baba, Oğul, Kutsal Ruh. (y.n.)

Arslanhane*

Ayasofya'nın birkaç adım ilerisinde kubbeli, muhteşem bir kilise gördük. İçeri girdiğimizde, aziz tasvirlerinin hâlâ mevcut olduğunu ve geniş bir yapı olan başmihrabın mevcut bulunduğunu müşahede ettik. Kilisede yüksek tavanlı ayrı ayrı müteaddit hücreler vardı ki halen yırtıcı hayvanlara tahsis edilmiştir ve binaya Türkçe "Arslanhane" adı konulmuştur. Kilisenin ayrı ayrı kısımlarında aslan, pars, denizkedisi, vaşak vs. gibi vahşi hayvanlar bulunuyordu. Bu manzara karşısında gözlerim yaşardı ve içimden Allah'a dua ederek dışarı çıktım. Bu kilisenin vaktiyle bir rahibeler manastırı olduğunu söylediler.

Atmeydanı

Bu kilisenin önünde Atmeydanı denilen büyük bir saha bulunuvordu. Meydanda, yekpare mermerden, yüksek bir sütün vardı ki, üzerinde bakırdan mamul dört aslan bulunan diğer bir sütunun üzerine oturtulmuştu. Muazzam sütun öyle bir sanat maharetiyle dikilmişti ki görenler hayret içinde kalıyorlardı. İnsanın, bunu fani insanların değil de, devlerin yapmış olduğuna inanacağı geliyordu. Fakat üzerinde Roma ve Frenk yazıları vardı ve onu tek bir usta *fend*le rekz** etmişti.

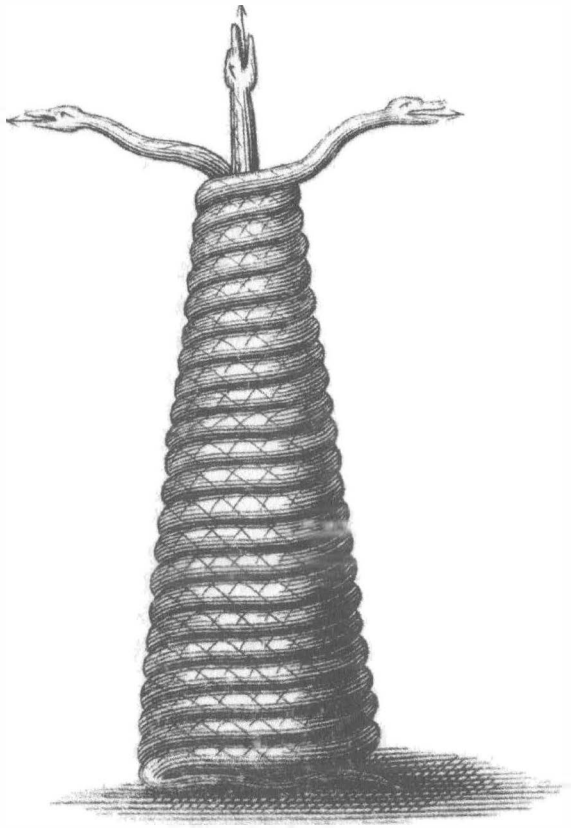
Birkaç adım ilerleyince, üç insan boyu yüksekliğinde ve bir *kulaç* kalınlığında bakırdan mamul ve birbirine sarılı üç başlı bir yılan gördük. Bunun ne olduğunu sorunca, âlimlerin icat ettiği bir tılsımdır dediler. Şehir, tahammül edilemeyecek derecede yılanla dolu olduğu için bu yılan heykelini dikmişler, yılanlar derhal telef olmuş ve bir daha görülmemiştir. Bu hikâye, Musa'nın bir yılanla bütün yılanları yok ettiğine dair Ahd-i Atik'de okuduğumuz şekilde cereyan etmiştir.*** Nitekim Hazreti İsa'nın

---

* Bu yapı hakkında daha tafsilatlı bilgi için ayrıca bkz. Semavi Eyice, "Arslanhane Çevresinin Arkeolojisi", İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı 11-12, İstanbul-1964 (y.n.)

** Fendle rekz (Farsça): Ayağa kaldırmak. (y.n.)

*** Hz. Musa, firavunun karşısına çıkartılıp büyücülükle suçlandığında firavunun büyücüleri ellerindeki asaları yere atarak yılana dönüştürürler. Hz. Musa da asasını yere bırakır, asa yılana dönüşür ve diğer bütün büyücülerin yılanlarını yer. Metinde bahsedilen hikâye budur. (y.n.)

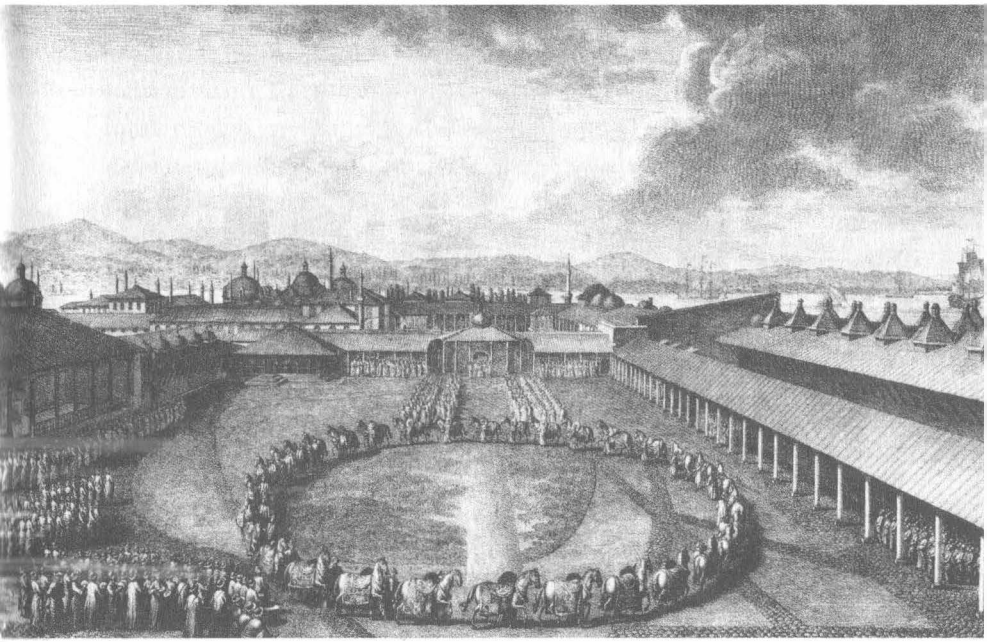

Yılanlı Sütun

da, "Musa'nın sahra içinde yılanı yok ettiği gibi" sözü de mevcuttur.

Hünkâr Sarayı

Bir ok menzili kadar ötede, harçsız olarak iri taşlardan örülmüş, yedi insan boyu yüksekliğinde bir sütun gördük. Sütunun bu vaziyette durması herkesin hayretini çekiyor. Bunların yakınında, bir şehir kadar büyük olan Hünkâr Sarayı vardır. Üç sıra surla çevrilmiş bulunan sarayın ikametgâh kısmı üçüncü surun içerisindedir.

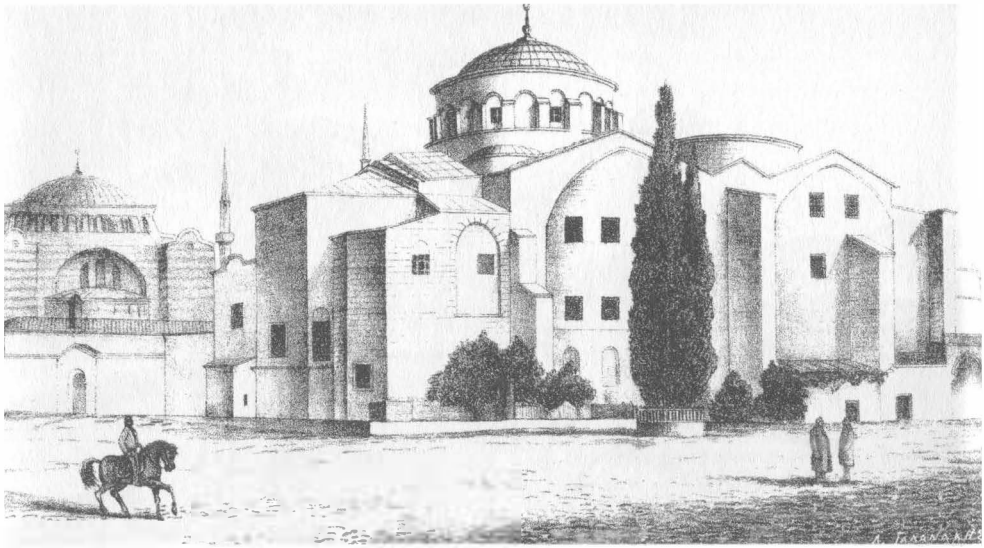
Topkapı Sarayı'nda merasim.

Saray Meydanları

Saray sahalarının genişliğini, çeşmelerini, odunluğunu, baltacılar yerini, bahçelerini ve bostancılarını, acemi oğlanlarını ve cebecilerini birer birer tarif etmek imkân haricindedir.

Cebehane

Sarayda kubbeli büyük bir kilise vardı ki vaktiyle Hrisostomos İoannes'in patrikhanesi olmuştur ve rivayete göre onun kemiklerinin bakiyesi de orada metfun bulunuyor. Kiliseyi şimdi *cebehane* (cephane) yapmışlar ve yalnız cemaat mahalli ile kubbe kalmış bulunuyor. Binanın kilise olduğu belli olmasın diye kubbeyi de yıkmak istemişler, fakat azizin mucizesi ile uzanan eller kurumuş ve suratları çarpılmış olduğundan bunu yapamamışlar, duydukları korkudan dolayı yaptıklarına pişman olarak azizin şerefine gece gündüz ışık yakılmasına karar vermişlerdir.

Cebehane yahut Aya İrini Kilisesi

Divanhane

Bunun ilerisinde, vezirler ve paşaların oturduğu *Divanhane* vardır. Burada, hükümet ricali, *çavuş*, *zaim** ve çeşitli milletlere mensup diğer binlerce insan toplanır. Divanın üst tarafında çok güzel bir şehnişin** vardır ki (padişah) bunun *müşebbek*inden*** aşağıya bakarak herkesi görür, fakat kimse kendisini göremez. Yaldızlı iki yüksek kubbesi bulunan Divanhane büyük ve güzel ağaçlarla, servilerle ve çeşmelerle dolu görülmemiş güzellikte bir yerdir. Deniz kıyısındaki büyük köşk de hayret edilecek güzellikte idi. Oradan eve döndük.

Yeni Bedesten

Başka bir gün de Bedesten'e gittik. Eski ve Yeni olmak üzere iki Bedesten vardır. Biz evvela yenisine girdik. Burada bulunan ku-

---

* Zaim, zeamet eden yani vekil (y.n.)

** Şehnişin (Far.): Balkon (y.n.)

*** Müşebbek (A.): Kafes (y.n.)

maşların, altın ve gümüş eşyaların ve çok kıymetli dibaların, çeşitli silahların, paha biçilmez kalkan ve kılıçların, murassa hançerlerin, nefis yayların, som altından ve sapları mücevherli bıçakların güzelliğini temaşa edebilmek için insanın bin gözü olmalıdır. *Serâser*,* *atlas*, *mahmur*, *kemha*,** *kutnular**** envai *alaca kaftan*, *sof*, *yağmurluk*, kıymetli taşlar, iri inciler, mücevherat ve diğer birçok nadir *töhfeler***** orada pek çok bulunuyor, satılıyor. İstediğiniz *matahı* (meta) orada bulabilir ve satın alabilirsiniz.

Bu bedestenin dört kapısı vardı. Kapılardan biri hiçbir memlekette bulunmayan mahir kuyumculara aitti. Tahayyül ve arzu edilen her şey bu kuyumcularda bulunur. Zümrütler, yumurta büyüklüğünde *lâl*ler, *elmas zehkırlar****** ve bardakların önünde insan hangisine bakacağını veya hangi birini alacağını şaşırır.

Esir Pazarı

Bedesten'in ikinci kapısı, muhtelif milletlerden birçok esirlerin satıldığı mahaldir. İhtiyar, erkek ve kadın esirler oturmuş vaziyette beklerler; kız ve erkek çocuklar, gençler ve güzel yüzlü kadınlar ise tellallar tarafından ellerinden tutulup gezdirilir ve satılırlar. Esirlerden bir kısmı da mandırada birikmiş koyun sürüsü gibi bir sahada toplanmış bulunuyordu. Alıcılar yaklaşarak bakir kızların yüz ve göğüslerini açıyor ve yara bere bulunup bulunmadığını anlamak için vücutlarını baştan aşağıya kadar yokluyorlardı. Sonra da sessiz sedasız duran esirlerden beğendiklerini satın alarak, baba, anne ve kardeşi birbirinden ayırarak alıp götürüyorlardı.

Ben ömrümde bu kadar acıklı bir manzara görmemiş olduğumdan bütün vücudum sarsıldı. Esirlerin dilini bildiğim halde, korkudan onlara yaklaşmaya ve sual sormaya cesaret edemedim.

Bedesten'in üçüncü kapısında *yorgancılar*, *kitapçılar*, *sırmacılar* ve diğer çeşitli dükkânlar vardı. Dördüncü kapı takkeciler ve

---

* Seraser, altın tellerle işlenmiş kumaş. (y.n.)

** Kemha, ipek kumaş. (y.n.)

*** Kutnu, pamuklu bir kumaş türü. (y.n.)

**** Töhfe yahut tuhfe, hediyelik eşya. (y.n.)

***** Değerli bir taş olduğu tahmin edilir. (y.n.)

Esir Pazarı

kavukçular, az ötede de *Frenk iskerleti*,* yetmiş çile, seksen çile ve yüz çile kadifeler gibi muhtelif cins nefis kumaş ve çuhalar satılan kâgir mağazalar vardır.

Eski Bedesten

Diğer bir gün de Eski Bedesten'e gittik. Burada dahi envai kumaşlar ve başka yerlerde bulunmayan, yaldızlı, nakışlı, sırmalı ve mücevherlerle müzeyyen çok kıymetli eyer takımları, dizginler, ***dikdik***ler, bir yerde de büyük ve pahalı çadırlar ve servi ağacından yapılmış sandıklar satılıyordu.

Sulumanastır

Bir gün de Yedikule'nin yakınında bulunan Sulumanastır'a (Samatya) gittik. Burada, Ermenilere ait kubbeli ve kâgir büyük bir kilise vardır. Denize nazır yüksek bir mevkide bulunan ve Surp Kevork adını taşıyan bu kilisenin Konstantin'in oğlu İmparator Kostas tarafından yapılmış olduğu söylenir. Kilisenin etrafında güzel çiçek

* İskerlet yahut iskarlat, kaliteli boya ve kumaştan üretilen, pahalı ve dayanıklı bir tür Venedik çuhasıdır. (y.n.)

ve yemiş bahçeleri, bağlar, iyi sular, ayazmalar, yerli ve misafir ruhani ve siviller için ayrı ayrı evler bulunuyordu. Burada, denize nazır yüksek bir mevkide yaldızlı ve rengârenk boyanmış çok şirin küçük bir köşk, bunun önünde de üstü kapalı büyük bir sofa vardı ki sıcak zamanlarda orada oturanlar bir daha dışarı çıkmak istemezler. Kilisenin arka kısmında, Edirne'deki Ali Paşa ve Bursa'daki Gelincik gibi dar ve uzun kâgir bir kemer vardı. Kemerin etrafında, başta Hazreti İsa, sağ tarafında İmparator Konstantin, solda ise oğlu ile beraber İmparatoriçe Helen olduğu halde 318 patriğin resimleri bulunuyordu. Rivayete göre, İstanbul Konsülü burada toplanmış ve burası aynı zamanda Hristostomos İoannes'in sofra mahalli olmuştur. Şimdi ise Ermeni Patrikhanesi ve patriklik makamıdır.*

Avratpazarı

Yolda Avratpazarı'na uğradık. Burada, tepesi ancak görülebilecek yükseklikte bir *dikmetaş* vardı. Taşın üzerinde çok güzel muhtelif insan ve at şekilleri ve yazılar hakkedilmişti. Başka *dikmetaş*lar da vardı, fakat onlar bunun kadar yüksek değildi.

Tavuk Hanı

Hayli gittikten sonra Tavuk Hanı'na geldik. Orada da bir mermer sütün vardı, fakat bu Avratpazarı'ndakine benzemeyip birçok çelik çemberler tarsin edilmişti. Hazreti İsa'nın takdisi ile çoğalan ekmek ve balık kırıntılarını ihtiva eden yedi zembilin bu sütunun altında bulunduğu rivayet edilir.

Şehrin hemen her semtinde aziz bakiyeleri ihtiva eden büyük ve küçük birçok kâgir kilise vardı. Güzel ve yüksek mevkilerde bulunanları Müslümanlar almış, beğenilmeyenler ise Rumlara bırakılmıştır. Rumların yüzden fazla kilisesi Müslümanların ise binlerce cami ve mescidi vardı. Keza, kemerli ve şehir kapısı kadar bü-

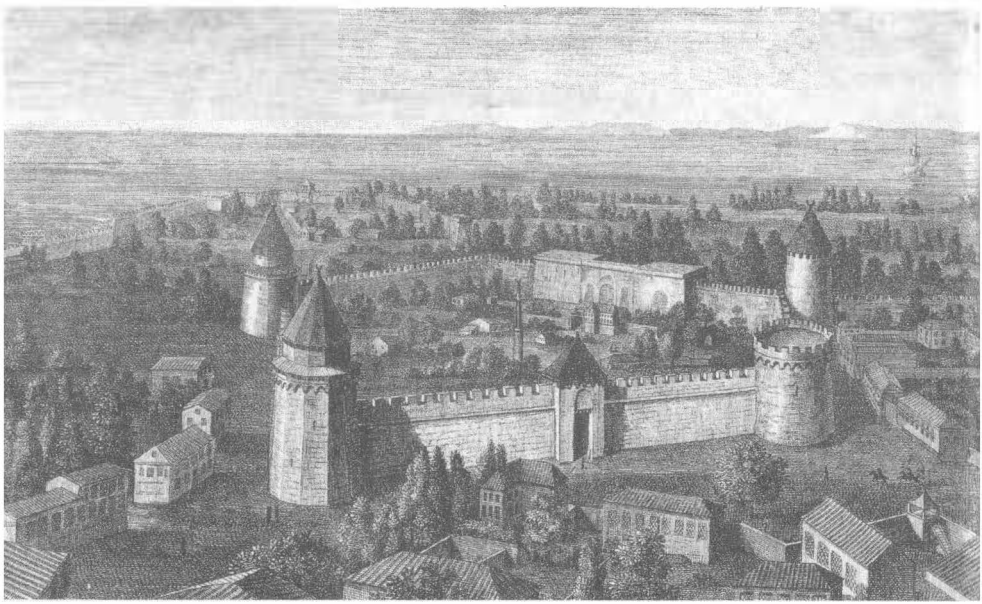
* 1641 senesine kadar İstanbul Ermeni Patrikliği makamı olarak kullanılan Samatya'daki Surp Kevork Kilisesi, 1641'de Rum cemaatine verilince patrikhane, bugün de bulunduğu Kumkapı'daki kiliseye taşınmıştır. Surp Kevork, 1642'de Ermeni cemaatine iade edilmiştir ve günümüzde de ibadete açıktır. (y.n.)

yük demir kapılı muazzam birçok kâgir hamam ve hanlar vardır. Yüz, iki yüz ve üç yüz oda ihtiva eden hanların her birinde tatlı su şadırvanları bulunur. Hamamlar da kilise gibi kubbeli büyük binalar olup bazılarının duvarları beyaz mermerden, bazılarınınki rengârenk taşlardan olduğu gibi, bir kısmınınki de çini kaplamalı idi. Bütün hamamlarda şadırvan ve müteaddit kapılar vardır. Her birinde birçok hizmetkâr, bol miktarda *peştamal*, *mahrama** ve havlu bulunur. Muntazaman yakılan hamamlar her gün de gidilse keyfine doyulmayacak kadar caziptir.

Yedikule

Eski ve yeni birçok şayan-ı hayret binalar ve vezir, paşa, ağa ve *zaim*lere mahsus olup krallara layık güzellikte saraylar gördük.

On sekizi sahilde, altısı da karada olmak üzere, şehrin yirmi dört kapısı vardır. Şehir Akdeniz'le çevrilmiş olduğu için dalgalar

Yedikule

* Nakışlı ve daha büyük boyutlarda bir tür peştemal. (y.n.)

surları mütemadiyen dövmektedir. Kapılardan biri, çok metin bir kale olan Yedikule'dir. Tevkif ve esir edilen büyük prensler, baronlar ve hanlar bu kaleye kapatılırlar. Kale kapısı üzerinde beyaz mermerden birçok büyük insan şekilleri yapılmıştır.

Kadırga limanına, Çatladıkapı'ya ve Samatya'ya da giderek hayret verici binalar, şehrin altında pek çok bulunduğu rivayet edilen su ile dolu yeraltı kemerleri, köprüler ve diğer çeşitli yapılar gördük ki bunların birer birer tavsifinden okuyucuları usandırıp uykularını getirmek korkusu ile sarf-ı nazar ediyorum. Çünkü İstanbul'da kaldığım müddetçe her gün ya bir kiliseyi veya başka bir binayı ziyaret ettim.

Balat

Konstantin sarayının bulunduğu Balat'a da gittim. Saray, yüksek ve havadar bir mevkide olup imparator yazın orada otururdu. Sarayın yakınında kâmilen yaldızlı ve müzeyyen çok nefis bir kilise vardır. Balat'ta yarısı Frenklere, yarısı da Ermenilere ait bir kilise vardır ki iki millet mensupları burada müştereken ayin icra ederler.[12]

Galata

Karşı sahilde geniş ve vâsi "Galata Adası"nda, onu Rumlara, onu Frenklere, biri de Ermenilere ait olmak üzere yirmi bir kilise vardır. Surp Lusavoriç adını taşıyan Ermeni kilisesi kâgir ve kemerli, çok güzel bir binadır. Frenk kiliselerinin başlıcası Saint Domenik adlı çok büyük bir binadır. Kilisenin, senede bir defa, Paskalya'nın dokuzuncu haftasının perşembesine tesadüf eden büyük bir ziyaret günü vardır ve o gün kilisede pek çok insan toplanır. Kapatma kızlar da dahil, Müslüman ve Hıristiyan kadın ve erkekler, kısmen ziyaret maksadıyla, kısmen de donanma temaşasına gelir gibi seyre gelirler. Fransa, İngiltere, Venedik vs. krallarının

12 Müellifin kastettiği kilise, Edirnekapı civarında, Kırım'dan gelen Frenk ve Ermenilerin müştereken kullandıkları ve bilahare 1629'da Kefeli Camii adı ile camiye çevrilmiş olan Surp Nigoğos Kilisesi'dir.

*vekil*leri olan *balios*lar ve *elçiler* Galata'da ikamet ederler. Bundan dolayı, orada *misket* ve *malmazya* gibi nefis şaraplar bulunur. İstanbul şehrine ve limanda açık denize nazır geniş ve üç-dört katlı yüksek meyhaneler vardır. Burası her türlü zevk ve sefa yeridir. Burada çeşitli leziz deniz balıkları, envai havyarlar, tuzlu balıklar, portakal, limon, nefis zeytin ve zeytinyağı bulunur. Istakoz, midye ve sair lezzetli yiyecekler de buradan çıkar. Galata o kadar bereketli bir yerdir ki İstanbul'un buradan ve Mısır'dan beslendiği ve bu iki şehir olmazsa kalabalık İstanbul halkının açlıktan kırılacağı söylenir. Çünkü İstanbul, surunun çevresi yirmi mil kadar geniş bir şehirdir. Şehirde, her biri ayrı bir şehir teşkil eden yedi tepe, beş adet *dikmetaş* ve yedi tane kule vardır.

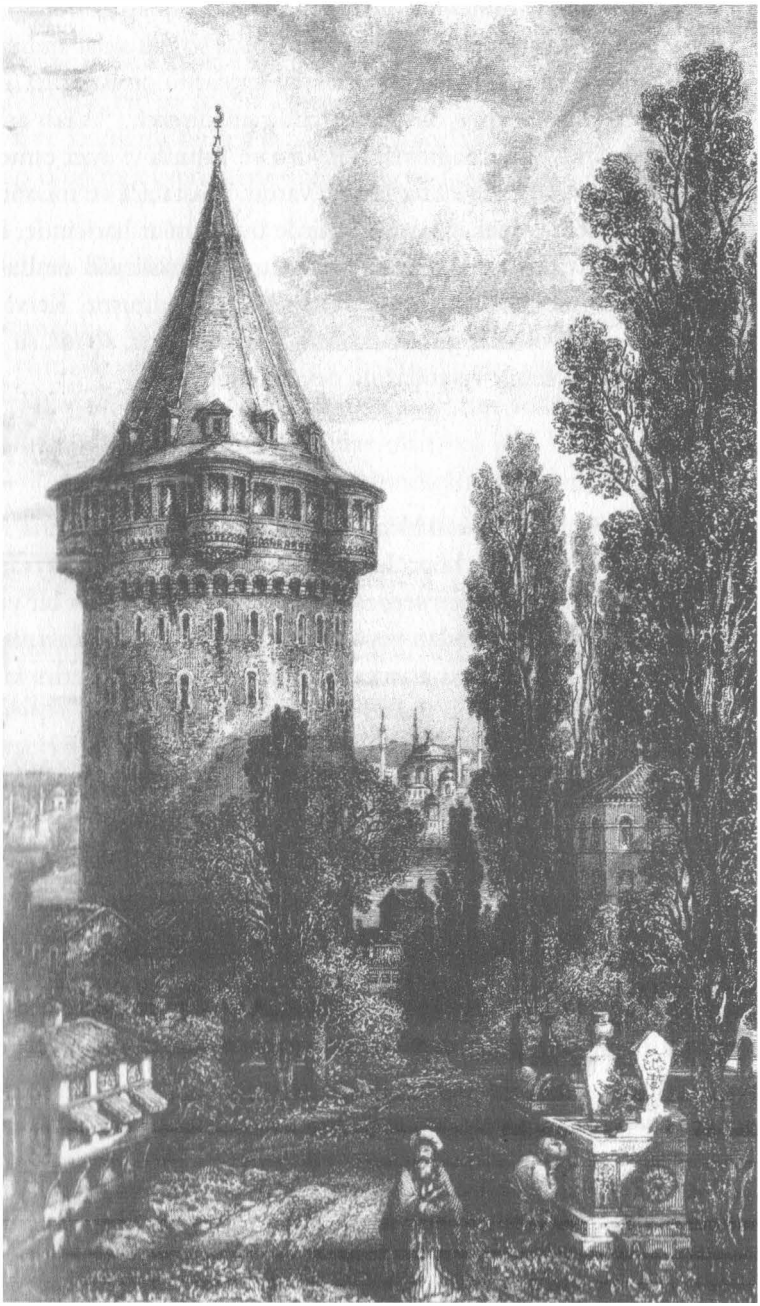
Şehir Nüfusu ve Müesseseler

İstanbul'da 40 bin hane Yahudi, 40 bin hane Rum ve 10 bin hane Ermeni bulunduğu söylenir. Türk nüfusunun haddi hesabı yoktur.[13] Şehirde 80 bin dükkân, 30 bin de meyhane vardır. Bundan başka, pek çok sayıda mescit, misafirhane, *vakıflar*, medreseler, *tembel haneler*, hastaneler, *aşhaneler*, *mutbahlar*, *bezestenler*, *saraçhaneler*, ahırlar, meydanlar, hamamlar, hanlar, çarşılar ki her gün birinde pazar kurulur, kahvehaneler, *kavafhaneler*, saraylar, bostanlar vardır. Vlanga bostanı bir şehir büyüklüğündedir. Çarşılar mallarla, sokaklar insanlarla doludur.

Hayır Müesseseleri

Türkler o kadar hayır seven bir millettir ki her sokak başında bir çeşme bulunduktan başka, gelen geçenlerin içmesi için birçok

13 Hemen bütün müellifler, şehirde gördükleri kalabalıktan dolayı, bu devirdeki İstanbul nüfusunu takriben bir milyon kadar göstermişlerse de o zamanlara ait istinat edilecek sarih hesap ve kayıtlar bulunmadığı için bu rakam sırf bir tahmin olarak kalır. 1672'de İstanbul'a gelmiş olan Chevalier d'Arvieux, Osmanlı payitahtının nüfusunun Paris'inki kadar, yani takriben bir milyon olabileceğini söyler. İncicyan da İstanbul Efendisi'nin 1765 senesine ait kayıtlarında şehrin ev sayısının 88.185 olduğunu ve günlük buğday sarfiyatı hesabına dayanarak, İstanbul nüfusunu bir milyonun içinde gösterir.

Galata

yerlerde iyi su ile dolu ve içine kar atılmış su kapları konulmuştur. Issız ve kurak yerlerde de yolculara mahsus soğuk sular bulundurulur. Bundan başka, bazı kimseler, su kaplarını omuzlarına almış veya eşeklere yüklemiş oldukları halde gezdirerek, "Allah aşkına *sebil* suyu için," diye bağırırlar. Gâvuru ve Yahudi'yi ayırt etmeksizin herkese verirler. Mektepleri de vardır. Hastalara ve misafirlere günde iki defa yemek çıkarılır. Şehirde bulunanlar haricinde, köylerde, ıssız yerlerde, dağlarda, ormanlarda ve çöllerde de hanlar, büyük mescitler, hamamlar ve *şadırvanlar* yapılmıştır. Kervanlar buralara iner, yolcular günde iki defa meccanen yer, soğuk su içer, hamamlarda yıkanır ve yollarına devam ederler.

Köprüler

Nehir, ırmak ve bataklıkların üzerinde, elli-yüz ve daha fazla gözlü geniş ve uzun köprüler kurulmuştur. İnsan ve hayvanlar, bilaücret bu köprülerden serbestçe geçerler. Bu, bataklık bir yerde koydukları bir-iki tahtadan veya tahta köprüden geçen insanlar ve arabalar için cebren para alan sahte Hıristiyanların yüzlerini kızartacak bir keyfiyettir.

Müslümanların Dua ve Oruçları

Müslümanlar çok dindar insanlar olduklarından, beş vakit namazı yalnız evde değil, yolda bile kusur etmeyip gece gündüz ve hatta şiddetli kış mevsiminde de buz gibi su ile abdest alarak eda ederler. Yazık bize! Hıristiyan olduğumuz halde günde bir defa bile kiliseye gitmeye üşenir ve bir zahmet sayarız. Keza, evde ve yolda onlar gibi yapmadığımızdan başka, kilisede bile dua etmiyoruz.

Müslümanlar, Ramazan denilen ayda Yahudi ve Süryaniler gibi otuz gün oruç tutarlar ve akşamları et ve diğer yemeklerle oruçlarını bozarlar. Sabaha kadar uykudan üç dört defa kalkarak bu suretle doya doya yerler. Şarabı haram sayarak içmezler ve asla sarhoş olmazlar. Müslümanların adalet, *zakat* (zekât) ve sadaka gibi diğer hayır işleri de vardır; gerçi bu âdetler, şimdi, Hıristiyanlarda olduğu gibi onlarda da kalkmış bulunuyor.

Hayvanlara İhtimam

Hayvanlara ve kuşlara da ihtimam gösterirler. Karaman'da bulunan büyük bir mescidin avlusunda, et kebabı yaparak, sahipsiz köpek ve kedilerin önüne atarlar. Kargalarla diğer kuşlar da buna alışmış olup muayyen saatte sürülerle orada yemeğe toplanırlar.

Şehrin Büyüklüğü

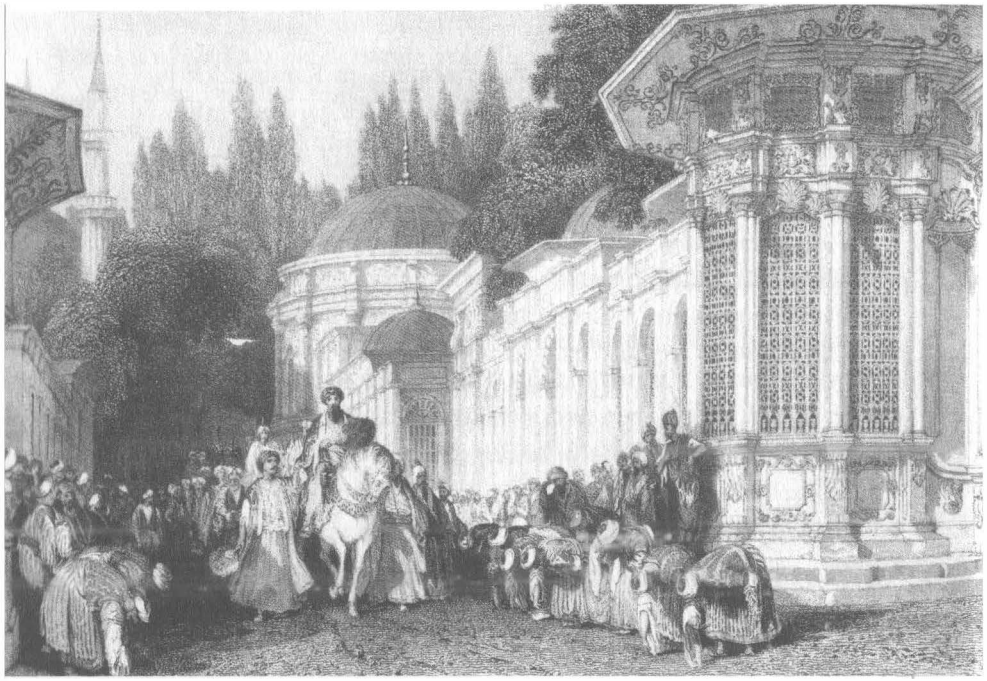
İstanbul o kadar büyük bir şehirdir ki yangın zuhur edip on veya yirmi bin ev yanmış olduğu halde diğer semtlerdeki halkın haberi olmaz. Her bahçe bir serviliktir. Bütün yollar, altı günlük uzunlukta da olsa, Edirne'ye kadar olan yol gibi kâmilen kaldırımla döşelidir. Her yerde çeşme bulunduğu gibi, kimseye fenalık edilmemesi ve kavga çıkmaması için *yasakçı*lar ve *zaptiye*ler mevcuttur.

Müslüman Dini

"Allah" diye hitap ederler fakat Peder, Oğul ve Ruhülkuds'ten müteşekkil Ekanim-i Selâse'yi inkâr ederler. Bununla beraber, kitaplarında mevcut olduğu gibi, Arapça olarak Allah, Tallah ve Ruh demekle Ekanim-i Selâse'yi tanımış olurlar. İsa'yı sadece bir peygamber olarak tanırlar. Mukaddes Kitabın yalnız Tekvin, Mezamir ve İncil kısımlarını kabul ederler ve Muhammed'e nazil olan Kur'an denilen dördüncü kitabı hepsinden üstün tutarlar.

Selamlık Merasimi

Hünkârın büyük saltanatla cuma namazına çıkmasını kısaca anlatayım. Sultan, her cuma günü, selâtin camilerinden birine ve ekseriya Ayasofya'ya namaza gitmeye mecbur olup tantana ve debdebe ile yapılan bu gidiş ve gelişlerde kendisine yaya ve atlı askerler, harbe gider gibi kuşanmış ve süslenmiş devlet ricali refakat eder. Bu esnada bütün şehir, padişahı görmek için galeyana gelir ve binlerce insan sokağa dökülür.

Selamlık Merasimi

Evvela, başlarında *mücevvez*ler* (mücevveze) olduğu halde üç-dört yüz yeniçeri gelerek saray kapısının iki tarafında dizilir. Bunların serpuşları türlü türlüdür. Bazılarının *keçesi* gümüşlü olmayıp beyaz, bazılarınınki sarı, bir kısmının *mücevvez*leri ise yaldızlı ve mücevherle süslenmiştir. Padişah sefere çıktığı veya bir yere gittiği vakit yeniçeriler daima yaya olarak önden giderler.

Yeniçerilerden sonra *solaklar*, *çorbacılar* ve bunların arkasından da başlarında altın sırmalı sorguçlarla gümüş *tulga*lar ve ellerinde yaylar olduğu halde atlı *yayabaşı*lar gelir. Bunların ardından, başlarında çok büyük *tülbent*ler olduğu halde, altın teçhizatlı, *seraser diba*larla süslü ve gümüş eyerli atlara binmiş *çavuş*lar ve *çavuşbaşı*lar gelir. Sonra, başlarında gümüş kaplı *kavuğa* benzeyen yuvarlak miğfer olduğu halde ve yaya olarak *peyk*ler, yani postacılar gelir. Bunların arkasından, Arap ve *Bedevi* atlara binmiş olup birbirini

* Bir tür kavuktur. (y.n.)

takiben *ağa*lar, *zaim*ler, *paşa*lar, iki *kazasker*, *müftü* ve *vezirler* gelir. Hepsinin inci ve mücevherle müzeyyen olan teçhizatı o kadar muhteşemdir ki diğer memleket krallarının bu kadar ziynete sahip olacaklarını hiç zannetmiyorum.

En sonra vezir-i azam, arkasından da som altınla mücehhez muhteşem bir ata binmiş padişah gelir. Padişahın atının eyeri, *dik-dik*'i ve diğer takımları, göz kamaştıran iri inciler ve mücevherlerle müzeyyendi. Diğer hiçbir kralda bulunmayan bu hazinenin ve altınların değerini takdir veya tasvir etmek imkân haricindedir. Padişahın başında, üzerinde her biri bin yüz kuruş değerinde iki mücevher bulunan çift *sorguç*lu, çok kıymetli bir *tülbent* vardı. Padişahın tam ardından, saçları yüzlerine dökülmüş ve ellerinde balta, iriyarı iki korkunç *zilifdar aznavor** geliyordu. Bunları da *hazinedar* ve *kızlarağası* takip ediyorlardı. Alayın arkasından gelenler ve seyirciler, güya padişah dünyevi bir Allah'mış gibi, "hu! hu!" diye bağırıyorlardı.

İşte padişah böyle şan ve şerefle ve muhteşem bir alayla namaza gider. Ona *Yer halife* derler.

Ben ise bütün bunları gördükten sonra, Allah'ın onlara bahşettiği bu azamet için hayret ediyor, muradıma nail olup niyet ettiğim yerleri nasıl ziyaret edebileceğimi düşünüp duruyordum. Fakat ne çare ki mevsim kıştı ve yollarda çok fırtına vardı.

---

* Zülüflü Baltacı (y.n.)

III
MARMARA ve EGE SAHİLLERİNDE BİR GEZİNTİ

Katolikos Azarya'nın şakirdi olan Harputlu Mıgırdiç adlı bir vardapet İstanbul'a geldi. Bitinya* bölgesinde bir tetkik seyahatine çıkacak olan vardapet, yazı bildiğimi anladığından, kendi bölgesinden (Harput'tan) beş günlük mesafede bulunan Muş'a götürmek vaadi ile beraber gitmemizi teklif etti. Bundan dolayı, hizmetine girerek gideceği bütün yerlerde ona refakat etmeye razı oldum.

İstanbul'dan gemi ile hareket ederek ikinci günü, bir *iskele* olan Mudanya'ya vardık. Burada birkaç hane Ermeni ile bir papaz vardı. Fakat kiliseleri yoktu ve bir evin içinde ayin icra ederlerdi. Orada beş gün kalarak, İncilci İoannes'in ve Prokhoron'un çalıştıkları hamamı görmeye gittik. Bu hamam şimdi camiye çevrilmiştir. Mudanya'da pek çok Rum vardı.[14]

Mudanya'dan hareket ederek, şimdi Bursa denilen Efesos[15] şehrine kadar olan karayolunu bir buçuk günde katettik. Geniş

---

* İznik (y.n.)

14 A. de La Motray (1700), Mudanya'da, yalnız ötede beride dağınık bir halde bulunan bazı kitabesiz taşlardan başka eski eserlere ait bir şey görmediğini, Türk, Ermeni ve Rumlarla meskûn şehrin, İstanbul ile mühim ticari münasebette bulunarak payitahtın bütün meyve ihtiyacını temin ettiğini söyler.

15 Müellif, Bursa'nın Prusa olan eski adını Efesos ile karıştırmış ve -biraz aşağıda görüleceği gibi- "Uykuya dalan yedi genç"in efsanesini (Kehf Suresi) zikrederek onların esasen Efes'te bulunan mağarasını güya Keşiş Dağı'nda gördüğünü söylemekle hataya düşmüştür.

bir şehir olan Bursa'da üç yüz hane Ermeni, beş papaz ve küçük bir ahşap kilise vardı. Burası çok latif ve bol meyveli bir yer olduğundan bir ay kaldık. Şehrin civarı kâmilen bağ ve bahçelikti, ortasından küçük bir çay akıyordu. Fakat havası çok sert, suları da hastalıklı idi. Orada eski binalar ve büyük yapılar ve camiye çevrilmiş kubbeli kiliseler vardı. İri taşlarla yapılmış çok büyük bir mescidi Nero'nun yaptırmış olduğunu söylediler.[16]

Şehir dışında, kral yapısı muazzam, şifa verici ılıcalar ve *kaplıcalar* vardı. İçlerinde havuzlar, şadırvanlar bulunan ve müteaddit yerlerden sıcak ve şifalı sular fışkıran bu kaplıcalara bir defa giren, suyun bolluğundan duyduğu rahatlığa kapılarak bir daha dışarı çıkmak istemez. Kaplıca duvarları kâmilen çini ile kaplanmış, zemini mermerle döşenmiş, üstlerine de kilise gibi büyük kubbeler bina edilmişti. Kaplıcaların içi o kadar *pak* ve berrak tutuluyordu ki bir kıl bile göze çarpmıyordu. Bu büyük binaların bir az ötesinde onu mütecaviz küçük kaplıcalar vardı. Bunların içine girince rahatlıyor ve bütün sıkıntı ve gurbet acılarını unutuyordum.[17]

Şehrin öbür tarafında, Yedi Gencin ölüm uykusuna daldıktan sonra tekrar dirildikleri ve mezarlarının hâlâ mevcut bulunduğu *Keşiş Dağı* denilen Olkos Dağı vardır. Dağın zirvesinde halen harap bir kilise vardır. Erciyes'ten daha büyük ve yüksek olan bu dağda, yazın ve kışın daima kar bulunur, fakat karın bozulup kurtlanmış olduğu rivayet ediliyor. Kilisenin bulunduğu yere kadar

16 A. de La Motray, Bursa kervansaraylarının, gördükleri içinde en muhteşem ve güzelleri olduğunu, Bedesten'in de İstanbul'dakinden aşağı olmadığını, şehrin büyük nüfusunun çoğu Türk, mütebakisinin de Rum ve Ermenilerden ibaret olduğunu, dört köşe kuleleriyle eski surun hâlâ aynen mevcut bulunduğunu söyler. İlk Osmanlı hükümdarlarının türbelerinden sitayişle bahseden müellif, "eskiden bir Grek kilisesi olan" cami kapısının üzerinde asılı olup Sultan Orhan'ın bizzat çaldığı muazzam bir davul ve taneleri başparmak iriliğinde kehribardan yapılmış pek uzun bir tespih gördüğünü, şehirde otuz adet güzel cami bulunduğunu ilave eder.

17 Paul Lucas, Bursa kaplıcalarında beş hamam sayar: 1) Eski Kaplıca, kâmilen mermer döşeli büyük bir salon olup ortasındaki geniş havuzun üzerinde sekiz sütuna oturtulmuş bir kubbe vardı. 2) "Kükürtlü" denilen hamamın mermer göbek taşı, ayrı ayrı hücreleri vardır. 3) Kara Mustafa adını taşıyan hamam, altı ay evvel, suyu soğumuş olduğundan terk edilmişti. 4) En büyüğü ve en sıcağı olan Yeni Kaplıca, geniş havuzlu, dört kubbeli ve birçok hücreleri bulunan bir hamamdır. 5) Kaynarca, daha ufak, fakat çok sıcak bir hamamdır.

dağa çıktık fakat daha yukarıya gidemedik çünkü yaz olmakla beraber şiddetli bir fırtına vardı ve hava çok soğuktu. Oradan, şehrin yarısının Celaliler tarafından yakılmış ve tahrip edilmiş olduğunu müşahede ettik.

Bursa'dan hareket ederek, sahil yolunu takiben Mihaliç Kasabası'na geldik. Burada bir ay beş gün kaldık, çünkü orada yüz hane Ermeni ve iki papaz vardı. Mihaliç'ten sonra bir günlük yolculukla bir liman şehri olan Bandırma kasabasına vardık. Burada birkaç hane Ermeni, bir keşiş, bir de papaz vardı ve küçük bir evin içinde ayin icra ederlerdi. Rum halkı pek çoktu. Orada on gün kaldıktan sonra, her birinde bir veya iki Ermeni bulunan köy ve çiftliklerden geçerek bir buçuk günde Edincik şehrine vardık. Yüksek bir tepede ve *yalı* mevkiinde olan Edincik kâmilen zeytinlikler ve nar bahçeleri ile çevrilmişti. Burada mevcut yüz elli hane Ermeni'nin bir papazları olup bir evde ayin icra ederlerdi. Bu şehrin bütün çeşme ve *kurnaları* üzerinde haç şekilleri bulunduğundan bunların Hıristiyan yapısı oldukları anlaşılıyordu.

Denizin yarım mil kadar açıklarında, İstanbul şehrinden daha büyük bir ada vardır. Ada ıssızdır, orada yalnız bazı harabeler, *burçlar* ve *kuleler* görülmektedir. Adaya gittiğimizde eski devirlere ait şayan-ı hayret inşaat, büyük yapılar; zemini, tavanları ve duvarları büyük taşlarla kaplı mağaralar gördük. Bu yeraltı dehlizleri o kadar geniş ve uzundur ki bir ucundan diğerine ancak üç günde varılabilir. Rivayete göre, kral Bizans'ın ilk önce yaptırdığı Bizantya şehri burada imiş, fakat sonra terk edilerek bilahare Konstantinopolis adı verilen şehir inşa edilmiştir. Şimdi harap ve ıssız bir halde kalmış olan adadan, *payzenler** ve *kadırgalarla* büyük miktarda mermer taşınmaktadır. Orada, o kadar çok taş vardı ki bin seneden beri taşınmakta olduğu halde bitmemiş ve daha da bitmeyecektir.

Biraz ileride bulunan küçük bir adada beş hane Ermeni vardı. Edincik'teki Ermeniler bize büyük misafirperverlik gösterdiler ve orada iki ay kaldık.

Edincik'ten Balıkesir'e geldik. Burası da yeşillikten mahrum yüksek kayalık dağların üzerinde kâindi. Kırk hane Ermeni ve bir papazları bulunan bu şehirde iki hafta kaldık.

---

* Payzen, forsa, yani deniz esiri. (y.n.)

Balıkesir'den sonra, meşhur Manisa şehrine geldik. Burası *şehzade*lerin, büyüyüp tahsil etmeleri için oraya gönderilen padişah oğullarının *tahtgâh* idi. Burada biri dağın üzerinde, biri de düzlükte olmak üzere iki adet ahşap Ermeni kilisesi, Fırnuzlu Hagop adlı bir piskopos ve iki papaz vardı. Buradaki birkaç yüz hane Ermeni bize büyük hüsnükabul gösterdi. Çok nimetle dolu ve her türlü meyvenin bolca bulunduğu Manisa'da iki ay on gün kaldık.

Manisa'dan hareket ederek yarım günde Aziz Nikolayos'un şehri olan İzmir'e vardık. Büyük bir liman şehri olan İzmir'de İstanbul, Venedik, Sakız ve diğer yerlere ait gemiler ve şehirde birçok Frenk ve Rum bulunuyordu. Burası da çok bereketli ve meyve ile dolu bir şehir olup dere ve tepeleri zeytin ve nar ağaçları ile dolu idi. Şehrin Ermeni mevcudu yüz hane olup bir piskopos, bir keşiş ve bir de papazları vardı. İki kiliseden biri kalenin iç kısmında, diğeri dışında idi. İzmir'in de Manisa gibi yüksek bir tepede metin bir kalesi vardı. Fakat buranın havası ve suyu çok fena idi. İzmir'de üç ay kaldık.[18]

İzmir'den çıktıktan sonra iki günlük bir yolculukla Tire'ye vardık. Burası da *bender* ve mamur büyük bir şehirdi, her gün yükler bağlanır ve bir kervan yola çıkardı. Buradaki Ermeniler ancak on haneden ibaretti ve papazları yoktu. Tire'nin gerek Ermeni ve gerek Türk halkı, hepsi de çok misafirperver insanlardı. Sekiz gün orada kaldık.

Tire'den ayrıldıktan sonra bir buçuk günde Güzelhisar'a vardık. Yolun ortasında, zirvesinde bir tatlı su membaı bulunan yüksek bir dağa rastladık. Su o kadar soğuktu ki insan yazın bile iki yudum içemezdi. Dağdan inip ovanın çok ezici havasına girince hastalandık. Çünkü arazi, burada *sahra* halinde olup cenup tarafındaki muzır sular yüzünden hastalıklı bir mıntıka olmuştu. Buranın meyveleri sırf portakal, turunç ve limondan ibaret olup çok mebzul ve ucuzdu. Kış mevsimi yoktu ve bütün sene yaz olduğundan hayvanlar senede iki defa doğuruyor, ekin ve hasat da iki defa yapılıyordu. Buranın sıcağı o kadar şiddetli idi ki bir sene, caminin kurşunlarının eriyip döküldüğünü naklettiler. Bu mıntıkada leylekten başka kuş görülmez, bunlar da o kadar çoktur ki bütün

18 İzmir için bkz. EK II

kasaba ve köylerin damlarını işgal ederler. Burada otuz hane Ermeni, bir papaz, kilise olarak da ahşap bir ev vardı.

Oradan sahil yolu ile Patmos Adası'na gitmeyi arzu ettik. Havari İoannes'in, gördüğü hayal üzerine İncil'ini yazdığı bu adada, Prokhoron'un tahnit edilmiş vücudu, bir gümüş tabutun içinde, canlı bir vaziyette bulunur. Ada, bulunduğumuz yere üç günlük bir mesafede olduğu halde, birçok *levend*in kayıklarla orada dolaşmakta olduklarını duyunca korkudan gidemedik ve tekrar İzmir'e dönerek oradan İstanbul'a doğru yola çıktık.

İzmir'den gemiye binerek hareket ettikten sonra deniz üzerinde o kadar uzun bir zaman çalkalanıp durduk ki beş günlük yolu ancak yirmi üç günde katedebildik. Yolda müteaddit adalar ve harap olmuş kasabalar gördük. Midilli adlı büyük bir Rum adasına geldiğimizde orada üç yüz altmış köy ve beş şehir olduğunu söylediler. İskelede hamallık ederek geçinen üç hane Ermeni bulduk ve yanlarında iki gün kaldık.

Midilli'den sonra Boğazhisar'a geldik. Boğazın Anadolu ve Rumeli kıyılarında metin kaleler inşa edilmiş ve İstanbul'da dahi bulunmayan muazzam toplar yerleştirilmişti. Bunların içinde *balyemez* denilen bir topun ağzı bir *kulaç* kadar genişti. Orada üç-dört hane Ermeni vardı. Bunlar, sıtmalı ve hasta halimizi görerek bize itina gösterip evlerine götürdüler ve bir hafta yedirip içirdikten başka Gelibolu'ya kadar bize refakat ettiler.

Gelibolu büyük bir liman şehri idi. Sefere çıkan *kadırga* ve *gemi*lerin hepsi orada toplanıp kaptanlarını bekler ve buradan düşmana karşı hareket ederler. Mısır *kalyon*ları dahi orada demir atarlar. Gemilerin yiyecek ve içeceği burada hazırlanır ve yükletilir. Gelibolu'da bir ay kaldık çünkü Ermeni mevcudu çoktu, bir papaz, bir de keşiş vardı ve *Taşhan*'ın bir odasında ayin icra ederlerdi. Fakat buradaki insanlar fena huylu idiler.[19]

19 1573 senesinde Gelibolu'dan geçen Philippe de Fresne Canay, şehrin Türk evleriyle büsbütün değişmiş olduğunu ve kadim surun kısmen sulara gömülü olarak görünmekte olduğunu söyler. Müellif, şehirde müteaddit caminin mevcut bulunduğunu ve eski bir kalede Provence'li bir mühtedi olan sancak beyinin oturduğunu, şehre takriben bir mil mesafede, zeytin ağaçlarının gölgesi altında bir caminin yanında bulunan bir türbede, ilk defa Avrupa'ya geçerek Gelibolu'yu zapteden Orhan veya Murat Bey'in (Süleyman Paşa olacak) yatmakta olduğunun rivayet edildiğini yazar.

Gelibolu'dan Tekirdağ'a üç günde geldik. Burası da küçük bir liman şehri idi. Denize nazır bir mevkide, Zeytunlu Hagop adlı bir vardapetin büyük gayret sarf ederek yaptırdığı ve kendisinin de metfun bulunduğu metin bir kilise vardı. Tekirdağ'da iki yüz haneden fazla Ermeni, bir papaz ve iki keşiş vardı.[20] İki ay orada kaldık.

Tekirdağ'dan Karamürsel iskelesine geldik. Burada az sayıda Ermeni ve ihtiyar bir papaz vardı. Böylelikle, gittiğimiz her yerde Ermeni'ye rastlıyorduk, çünkü toz gibi dağılmış ve yeryüzünde serpilmiş bulunuyorduk. Dört gün Karamürsel'de kaldık.

Karamürsel'den Nikya'ya geldik. Bu şehre şimdi Çinik İznik denir, çünkü burada türlü türlü çini, fincan ve sürahi imal edilir. İznik büyük bir şehirdi, fakat şimdi büyük bir kısmı harap olmuştur, havası da fenadır. Şehrin dışında şayan-ı hayret binalar, *yapı*lar, temel bakiyeleri ve İstanbul'daki gibi bir *dikmetaş* vardır. Rivayete göre, şehir vaktiyle bu taşın bulunduğu yere kadar uzanıyordu ve melun Arianos* bu sütunun altında can vermişti. Burada on beş

N. de Nikolai (aynı asırda), Türkiye'den avdet edip Boğaz'dan geçen her büyük geminin hangi millete mensup olursa olsun, taharri edilmek üzere Gelibolu'da üç gün demir atmak mecburiyetinde olduğunu söyler.

Chevalier d'Arvieux, Gelibolu limanında bir tersane kalıntısı ve içinde Lepanto deniz muharebesinden kurtulan Osmanlı kalyonlarının iskeletlerini gördüğünü söyler. Müellif, şehrin nüfusunun, yarısından fazlası Türk, kalanı da Rum ve Yahudi olmak üzere, yirmi bin olduğunun iddia edildiğini, birkaç kubbesi olan bedestende her türlü mal ve yiyecek maddelerinin bol ve ucuz olduğunu ilave eder.

İncicyan (on sekizinci asrın sonları), Gelibolu nüfusunun çoğunun Türk ve Rum olduğunu, Ermenilerin yüz, Yahudilerin yüz yirmi haneden ibaret bulunduğunu, halkın yarısının dokumacılıkla meşgul olup, hususiyle yelken bezi imal edip İstanbul'a gönderdiklerini, aynı zamanda iyi yay ve ok yaptıklarını söyler.

20 İncicyan, Tekirdağ nüfusunu teşkil eden Türk, Rum ve Yahudiler miyanında, iki kiliseye sahip Kemah menşeli bin hane kadar Ermeni bulunduğunu, şehirde faal çarşı, pazar, hamam ve camiler mevcut olup Rüstem Paşa'nın sahile yakın bir yerde yaptırdığı caminin imaretinde yolculara meccanen yemek verildiğini söyler.

* Doğu Roma'nın kurucusu Büyük Konstantin döneminde Ortodoks Kilisesi'nin bazı doktrinlerini kabul etmeyen ve ekümenik konsüllerde büyük tartışmalar yaratan bir liderdir, kendisinin takipçileri, "Arianosçular" yahut "Aryanlar", başlattığı akım ise "Aryanizm" olarak anılır. (y.n.)

hane Ermeni ve iki papaz bulunduğundan on iki gün yanlarında kaldık. Şehrin yanı başında büyük bir göl vardır ki Lusavoriç'in oğlu patrik Vırtanes, suları öküz ve sabanla sürmüş, gökyüzünü da yarmış ve yağmur yağdırmıştı. Suyun üzerinde saban izleri hâlâ görülmektedir. Üç yüz on sekiz aziz patriğin içtima ettiği mevki, şehrin ittisalinde ve gölün kenarında bulunur. Bir az ötede de kubbeli büyük bir kilise vardır. Arianosçular bu kiliseyi bir vakit Ortodokslardan gasp etmişlerdi, fakat Aziz Basilianos'un duaları sayesinde tekrar ibadete açılmış ve Arianosçular mahcup olmuşlardı. Şimdi çok eskimiş bir halde olan kilise Rumların elindedir. Şehrin etrafında büyük surlar ve müteaddit *burç*lar vardı. Burçların içleri kilisede olduğu gibi, aziz tasvirleri ile süslenmiştir. Girdiğimiz her *kule*nin de aynı surette tezyin edildiğini gördük, fakat bunlar bugün metruk bir haldedirler. Şehrin kapısında muazzam iki söke taşı vardı. Bunların birisinin üzerinde çok tiksindirici bir vaziyette melun Nestor'un,* diğerinde de karnı deşik ve eması** dışarı sarkmış bir vaziyette Arios'un resimleri hakkedilmişti. Nestor'un resmi, ağzı açık ve dili boğazına sarkmış olup korkunç bir manzara arz ediyordu. Şehrin havası çok sert ve fena olduğundan, şehirde gerek yerli ve gerek dışarıdan gelmiş bütün insanların yüzleri sararmıştı.

İznik'ten hareket ettikten sonra, otuz hane Ermeni ve bir papazları bulunan Sakarya[21] adlı bir köye, oradan da bir yanında orman, diğer tarafında kayalık bir dağ bulunan bir düzlüğe geldik. Dağın üzerinde küçük kâgir bir manastır[22] ve içinde Erzincan'ın Kabos Manastırı'ndan gelmiş bir piskopos, iki de keşiş vardı. Manastırın yanında yalnız Ermenilerle meskûn üç yeni köy mevcut olup burada üç gün kaldık.

---

* 428'de İstanbul patriği seçilen Nestorios, Hazreti İsa'ın doğasıyla ilgili öne sürdürdüğü tezleriyle asırlar boyunca sürecek tartışmalar başlatmış ve Ortodoks Kilisesi içerisinde asırlar boyu devam edecek olan bir ayrılık yaratmıştır. (y.n.)

** Ema, bağırsak (y.n.)

21 "Tahta bir köprü üzerinden geçtiğimiz Sakarya Nehri civarında ne köy, ne de kervansaray bulunur, yalnız nehirden bir mil mesafede, sakinlerinin çoğu Ermeni olan Ada (Adapazarı) denilen bir kasaba vardır."

22 Müellifin kastettiği manastır, bilahare meşhur bir Ermeni manastırı ve yüksek bir ruhban mektebi haline gelmiş olan Armaş Manastırı'dır.

Oradan, büyük ve *bender* bir şehir olan İzmit'e geldik. Burada iki papaz ve yüz seksen hane Ermeni vardı.[23] İzmit'te bir ay kaldıktan sonra İstanbul'a avdet ettik. Yolda, melun Valens'in Aziz Nerses'i nefyettiği adaya rastladık fakat karaya çıkmadık.[24] Diğer adalarda da Ermeniler vardır.

İstanbul'da üç ay kaldık. Vardapet[25], kendi memleketi ve Muş Ovası Kızılbaşlar tarafından tahrip edilmiş ve insanları esir edilmiş olduğundan, başka bir yere gitti. Ben de korkarak o taraflara gitmeye cesaret edemedim. Böylelikle, meyus bir halde bir zaman İstanbul'da kaldım, fakat muradıma nail olacağıma Allah'tan ümidimi kesmedim.

---

23 Tavernier'ye göre, "Kısmen tepe yamacında, kısmen de denize kadar yayılan bir düzlüğün üzerinde kurulmuş olan İzmit şehrinin limanında, yontulmuş iri taşlarla yapılmış iki set ve tersane olarak kullanılan duvarla çevrili bir sahada, ev ve kalyon yapılmaya mahsus çok miktarda kereste ile dolu üç adet kapalı depo vardır. Sultan Dördüncü Murad şehrin denize ve civar kırlara nazır çok güzel bir yerinde bir saray inşa ettirmiştir. Şehrin nüfusunun büyük bir kısmını teşkil eden Yahudiler, buğday ve kereste ticareti ile meşguldürler." İzmit'e nefyedilmiş bulunan Macar prensi Tekely'yi (Thököly) ziyarete gitmiş olan A. de Motraye, hayli Türk, Rum ve Ermenilerle meskûn İzmit'te birkaçı çok şirin bina olmak üzere yirmi cami, Rum ve Ermenilerin müteaddit kiliseleri, halkın azınlığını teşkil eden Yahudilerin de iki sinagogları bulunduğunu, kadim surlarının kalıntısından şehrin eski İstanbul'dan daha büyük bir şehir olduğunun fark edildiğini, fakat inşaatta kullanılmış bazı kitabe parçalarını havi taşlardan başka eski esere rastlanmadığını söyler.

24 Yassıada kastedilmektedir; dördüncü asırda Ermeni Katolikosu Büyük Nerses bu adaya sürgün edilmiştir.

25 Faslın başında adı geçen ve müellifin seyahatinin bu kısmında refiki bulunan Harputlu Rahip Mıgırdiç.

IV
İSTANBUL'DAN VENEDİK'E

Muş tarafları asayişe kavuşuncaya kadar, Havari Bedros (Petrus) ve Boğos'un (Paulus) mukaddes kabirlerini ziyarete gitmek düşüncesinde bulunduğum sırada, herkese gönlüne göre lütuflarını ihsan eyleyen ve bütün dilekleri yerine getiren *biniyaz* Allah, acizlerinin arzularını da yerine getirdi. Zira o günlerde Ankara'dan *sof* yüklü bir kervan geldi. Kervana Ermeni tacirler ve Vanakan (Vanlı) Zakarya[26] adlı bir de vardapet katılmış bulunuyordu. Vardapet benimle tanıştıktan sonra kendisine refakat etmemi ısrarla teklif etti. Böylelikle, 1060 (1611) senesi Haziran ayının on birinci günü, Allah'ın yardımına sığınarak büyük bir hazırlıkla yola çıktık.

Altı günlük bir yolculuktan sonra Edirne'ye vardık. İstanbul'dan Edirne'ye kadar uzanan yol kâmilen kaldırımla *ferş* edilmiş olup insan ve hayvanlar ayakları ıslanmadan yürürlerdi. Bundan başka, her menzilde kâgir büyük mescitler, hanlar, *odalar*, hamamlar, misafirhaneler ve hastaneler vardı. Bahçeler, serviler, çeşmeler ve nefis suların bulunduğu menzillerde, günde iki defa *pilav*, *yahni*, *zerde* ve iki *fodula* ekmekten ibaret yemek çıkar. Ker-

26 Müellifin bahsettiği isim 1626-1631 yılları arasında İstanbul Patrikliği de yapmış olan Vanlı Zakarya'dır.

van bin kişilik de olsa buralarda konaklar ve herkes, hayvanlar da dahil olmak üzere yer, içer, istirahat eder, istediği vakit hamamda yıkanır ve sonra yoluna devam eder. Yolda, geniş ırmakların üzerinde atılmış yirmi, kırk ve hatta yetmiş gözlü kemerli taş köprüler gördük.

Pek meşhur bir *payitaht* şehri olan Edirne, çok bereketli ve her bakımdan bir bolluk yeri idi. Şehrin etrafından geçen üç büyük ırmak, Peygamber Davut'un, "Nehrin suları Allah'ın şehrini müferrih kılar" sözüne göre halkı şenlendirirdi. Şehirde, aslen yerli olanlar pek az olmak üzere iki yüz-üç yüz hane Ermeni bulunup kâgir bir kiliseleri, altı papaz, iki keşiş ve bir piskoposları vardı. Orada beş hafta kaldık. Yarım günlük bir sahayı kâmilen kaplamış *bağ ve bahçe* ile çevrili olan Edirne, *bender* ve *şen* bir şehir ve her cihetten methe şayan bir *bezirgân şehristanıdır.*[27]

Edirne'den ayrıldıktan sonra, Rumeli yolunu takiben altı günde büyük Huluba (Filibe) şehrine vardık. Şehrin içinden büyük bir nehir akar. Bu şehrin, İskender'in babası Makedonyalı Filip tarafından inşa edildiğini kitaplarda gördükse de, bazı kimseler bunun doğru olmadığını ve deniz kıyısında Filibe adlı diğer bir şehrin mevcut bulunduğunu söylediler. Şehirde yüz hane Ermeni ve bir papaz vardı. Bunlar gelip bizi ağırladılar ve evlerine götürdüler, fakat kervan yoluna devam etmekte olduğundan dolayı kalamadık. Haluba şehrinden pirinç çıkar, fakat Mısır pirinci gibi olmayıp kırmızı renktedir.[28]

---

27 Edirne'ye ait tamamlayıcı malumat için bkz. EK III

28 Philippe du Fresne Canaye (1573), Hébre (Meriç) Nehri'nin kenarında, çok geniş bir düzlüğün ortasında bulunan Filibe'ye otuz kemerli ahşap bir köprüyü geçerek girildiğini, şehrin eski vaziyetine nispeten çok büyümüş ve asgari yedi mil çevresinde olup bütün evlerin Türk tarzında, fakat pek alçak binalar olduğunu söyler. Müellif, evinde misafir kaldığı Raguza tercümanının verdiği malumata istinaden, padişahın Filibe ve civar yerlerden senevi beş yüz yetmiş yük akçe, yani iki bin écu geliri olduğunu ve bu meblağın yalnız şaraptan alınan yüz elli yük, pirinçten yüz doksan, demir madenlerinden yetmiş, nehirden çıkarılan altından yetmiş ve diğer vergi ve gümrük resmi olarak alınan kırk yük akçeden ibaret olduğunu bildirir. Müellif, Filibe'nin dışında padişaha ait büyük bir haranın, şehre beş mil mesafede de kadim şehrin harabelerinin yanında birçok kaplıcaların bulunduğunu söyler.

İncicyan, (on sekizinci asır) Filibe nüfusunun, çoğu Rum olmak üzere, Türk, Bulgar, bir kısım Yahudi ve Surp Kevork adlı ufak bir kiliseye sahip seksen

Yarım *konaklık* yol gittikten sonra, Tatarpazarı denilen bir *kasabaya*[29], oradan da birçok dağ ve çam ormanı geçtikten sonra yedi günde Üsküp'e vardık. On iki gün orada kaldık, çünkü *levent* ve *haramiler* yüzünden yollar korkulu idi. Üsküp'te üç hane kadar bahçıvan Ermeni vardı. Pek misafirperver ve dindar insanlar olan bu Ermeniler bizi bahçelerindeki evlerinde kabul ederek yemekleri ve tatlı dilleriyle teselli ettiler. Nihayet başka bir kervan geldi ve onunla beraber yola koyulduk. Mavi taş, yani *göztaşı madeni* burada bulunur ve ihtiyar bir kadın bu madeni *amal*la tutmuştur.

Üsküp'ten çıktıktan sonra, muazzam ve yüksek dağları ve derin vadileri geçerek beş günde Yenipazar'a varabildik. Vadinin içinden şiddetle ve müthiş bir gürültü ile akan büyük bir ırmak o kadar dolambaçlı bir yol takip ediyordu ki bu suyu bir günde beygir ve katırla altmış kere geçtik. Yol o kadar dar bir patika idi ki hayvanlar çok güçlükle ilerleyebiliyordu. Başımızın üstünde kayalık ve ormanlık dağlar yükseliyor, altımızda ise derin vadinin içindeki su ancak görülebiliyordu. Biz bu uçurumun orta kısmından geçtik. Geçtiğimiz dağlardan biri o kadar yüksek ve sisle kaplı idi ki gök ve güneş görünmüyordu. Ağustos ayında bulunduğumuz halde, sis ve soğuk rüzgârdan dolayı o kadar üşüyorduk ki hepimiz de hayvanlardan inmeye mecbur olduk, içimizden birçoğu da hastalandı. Bundan başka, bu yolları büyük korku ve dehşet içinde katettik, çünkü *bölük* halinde oralarda dolaşan *haramiler*, köy ve kasabaları yakıyorlar ve *softa*ların Anadolu'da yaptıkları gibi bazı köyleri haraca bağlıyorlardı.

Yenipazar'da büyük ve küçük her türlü Türk kilitleri imal edilir. Pazar kurulduğu günlerde, sakinleri kâmilen *kilitçi* olan civar köy ve kasabalardan getirilen kilitler meydanda yığılır ve *bezir-*

---

hane kadar Ermeni'den ibaret olduğunu, şehrin içinden geçen Meriç'in üzerinde ahşap bir köprü bulunduğunu, istihsalin, çoğu pirinç olmak üzere, hububattan ibaret, padişahın gelirinin de kırk yük akçe olduğunu söyler.

29 Philippe du Fresne Canaye, Tatarpazarcığı'nın büyük ve fevkalade güzel bir kasaba olduğunu, Mehmet Paşa'nın orada "mükellef ve muhteşem" bir hamam inşa ettirdiğini ve hamamın suyunun beygirle işletilen bir çıkrıkla meşin kovalar vasıtasıyla yanında bulunan bir kuyudan temin edildiğini söyler.
İncicyan, nüfusu Türk ve Rumlardan olan Tatarpazarı'nın mühim bir ticaret şehri olup "Maraş" denilen büyük bir pazarında bilhassa aba üzerinde çok alışveriş yapıldığını, şehirde birkaç kaplıca bulunduğunu söyler.

*gân*lar bunları alıp, satmak üzere dünyanın her tarafına yayarlar. Şehrin içinden, Kızılırmak gibi kırmızımtırak ve bulanık bir ırmak akar.

Yenipazar'dan sonra beş günde, yüksek bir dağın üzerinde büyük bir şehir olan Bosnasaray'a vardık. Bu şehrin içinden, gördüklerimizden çok daha geniş bir nehir akar. Bosnasaray *şen* ve *bender* bir ticaret şehri olup Rumeli Beylerbeyi orada oturur. Orada rastladığımız dört Ermeni *bezirgân*, handa bize hüsnükabul ve ihtimam gösterdiler. Cenab-ı Hak ecrini ihsan buyursun. Bosnasaray'da iki gün kaldık. Boylu boslu ve güçlü kuvvetli aznavur* insanlar olan yerliler, hiç Türkçe bilmiyor ve yalnız Bulgarca konuşuyorlardı. Rumeli'de, Bulgar şehirlerinden maada seksen bin Bulgar köyü bulunduğu rivayet ediliyor. Bunlar Rum mezhebine merbuttur ve başpiskoposları Edirne'de oturur. Bütün eyalet halkının neden Müslüman olduğuna dair duyduğumuz rivayete göre, günün birinde *haraççı*lar gelmiş, halk da yoksulluktan dolayı, haraç vermemek için Müslüman olmuştur. Haraççılar *Kapı*ya** giderek Bosnalıların Allah için değil, haraçtan dolayı Müslüman olduklarını *hünkâra* anlatmışlardır. Bunun üzerine padişah, Mekke'ye giden hacılardan maadasının Müslüman olmakla beraber haraca tabi tutulmalarını emretmiştir. Bosnalılar, eski dinlerini inkâr etmelerine rağmen yine haraca tabi tutulduklarını görünce Mekke'ye hacca gitmeye başlamışlar, bundan dolayı hemen hepsi de hacı olmuşlardı. İçlerinde haraca tabi tutulan pek az kimse kalmıştır. Bunlara *Rumeli gazileri* denir.

Bosna civarında pek çok Bulgar manastırları vardır. Beş mil mesafede yüksek bir tepenin üzerinde bulunan meşhur ve muhteşem büyük bir manastırın idaresi altında üç yüz köy bulunduğunu söylediler. Bu manastırı ziyaret ederek her tarafını dolaştık ve Allah'a şükrettik. Manastırın yanında, ayrı ayrı 13 değirmeni işleten büyük bir ılıca vardı. Filibe yakınlarında da Bursa kaplıcaları gibi kral yapısı muazzam kâgir *havuz* ve *hücre*ler görmüştük. Bosna sakinleri hepsi de Bulgarca konuşur. Yemin ettikleri vakit, Türkçe olarak yalnız Muhammed'in adını anıyorlar ve "*Takomi*

---

* Aznavur, cengaver (y.n.)

** "Kapı"dan kasıt Babıâli'dir. (y.n.)

boga, i vira Mehmedska," yani "Allah ve Muhammed'in dini" gibi sözler söylerler.

Bosnasaray'dan hareket ettikten sonra, iki günlük yolculukla Frenk *sınırı* olan Kilis şehrine vardık. Şehrin içinden geçen ırmağın beri tarafı Türklere, öbür tarafı da Frenklere aittir. Yolda türlü türlü zorluklarla karşılaştık ve eşkıya korkusundan pek çok ıstırap çektik. Yolculuk o kadar müşküldü ki beş-altı yüz kişilik kafileler bile buna cesaret edemezlerdi.

Çok yüksek ve *sivri* bir dağa tırmandık. Tamamıyla kayalık ve taşlık olan bu dağın üzerinde ayak basacak yer bulunmayıp odundan basamaklar yapılmış olmakla ancak katır ile yukarı çıkmak mümkün oluyordu. Esasen Kilis civarında toprak namına bir şey göremedik. Her taraf sırf taş ve kayalık olup tarla ve bağlar bile molozdan ibaretti. Bu topraksız yerlerde, aynen taşlık ve kurak bir diyar olan Kudüs'te olduğu gibi, taşlar üzerinde nebatlar ve bağlar görerek Allah'ın mucizelerine hamdü sena eyledik.

Nehrin öbür tarafına geçerek Spilit (Spalato) Kalesi'ne gelince, askerler bizi karşıladılar. Bize iltifat edeceklerini zannederek sevindik fakat onlar, bizi *Nezaret* denilen bir hana götürüp orada tıkadılar ve kapıları kilitleyerek uzaklaştılar. Lisanlarını bilmediğimiz için akıbetimizin ne olacağını düşünerek derin bir yeis içine düştük ve akşama kadar ağlayıp durduk. Akşam, pencereden dışarı bakınca İstanbul, Ankara, Edirne, Culfa ve diğer yerlerden gelmiş birçok Hıristiyan ve Müslüman tacirler gördük ve onlara kapatılmamızın sebebini sorduk. Buranın nizamının böyle olduğunu ve padişah bile gelse *nezaret* altında kalmaya mecbur tutulacağını söylediler. Bunu duyunca, zindana atılmış insanlar gibi o kadar keder ve ıstırap içine düştük ki dilimiz tutuldu. Sanki bizden tiksiniyorlar gibi kimse gelip görünmezdi. İkinci günü bir *gvardiandi*, yani bir *nazır* gelip bize hizmet edeceğini, istediğimizi satın alacağını söyledi. Fakat birbirimizin dilini bilmediğimiz için, işaretlerle konuşarak bu adamla, güç halle anlaşabiliyorduk. İstediğimiz yiyecek ve içecek pencereden veriliyor, biz de parayı dışarı atıyorduk.

Başımıza gelen bu felaket ve ıstırap içinde, ağlayarak ve ah çekerek şu mersiyeyi[30] kaleme aldım:

30 Metinde manzumdur.

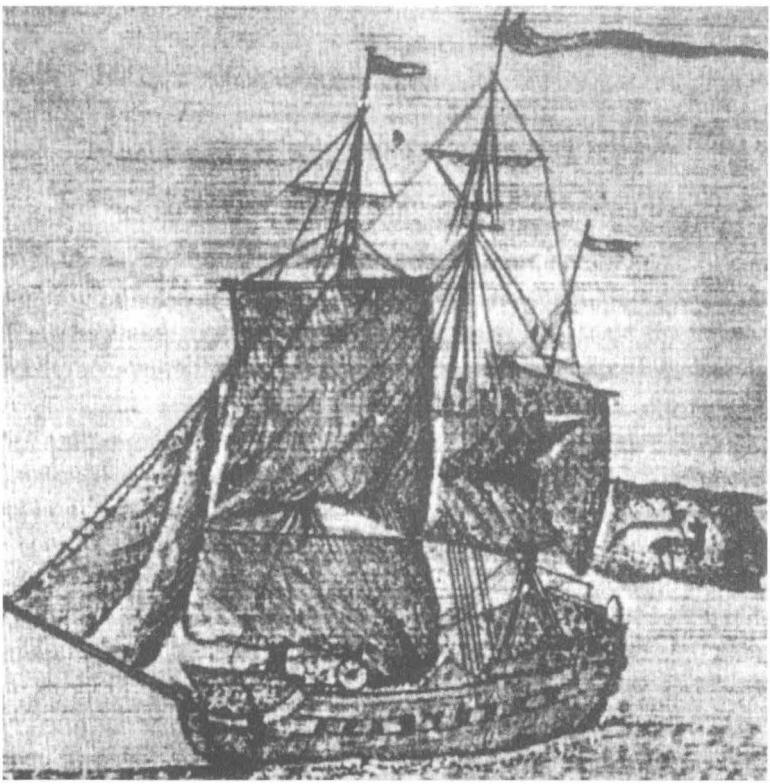
Allah bizi buradan, bu garip memleketin nezaretinden kurtarsın. Buralara *gafil* düştük ve büyük felaketler geldi başımıza. Bir *zindandan* farkı olmayan bu *nezaret*, masum insanların hapishanesidir.

Ne kitapta, ne de Allah'ın emrinde bulunan bu şey *ahmakların* bir icadıdır.

Bu yılan ve canavar *nezaret*te ne ekmek var ne de su. Orada sırf dilsiz bir gardiyan, bir de iri sivrisinek ve pireler vardır. Cehennemin bir eşi olan bu nezaret, insanın kemiklerini eritir.

Allah bize *derman* verse ve bir şunun kapısına çıksak. İnsan yüzüne hasret kaldık, türlü yemeklere muhtaç olduk.

Birine bir laf etsen nefret eder, senden kaçar. Yas ve yeis içine daldık, Allah bize yardım etsin. Bu merhametsiz insanlar bizi kırk

Venedik'le ticaret yapan Ermeni kalyonu

gün mevkuf tuttular. Yanında çok paran yoksa *halin* yaman. Bu, ne ölüme benzer, ne de hayata. Allah bize *derman* versin, şu kapıdan bir çıkalım, Gidip Frengistan'ı ve Bogos - Bedros'un kabrini görelim.

Her hafta gelip esvaplarımızla *partal*ımızı ve kumaşlarımızı yoklar ve akşama kadar iplere asılı bırakırlardı. Uzaktan Ermenilerle konuşarak biraz teselli buluyorduk. Nezarette kalma zamanının muhtelif olduğunu öğrendik, yanlarında balmumu, deri, *sahtiyan* gibi tüysüz eşya bulunanlar yirmi beş, *kebe*, *sof* ve *tüylü* eşyası olanlar kırk, hiçbir eşyası bulunmayanlar ise yirmi gün bekletilirmiş. Bende bir şey yoktu, fakat vardapetin yanında birkaç top hediyelik *sof* bulunduğu için bizi de kırk gün kapattılar. Vardapet bundan çok sıkılıyor ve "dertsiz başımızı bile bile belaya sokarak kendi ayağımızla bu zindana girdik," diyerek daima şikâyet ediyordu.

Kırk günlük nezaret devri bittikten sonra bizi serbest bıraktılar. Şehrin içine girerek muhteşem kilise ve kâgir çan kulelerini, sesleri ruhları şenlendiren büyük çanlar ve kiliselerle çan kuleleri üzerinde parlayan yaldızlı büyük haçları gördük. Bu manzara karşısında duyduğumuz sevinç, bütün sıkıntılarımızı, yollarda ve hatta *nezaret*teki her türlü ıstırabımızı unutturdu. Bir liman olan şehir, bağ ve incir bahçeleriyle çevrili idi.

Venedik kadırgaları gelinceye kadar bu şehirde bekledik, çünkü bu denizde de korsanlar dolaşırdı. Nihayet yola çıktık ve üç gün sonra Zadra adlı bir adaya vardık. Karaya çıkarak güzel kiliseler, cilalı taşlarla yapılmış kuleli manastırlar, piskoposhaneler ve şehrin metin kalesi ile surlarını gördük. Zadra'dan Venedik'e doğru yolumuzun üzerinde birçok güzel mevkide şehir, kale ve manastırlar gördük ki bunları birer birer tavsif etmekten sarf-ı nazar ediyorum.

V
VENEDİK

Nihayet pek meşhur ve güzel bir liman şehri olan, Allah yapısı Venedik adasına vardık. Saint Marko'nun çan kulesi ile kiliseler, "Bakır şehir" efsanesinde olduğu gibi, deniz üzerinde iki günlük mesafeden görünüyordu.

İki buçuk ay Venedik'te kaldık, çünkü orada Ermenilere ait olup hücreler, avlular, yemekhaneler ve misafir odaları bulunan kâgir bir kilise vardı. Kilisede, bir papaz ve bir keşişten başka Yaycı Hovannes, Mardiros, Ercieşli Khazar ve Kargurlu Bedros adlı dört *aktarma** piskopos bulunuyordu. Aynı vaziyette birkaç kişinin de İspanya'da bulunduklarını söylediler. Bir kısmı *aktarma* olmak üzere, on hane Ermeni, bundan başka pek çok da bezirgân vardı.[31]

---

* Müellif, "*aktarma*" kelimesiyle mezhep değiştirenleri, Katolik inancına geçenleri kastetmektedir. (y.n.)

31 Venedik başta olmak üzere, İtalyan şehirlerinde Ermeni kolonilerinin mevcudiyetine ait kayıtlar on üçüncü asırdan başlar. Daha evvel, Kilikya Krallığı devrinde, Ermeniler, ticari bağlardan dolayı Venedik ile sıkı münasebette bulunmuşlar ve ara sıra aynı şehri ziyaret etmişlerdir. Ermenilerin, Venedik'ten sonra en çok ziyaret ettikleri İtalyan şehri Roma'dır. Papalık merkezi olan bu şehirde, hususiyle Katolik mezhebine girmiş ve müellifimizin "*aktarma*" kelimesiyle tavsif ettiği Ermeni ruhaniler yerleşmiş, kendilerine kilise, manastır ve mektep tahsis edilmiştir. Piza ve Salerno şehirlerinde dahi on üçüncü asırda Ermenilerin mevcut bulundukları ve kendilerine mahsus merkez ve kiliseye sahip oldukları bazı kayıtlarla tespit edilmiştir.

Venedik, şayan-ı hayret ve çok güzel bir şehirdir. Ne ada ve ne de kara olan bu şehir, külliyetli masraflarla muazzam ve metin temeller üzerinde, denizin içinde dikilmiş bir Herkül heykeline benziyordu. Diğer hiçbir yerde görülmemiş olan bu binaların insan eliyle yapılmış olması inanılmaz bir keyfiyettir. Suyun altında insan boyu büyüklüğünde taşlar yerleştirilmiştir, sokaklar ise kâmilen suyoludur.

SAN MARKO

Önce, İncilci Markus'a ihdas edilmiş San Marko büyük kilisesine gittik. Kilise kubbesinin önünde üç adet bakır sütun vardır ki merasim günlerinde bunlara haçlı levhalar asılmaktadır, üst tarafta da bakırdan mamul ve azgın vaziyette dört adet heybetli at heykeli vardır. San Marko'nun kapı pervazları ve bütün kapılar kâmilen bakırdan olup üzerlerinde o kadar mahirane bir sanatla resimler işlenmiştir ki ne kadar bakılsa yine güzelliğine doyum olmuyor. Altın gibi parlayan dökme atlar, canlı bir tavırla birbirine bakmaktadır. Kubbelerin etrafında ise on iki havarinin ve dört İncil müelliflerinin beyaz mermerden heykelleri ve diğer harikulade şeyler hakkedilmişti.

Kiliseden içeri girince şayan-ı hayret yapı ve kemerler gördük. Kilisenin dört tarafında, altın ve mavi *füsüsi** ile İsa'nın ve azizlerin hayat sahneleri rengârenk resmedilmişti. Başhoranın** önüne

---

L. Alişan'ın Venedik şehri arşivinden çıkardığı kayıtlara istinaden belirttiğine göre, Ermeniler on üçüncü asrın ortalarında aynı şehirde sabit bir durumda olup kendilerine bir merkez tahsis edilmiştir. "Ermeni evi" (Casa degli Armeni) denilen bu ilk merkez, Venedik asilzadelerinden Marcus Zani tarafından 1253 senesinde hibe edilmiş olup yerleşmiş ve geçici Ermenilerin ikametgâhı olmuştur. Ermenilerin gerek sayı ve gerek mevki bakımından mühim bir unsur teşkil ettikleri, evlerinin bulunduğu sokağın "Calle degli Armeni", yakınındaki köprünün de "Pons Armeniorum" adlarını taşımalarından anlaşılmaktadır. On altıncı-on yedinci asırlarda, Venedik'te Ermenilerin çoğalması ve zengin tacirlerin sıkı münasebeti sayesinde, "Ermeni evinin" içinde bir odadan ibaret olan ibadetgâhın yerine, 1689 senesinde, halen mevcut olan Surp Haç Kilisesi inşa edilmiştir. Malûm olduğu veçhile, Venedik, bugün de on sekizinci asrın başlarında orada kurulmuş Mekhitarist manastır ve mektebi sayesinde mühim bir Ermeni kültür merkezidir.

* Füsus, renkli yüzük taşları (y.n.)

** Horan (Erm.): Kilise Mihrabı (y.n.)

giderek Allah'ın ve aziz İncilcinin (Markus) önünde secde ettik, bizim ve ölülerimizin günahları için af diledik. Markus'un kemiklerinin bulunduğu nefis ve nadir mermerden yapılmış şapelin üzerinde üç adet sütuna oturtulmuş bir kubbe vardır. Bunun, altına muadil olduğu ve sütunların da geceleri *yanartaş*tan daha parlak bir ziya saçtıkları rivayet edilir. Kubbenin üstüne dikilmiş olan Saint Markus'un altın heykeline bakanın gözleri kamaşır, ağzı açık kalır. Zemin kâmilen *füsüskâri* olup bütün dünyada geçmiş bütün vakalar, yeryüzünde mevcut her türlü hayvan ve kuş orada resmedilmişti. Yerdeki alaca mermerler, göz kamaştırıcı idi ve insanın ayağı, bir daha yapılması mümkün olmayan bu sanat işlerine basmaya kıyamıyordu.

San Marko hazinesinin haddi hesabı bulunmadığı ve bütün şehrin onun parası ile deveran ettiği söyleniyordu. Büyük horanın önünde yumurta büyüklüğünde üç adet büyük *lâl* vardı ki bunun bir tanesinin yüz bin kuruş değerinde olduğunu söylediler. Orada bulunan bir *şam çerağı* için İmparator Konstantin'in sarayından çıktığını ve zıkıymet bir şey olup üç kere yüz bin kırmızı altından fazla değerde olduğu, zira ortalığı mum gibi aydınlattığı rivayet edilir. Yakutlar, rengârenk elmaslar, zümrütler ve diğer zıkıymet muhtelif mücevherat bir tarafa, asılı olan on adet inci gördük ki her biri güvercin yumurtası büyüklüğünde idi. Ayrıca, bir *hazine* değerinde hakiki bir *gergedan* boynuzu vardı. Bu nadir ve zıkıymet eşyalar saklı olup yalnız merasim günlerinde çıkarılır. Kilisenin altın ve gümüş ayin eşyasını saymak imkân haricindedir. Orada bulunan İstanbullu bir *cevherdâr*, hayretler içine düşerek her bir *cevherin* bir *vilayet* değerinde olduğunu söyledi.

ÇAN KULESİ

Başka bir gün de çan kulesine çıktık. Kule, çanın bulunduğu yere kadar üç yüz basamak, oradan haçın dikili bulunduğu üst kubbeye kadar da yüz basamak yüksekti. Kulenin tepesinde bakırdan *tasnif*le dökülmüş bir melek heykeli vardı ki yerden bakıldığı vakit bir kuş kadar ufak görünüyordu. Heykelin bir elinde kılıç vardı, diğer elinin bir parmağı da istikameti işaret ediyordu. Bu melek heykeli denizcilerin bir *kılavuzu* olarak öyle bir *tılsımlı*

sanatla tertiplenmişti ki parmağı daima rüzgârın istikametini göstermektedir.

KRAL SARAYI

San Marko'nun önünde büyük bir *meydan*, bir yanında deniz, sol tarafında da kral sarayı vardır. Müteaddit katlı muazzam bir bina olan bu saray, altın yaldız ve *lacivert*le kaplı ve sanatlı nakışlar, mermerden envai hayvan şekilleri ile müzeyyendir. Sarayın kapısı, eşiği ve pervazları tasvir edilemeyecek bir güzelliğe malikti. Kapının üst tarafında mermerden canlı güzellikte bir kız heykeli vardı. Heykelin başında inci ve mücevheratla müzeyyen bir taç, sağ elinde bir yalın kılıç, sol elinde de bir terazi vardı. Bu timsalin yazılı izahına göre, taç krallığa, kız da şehrin bekâretine delalet ederdi, çünkü şehir bugüne kadar hiç bir düşman eline düşmemiş ve hiçbir yabancı hâkimiyeti altına girmemiş olup bir bakire gibi daima tecavüzden arî ve namağlup kalmıştır. Terazi, her yerde ve yazılarda olduğu gibi, adalete delalet eder, yalın kılıç ise Paulus'un, "Şayet terazi mili gibi olmayıp birbirinizi mahrum kılar ve haksızlık ederseniz bu kılıç sizi mahvetsin. Binaenaleyh, korkunç kılıcı görmekle hazır bulunun," dediği gibi, Allah'ın hiddetini temsil eder.

Sarayın karşısında, kale gibi metin yapılı bir *darphane* vardı. Bina kapısının iki yanında, çırılçıplak ve rezil bir vaziyette iki deniz adamının mermer heykelleri yapılmıştı. Bu iki korkunç heykelin birisi kalın bir sopa, diğeri de iri bir taş kaldırmış vaziyetinde olup içeri girecek olana vuracakmış hissini vermektedir. Darphanenin üst kısmında, onu inşa eden ustanın ve her birinin elinde ayrı ayrı birer şekil bulunan amelelerin mermer heykelleri yapılmıştır.

Meydanın denize yakın bir yerinde iki adet büyük mermer sütundan birisinin üzerinde, elinde mızrakla ata binmiş olduğu halde Saint Georg'un, diğerinin üzerinde de büyük ve korkunç bir ejderin bakırdan dökülmüş heykelleri vardır.

SAAT KULESİ

Sağ tarafta çok yüksek bir saat kulesi vardır. Ricamız üzerine bizi yukarı çıkardılar. İlk katta saati döndüren birçok *dolap* ve

çarklar gördük. Dış tarafı, diğer yerlerdeki saatler gibi yuvarlak olup ucunda, saatin kaç olduğunu göstermek için parmağı ile rakamları işaret eden demir bir el vardı. Orta katta ise diğer maharetli sanat eserleri sıralanmıştı. Sırf lacivertle yapılmış gök gibi bir dairenin içindeki küre, ayın eski ve yeni safhalarını göstermek üzere, kamerin vaziyetine göre sarı ve mavi renklerde görünüyordu. Kulenin üst tarafında, Peygamber Hizkıl'ın (Ezekiel) hayali veçhile, İncilci Markus'u temsil eden korkunç bir aslan heykeli vazedilmişti. Peygamber Hizkıl, biri kartal, ikincisi öküz, üçüncüsü insan, dördüncüsü de aslan olmak üzere hayalinde dört hayvan gördüğünü söyler. Bu şekillerden kartal İncilci İoannes'i, öküz Luka'yı, insan Mateo'yu, aslan da Markus'u temsil eder. Büyük Venedik eyaleti İncilci Markus'un mıntıkası (théme) olduğundan, şehrin kapılarında olduğu gibi, her yerde ve gemi yelkenleri üzerinde dahi onun resmi bulunmaktadır.

Göğsünde bir İncil tutan bu aslan, canlı bir mahluk gibi, insanlara çatık bir çehre ile bakıyordu. Şehrin hâkimi olan Düka, kilise hazinesinin hesabını verir bir tavırla aslanın önünde hakirâne diz çökmüş ve güya, "israf etmedim, itlaf etmedim, şahsi ihtiyaçlarıma harcamadım, tamah etmedim," demektedir. Bu manzara, bakanlara, aslanın nerede ise adamı parçalayacağı intibaını vermektedir.

Kulenin daha yukarısına çıkarak, tahtadan ve yaldızlı olarak yapılmış üç hakîm gördük. Bunlar öyle bir surette tasvir edilmişti ki insan görünce şapkasını çıkarıyordu. Bu manzara karşısında, insana zekâ bahşeden Cenab-ı Hakk'a hamdü sena eyledik.

Merasim günlerinde bu şekiller dışarı çıkarılır. Karşılıklı iki kapı arasında, gökyüzü gibi laciverde boyanmış ve yıldızlarla müzeyyen büyük bir meydan vardır. Bu mavilik içinde, çocuğu kucağında olduğu halde Meryem Ana'nın beyaz mermerden çok güzel bir heykeli vazedilmiştir. Heykelin başı üstünde diğerlerinden daha parlak ayrıca büyük bir yıldız vardır. Paskalya, Noel veya diğer yortu günlerinde bu yıldız dışarı fırlar, küçük bir çan çalınır, kapılar kendiliklerinden açılır ve temaşa etmek üzere büyük bir kalabalık toplanır. Sağ taraftaki kapıdan evvela, elinde boru olduğu halde Cebrail, arkasından da Melkon ve diğer hükemâ sıra ile dışarı çıkarlar. Bunlar, Meryem Ana'nın önünden geçerlerken canlı bir tavırla eğilir, taçlarını çıkarırlar ve ellerinde tuttukları hediyeleri

takdim eder gibi bir harekette bulunurlar. Sonra diğer kapıdan içeri girerler ve kapılar kapanır.

Oradan, saatin bulunduğu tepeye çıktık. Muazzam bir çanın iki tarafında, iki elleriyle birer kocaman çekiç tutmuş ve ayıp yerleri açık, çırılçıplak vaziyette iki heybetli Habeş, tam saat vakti gelince karşılıklı olarak çekiçleri çana vururlar. Bütün bunları gördükten sonra, insanoğluna böyle bir zekâ bahşeden Allah'a medh ü sena eyledik.

MANASTIR VE KİLİSELER

Başka bir gün şehrin içinde dolaşırken, denizin içinde yapılmış dört, beş ve altı katlı, çok yüksek ve kemerli, dikkate şayan evler ve harikulade köprüler gördük. Kubbeli ve kemerli çok güzel bir manastırla, rahip ve rahibelere ait diğer birçok manastır ve tamamen mermerden yapılmış kiliseler gördük. Binaların hepsi de o kadar muhteşem ve güzeldir ki layıkıyla temaşa edilebilmesi için insanın bin gözü olması gerekir.

İçinde beş yüz bakire kız bulunan büyük bir manastırın mevcut olduğunu ve fahişelerden doğan çocukların oraya konduğunu anlattılar. Frenk memleketinde mer'i olan bir kanuna göre, her bir şehirde ilticagâh olarak bir kilise bulunup katiller ve büyük günah işleyenler oraya iltica edince, kral dahi gelse onları oradan alamaz. Bir rahibe manastırı daha vardır ki fahişelerden, dul kadınlardan veya bekâr bir kızdan doğan çocuklar oraya bırakılır. Manastırda, üzerinde bir çan bulunan hususi bir pencere vardır. Çocuk oraya konulup çan çalınınca içeriden gelip *piçi* derhal alırlar ve onu keçi ve koyun sütü ile beslerler. Çocuklar buluğ yaşına varınca, başrahibe, fuhuş meyvesi olan kız ve erkek çocukları bütün rahibelerin huzurunda yanına çağırır ve onlara, "Çocuklarım, biz öz anneleriniz değiliz ve sizin doğuşunuz bambaşka bir surette olmuştur," diyerek hakikati onlara birer birer ifşa eder. Sonra, ilahi emirleri ve dünya ahvalini onlara öğretir. Zira Frenk diyarında kızlar ve kadınlar rahibe veya okumuş insanlardır. *Hamal*lar, *gemici*ler, *katırcı*lar da dahil olmak üzere, okumak bilmeyen adam yoktur. Başrahibe, çocuklara hitaben, "Evlatlarım, şimdiye kadar cahil ve bön idiniz, fakat artık akıllanmış olup iyiyi ve kötüyü

Venedik'te Ermeni mahallesi

ayırt edebilirsiniz. Biz sizi Allah rızası için büyüttük, anne gibi her zahmete katlandık ve aynı zamanda size mukaddes kitapları öğrettik. Şimdi, niyetinizi bize bildirin, burada kalarak ömrünüz boyunca Allah'a hizmet etmek mi, yoksa dünya hayatına karışarak evlenmek mi istersiniz?" der. Çocuklardan Ruhülkuds'le mülhem olanlar, "Aziz valide ve manevi annemiz, buradan çıkıp günahlarla dolu fani hayata girmek istemiyoruz," derler. Başrahibe, onlara cevaben, "İyi düşünün, zira görüyorsunuz ki Allah'a hizmet etmek ağır bir şeydir," der. Çocuklar, "Layık olmayan bizleri mukaddes manastırınıza kabul buyurduğunuz takdirde dualarınız ve Allah'a güvenimiz sayesinde her türlü meşakkat ve ıstırabı kemal-i hulûsla iktiham ederiz," derler. Başrahibe, onların yürekten gelen bu arzu ve samimi aşklarını görünce, uzun nasihat ve vaazlardan sonra onların saçlarını keser ve ruhani elbisesi giydirir. Bu suretle kızlar, ölünceye kadar Allah'a hizmet etmek üzere aynı manastırda kalırlar, erkekler de rahiplere ait manastırlara gönderilip fazıl keşişler oluncaya kadar orada sıkı bir talim ve tahsil devresi geçirir-

ler. Manastırda kalmak istemeyenler ise, "Aziz anne, biz manastır hayatına tahammül edemeyiz, dışarı çıkmamıza müsaade etmenizi rica ederiz," deyince, onları hediye ve hibelerle dışarı çıkararak evlendirirler veya zanaatkârlar yanına verirler. Böylece birçok masum çocuk böyle nasihat ve hayırlı talimatla halâs olunur. Başka yerlerde ise ana babalar korku ve ayıp yüzünden masum çocukların dünyaya gelmesine mâni olur, doğanları da zehir ve türlü fenalıklarla öldürür veya doğmadan imha ederler.

ŞEHRİN BAZI HUSUSİYETLERİ

Okuyuculardan usanmamalarını rica ederek, Venedik şehrinin diğer bazı hayret edilecek hususiyetlerini de hikâye edeceğim. Şehir, denizin içinde muazzam taş ve dağ gibi kayalar üzerinde mucizevi bir şekilde yapılmıştır. Bütün kilise, ev ve diğer yapılar köprü gibi suyun içinde bina edilmiştir. Şehir su ile çevrilmiş bulunduğundan maada, sokaklar da suyolları olduğundan herhangi bir yere gitmek veya komşuyu ziyaret etmek istenildiği vakit *pereme** ile gitmek icap eder. Şehrin şayan-ı hayret bir hususiyeti de şudur ki, deniz peygamber Eş'iya'nın zamanında Selim Nehri'nde olduğu gibi, günde iki defa çekilir ve tekrar kabarır. Sular akşamdan sabaha kadar kabarıp bir insan boyu kadar yükselir, sabahtan akşama kadar da alçalarak çekilir. Bu değişiklik o kadar süratle olur ki bir nehir akışı manzarasını arz eder. Bundan dolayıdır ki hiçbir hükümdar şehri zaptedememiş ve edemeyecektir. Zira bu şehir kâh deniz, kâh çorak olduğundan, gemi ile gelenler kuma saplanır, atla gelenler de boğulurlar. Şehri karadan zaptetmek ise mümkün değildir.

SİLAHHANE

Büyük bir kaleyi andıran ve metin bir sur ve denizle çevrili *tersane*yi de gösterdiler. İçinde her biri sekiz bin kuruş ve daha fazla değerde beş yüz *kadırga* bulunduğunu ve bunların İstanbul'da-

* Pereme: Rumca'daki "Perama" kelimesinden türetilen ve Osmanlı'da çift kürekli kayıklara verilen isim. Bu kayıkları kullanan kimseler de "Peremeci" olarak anılırlardı. (y.n.)

kilerden bambaşka olduğunu söylediler. *Hazine*nin, *yarağın*, *barut*, *fındık*, *harba* ve *zırh* ile diğer envai eslihanın çokluğuna ve bu kadar büyük bir hazırlığa karşı gösterdiğimiz hayrete cevaben, bütün bunların Saint Marko'ya ait olduğunu ve daima sefere hazır bulunduğunu söylediler. Dünyada eşi bulunmayan zengin bir kilise olan Saint Marko'ya ait malların haddi ve hesabı yoktur. Saint Petro'nun dahi *mal* ve *hazinesi* varsa da, onun *harcı* pek fazladır ve Saint Marko'nunki gibi *vekil*leri yoktur.

Bütün memlekette olduğu gibi şehir halkı da çok zengindir. Beş, altı bin veya on bin kuruş sahibi olanlara acırlar ve bu sefil adam nasıl geçinir diye hayret ederler ve bu bir hakikattir, zira Venedik pek pahalı, çok nüfuslu ve bir şenlik şehridir. Denizle çevrili olduğundan kara ile irtibatı bulunmayıp ekmek kıttır, suyu yağmurdan toplanır, bütün evler kâgir ve masraflıdır ve bir et veya tavuğun pişirilmesi yirmi akçeye mal olur. Halk su yerine daima şarap içer, iyi su da gemilerle başka yerlerden getirilir.

BİR İSTATİSTİK

Bize verilen malumata göre, şehirde yirmi bin *hamal*, kırk bin *pereme*, kırk bin *köprü*, kırk bin *fahişe*, on dört bin ruhani, hastanesi de mevcut olmak üzere erkek ve kadınlara ait üç yüz otuz beş adet büyük mermer kiliseden başka birçok bahçe, konak, misafirhane ve fakir hastalara mahsus *hekimhane*ler vardır. Bu malumatı adi insanlardan değil, bizzat namlı ve *devletlû* yerlilerin ağzından işittik. Bunun hayret edilecek bir tarafı yoktur, çünkü en ufak teferruata kadar her şeyin *deftere* geçirilmesi Frenklerde kanun muktezasındandır. Keza günde iki bin kuruşluk sebze ve iki bin kuruşluk balık satıldığını söylersem, diğer günlük sarfiyat bundan istidlal edilebilir.

RAHİBE MANASTIRLARI

O kadar zengin fahişeler vardır ki bunlardan biri şehre iki mil mesafede, denizin içinde tamamen mermerden bir manastır inşa ettirmiştir. Bu fahişe, günahkâr ve fena hayatına tövbe ederek bu

manastırı bina ettirmiş, bakire kızlar toplamış ve Allah'a hizmet etmek üzere onlarla beraber manastıra kapanmıştır. Halen mevcut olan manastırı gözlerimizle gördük. Manastırın inşasına elli bin florin sarf edilmiş, elli bin de *vakf*edilmiştir.

Aziz kardeşlerim, gördüğümüz diğer birçok harikulade binaları ve şayan-ı hayret tertibatı kalemle anlatmak imkân haricindedir. Bundan maada, sözün uzaması ve tekerrürü ile okuyucuları usandırmamak ve dinleyicileri uyutmamak için, gördüklerimi birer birer tavsif etmekten çekindim. Yalnız şunu da bildireyim ki, şehre bir mil mesafede Surp Georg adlı çok güzel bir manastır vardır. Bu manastıra Ermeni Manastırı denir ve ölen Ermeniler oraya defnedilir.[32]

MORA CAM İMALATHANESİ

Venedik'ten iki mil mesafede, *fincan*, *sürahi*, türlü zarf ve bardaklar ve Galata'da satılanlar gibi diğer muhtelif cam kaplar imal edilen Mora adlı bir şehir vardır. Safi billurdan mamul bu kaplar her memlekete ihraç edildiği gibi Lehistan'a da götürülür. Aynı zamanda *boncuk*, suni *mercan* ve inci dahi yapıldığı, bu imalathanede erkek, kadın ve kız kırk bin kişinin çalıştığı söyleniyordu.

DÜKKÂNLAR

Venedik'te o kadar mükellef dükkânlar vardır ki beş bin ve hatta on bin kuruşluk esvap satın alınsa dahi dükkân boşalmaz. O kadar zengin tüccarlar vardır ki içlerinden tek bir kişi bir geminin bütün malını satın alacak kudrettedir. Üç yüz yük *sof* ile bizimle beraber gelmiş olan bir tacir, diğer bir memlekette bir senede satamayacağı malını burada üç gün içinde tamamen sattı ve bedelinin yarısını nakit, yarısını da *iskerlet* olarak aldı. Şehirde hemen herkes sanatkâr olduğundan, istenilen herhangi bir *töhfe* burada bulunur veya yaptırılır. Buranın insanları o kadar mahirdirler ki dünyanın hiçbir yerinde bulunmayan şeyleri yapabilirler, ellerinden her türlü

32 Ermeniler, Surp Haç Kilisesi'nin inşasından evvel on dördüncü asırdan beri ölülerini Saint Giorcio Adası'na gömerlerdi.

hüner gelir. Yaptıkları şeylere yalnız can vermezler. Şehirde kırk bin dükkân vardır ve her birinde pek meftun oldukları Meryem Ana'nın bir ikonu mevcuttur.

MERYEM ANA İKONU

San Marko Meydanı'nın sol tarafında bulunan sahib-i mucizat bir ikonun önünden geçenler bilaistisna eğilir ve şapkalarını çıkarırlar. Bu ikonun mucizeli olduğunu şu suretle anlattılar: Deniz veya karayolu ile seyahate çıkan bir kimse eğer geri dönmez, sağ veya ölmüş olduğu bilinmezse, bu Meryem Ana ikonunun önünde mum yakarlar. Mum sönerse adamın ölmüş olduğu muhakkaktır, şiddetli rüzgâra rağmen sönmediği takdirde, şükür Allah'a, adam sağ salimdir.

RİALTO

Şehrin içinde bulunan ve Raytal (Rialto) denilen büyük bir meydanda altmış, yetmiş, yüz *çile*lik *iskerlet*, *karziya*, *falandus* vs. gibi nefis kumaşlar satılır. Burada günde bin yük *çuha*nın balya edildiği söyleniyordu.

Raytal'da, Kayseri'deki Tekgöz Köprüsü* gibi çok yüksek, harikulade bir köprü vardır. Köprü o kadar yüksektir ki büyük gemiler yelkenleri açık olduğu halde altından geçebilirler. Gemiler geçtiği vakit yelken direklerinin çarpmaması için köprünün üst tarafında bulunan ahşap bir kısım kaldırılır.

On iki *hamal*, senenin on iki ayında durmadan *darphane*ye torbalarla sarı altın taşırlar. Bir dükkânın içinde iki insan boyu uzunluğunda ve kalınlığında balık dişleri gördük.

LİMAN

Büyük bir *zindan* vardır ki muzır insanlar oraya atılıyor, kürek mahkûmları da İstanbul'da olduğu gibi *kadırga*lara veriliyor. Kü-

* Kızılırmak Nehri üzerinde yer alan ve 1202 senesinde Hacı Ali Şir Bin Hüseyin tarafından inşa ettirilerek günümüze değin ulaşan köprü. (y.n.)

çük bir kadırgada kürek mahkûmlarına çırılçıplak bir halde kürek çekmek öğretilir. Beceriksizlik gösterenlere, çıplak vücutlarından kan akıncaya kadar şiddetle dayak atıyorlar. Onlar kürek çekmeyi iyice öğrendikten sonra harp gemilerine verilir. Kadırgalarda *yeniçeri*, *sipahi*, *zaim* gibi birçok Türk vardı. Bunlar sakalları kısmen kırpılmış, kısmen de tıraş edilmiş bir halde *payzen* kıyafetine sokulmuştur.

Venedik *peremeleri* altı, önü ve arkası çelikten ve uzunca olduğu için suyun üzerinde yılan gibi sürünür ve uçarcasına ilerler. Diğer yerlerde dört, altı *kürekçi* ile işletildiği halde, burada bu işi iki ve bazen de yalnız bir tek kişi görür. Bu kürekçiler, İstanbul'dakiler gibi oturarak değil, ayakta kürek çekerler, iki kürekli olan *pereme* daha büyüktür ve içinde iki, üç kişilik bir sofra yeri vardır. Üstü nefis *çuha* veya *atlas*la örtülü olan sofra yerinin dört tarafında, Lehlerin *karetası* (caretta) gibi dört adet ufak *pencere* vardır. Orada, *yaran*lar, *nigâr*lar, güzel kadınlar veya taze kızlar ile beraber oturanlar yerler, nefis şarap içerler ve keyif çatarlar. İstediğin kadar gezebilirsin, kürekçiler biri önde diğeri de arkada durmuş oldukları halde, peremeyi yelkenli gemilerden daha süratle sürerler, sen ise oturduğun yerden kimse tarafından görülmeksizin dışarısını temaşa et, kiminle beraber istersen *safa* sür.

SİYASİ MESELELER

Muvasalatımızdan bir sene evvel, Venedikliler birçok sebepten dolayı oradaki Cizvitleri tart etmişlerdi, zira bu ruhani sınıfın mensupları fasit insanlardır. Cizvitler Papa'nın nezdine giderek şikâyet etmişler, Papa da Venediklilere onları tekrar kabul ederek kiliselerini iade etmelerini emretmiştir. Fakat küstah ve saygısız insanlar olan Venedikliler, Papa'ya karşı gelmişlerdir, zira *yalı* ve sahil sakinleri haşin ve serkeş insanlardır. Papa, uzun müzakerelerden sonra onların papazlarını ruhani ayinleri icra etmekten menetmiş, papazlar da aforoz korkusundan Venedik'ten kaçmışlardır. Bu vaziyet karşısında şehre ne seyyah, ne *bezirgân*, ne de *gemi* gelmeye cesaret edebilmiştir.

Bunun üzerine, son derece hiddetlenen Venedik dükü, süvari toplanmasını emretmiştir. Emir mucibince, San Marko Meyda-

nı'nda gümüş *kazık*lar çakılarak altın *zincir*le bir çit örülmüş ve içi altın ve gümüşle doldurulduktan sonra, boru ve davullarla sokaklara çıkarılan münadiler vasıtasıyla halk silah başına davet edilip icap edenlere dolgun ücretten başka bol hediyeler verileceği ilan edilmiştir.

Bundan haberdar olan Papa da askerinin toplanmasını emretmiş ve Venediklilerin çokluğunu görerek Hıristiyan kral ve prenslere ve Alman imparatoruna müracaatla onları, vefasız mağrura karşı yardıma çağırmıştır. Dük, kralların Papa'ya on binlerce asker gönderdiklerini duyunca, kuvvetli krallara karşı gelemeyeceğini bildiği için çok korktu. Türk *hükümdarı*na elçi gönderip, "Cümle Hıristiyan kral ve prensler bana muhalefet etmektedir. Onlarla olan ahd ü misakımı bozarak sizinle ahit ve dostluk kurmaya mecbur oldum. Bana derhal yüz bin asker gönder, düşmanlarımı kılıçla mahvedeyim, memleketlerini de senin eline vereyim," teklifinde bulundu. Elçiler İstanbul'a vasıl olup Dük'ün mektubunu takdim edince, *Hünkâr* ve bütün vüzerası, *kızıl elma*yı ele geçirecekleri için büyük sevinç duydular. Derhal Bosna beylerbeyine, Belgrat'a, Silistre'ye, Bulgaristan'a, Selanik'e ve bütün Rumeli ve keza diğer kıtada Mağrib'e, Mısır'a, Rodos'a, Kıbrıs'a ve Frenklere yakın ve hemhudut bulunan yerlere binlerce askerle Venedik'in yardımına gitmeleri için emir gönderdi. Hükümdar, Dük'e yazdığı bir mektupta, "Senin hesabına derhal on iki bin kişilik bir yardım gönderdim. Ben de yüz bin asker ve *hazine*mle beraber gelmek üzereyim," dedi, çünkü Frenk memleketini işgal etmek istiyordu.

Fakat Allah buna razı olmadı. İspanya ve Fransa kralları ile diğer büyük prensler, Frenk memleketinin anahtarı olan Venedik'in isyan ettiğini duyunca son derece mükedder oldular. Derhal Papa'ya elçiler göndererek, memleketlerinde vuku bulan kargaşalıktan ve düşman eline düşeceklerinden onu takbih ederek, Venedik'le barışmadığı takdirde krallıklarının mahvolacağını söylediler.

Bu kara haberi alan Papa, ruhani önder sıfatıyla çok meyus ve yaptığına *pişman* oldu. Memleketi düşmandan korumak için ne yapmak lazımsa yapılmasına dair krallara salahiyet verdi. Bunun üzerine Venedik'e hemhudut Almanya imparatoru, Dük'ün yakın dostu bulunduğundan, diğer prenslerin de iştiraki ile büyük gayret sarf etti ve Dük'ü Papa ile barıştırdı. Dük, Papa'nın yanına

götürüldü ve elini öptü, Papa da Dük'ü ve şehrini tebcil etti ve papazların avdetine emir verdi. Böylelikle Frenk ülkelerinde barış tesis edilip büyük sevinç duyuldu. Barışıklığı duyan Türk askerleri de geri döndüler.

Venedik o kadar zengin bir şehirdir ki serveti sayesinde bir gün içinde elli bin askerle, her biri tam teçhizatlı iki yüz *cenk*çi ihtiva eden beş yüz kadırgayı denize çıkarabilir. Şehir denizle çevrili olduğundan, kendisi kimseden korkmaz, yalnız Almanya'dan biraz endişelidir, çünkü bu memleket kendi yakınındadır ve dağları şehirden görünür. Dünyada, San Marko Kilisesi'nin hazinesi ile Cenovalılar kadar zengin ülke bulunmadığı söylenir. İspanya büyük kralı bile çok defa Cenova hazinesine borçlanmaktadır.

VI
PAPA DEVLETİ

Roma'ya gideceğimiz günler yaklaştığı sıralarda sahte kardeşlerin ve müfteri insanların kötülüğü ve kıskançlığı yüzünden, Vardapet Zakarya ile aramız açıldı ve birbirimizden ayrıldık. O Roma'ya gitti, ben de on gün daha Venedik'te kaldım. Sonra hareket etmekte olan bir gemi bularak altı günlük bir yolculuktan sonra diğer güzel bir liman şehri olan Ankona'ya muvasalat ettim. Yüksek bir mevkide kurulmuş olan Ankona, mamur ve müreffeh, büyük bir şehirdir. Burası Dük'ün *vilayeti*nin müntehası ve Papa'nın şehirlerinin başlangıç noktası olduğundan, Markus'un alameti yerine her yerde, gerek şehir kapılarında ve gerek saray cephelerinde mermer üzerinde hakkedilmiş Saint Petrus'un anahtarları ve Papa tacı görünür. Kral Ankuna'nın bu şehri kendi namına yaptırmış olduğu ve kabrinin denizin içinde yükselen dağın tepesindeki kubbeli büyük bir kilisenin içinde bulunduğu rivayet edilirse de biz oraya çıkmadık. Ankona'da Ermenilere ait kâgir bir kilise ile yataklı bir "şpital"* vardı. Şehrin güzel havasından dolayı üç gün orada kaldım.

Ankona'dan çıkarak, yarım günlük mesafede bulunan Madonna de Loret'e geldim. Buradaki Meryem Ana tasvirini, aziz bakire,

* Şpital: Kiliseler tarafından finanse edilerek hastaların ve yolcuların ücretsiz olarak tedavi edildiği ve konakladığı merkezler. (y.n.)

hurucu esnasında, ricası üzerine bizzat İncilci İoannes'e vermiştir. Meryem Ana, İoannes'in verdiği bir levhayı yüzüne sürünce aziz çehresi onun üzerine nakşedilmiştir. Huruc-u Meryem'den sonra Kudüs'te Nasıra'da birçok mucizeler yaratmış olan tasvir, seneler sonra Cenab-ı Hakk'ın emriyle, bulunduğu kilise ile birlikte melekler tarafından kaldırılıp bu *kasaba*ya getirilmiş ve yerleştirilmiştir. Tasvirin ve binanın pek eskimiş ve kararmış olması bunu ispat eder. Birçok kral, tasviri gasp ederek kendi ülkelerine götürmüşler, fakat o her defasında da kendiliğinden kalkmış ve tekrar buraya gelmiştir. Tasviri ve binayı aynen muhafaza etmek için etrafında Ayasofya gibi muhteşem bir kilise bina edilmiş ve eski yapı içine alınmıştır. Kilisede, birçok hademeden başka yüz elli papaz vardır.

Bu büyük ve meşhur ziyaretgâha günde beş-altı bin hacı gelmektedir. Büyük izdihamdan dolayı gündüzün kiliseye girmek mümkün olmuyordu. Kilise kapıcılarından biri Türkçe bildiği için, bizi görünce yanımıza geldi ve "Merak etmeyin *hemşeri*ler, bu kalabalıkta giremezsiniz, fakat ben sizi geceleyin içeri alırım," dedi. Buna çok sevinerek kendisinin kim ve nereli olduğunu sorunca, "Ben Kayserili Sünni bir Müslüman çavuştum, esir düştükten sonra Hıristiyan oldum. Kırk seneden beri bu mukaddes kilisede hizmet eder ve süpürürüm. Üç oğlum var, üçü de papazdırlar," dedi.

Akşam olunca, adam bizi içeri aldı ve kemal-i huşu ile kiliseye girdik. Perdeyi kaldırıp gümüş bir mahfaza içinde, eskimiş ve kararmış bir halde mübarek ağacı gördüm. Meryem Ana'nın başında zikıymet taşlar ve incilerle müzeyyen eşsiz bir taç vardı ve önünde İspanya, Fransa ve diğer kralların adak olarak göndermiş oldukları büyük kandiller asılı idi. Buraya bir senelik mesafeden ziyaretçiler gelir ve adak takdim ederler. Frenk memleketlerinde ve Lehistan'daki kiliselerin âdetlerine göre, azizlerin adları ve yarattıkları mucizeleri levhalar üzerine hakkedilir. Bu azizin önünde bulunan iki bin kadar levhadan yalnız birisini anlatacağım: Uzak bir diyardan hasta adamın biri, bu tasvirin yarattığı mucizeleri duyarak büyük ümitle yola çıkmış, fakat dinsizlerle meskûn bir diyardan geçerken kendisini tutup reislerinin önüne getirmişler. Adam, reisin nereye gittiğine dair sualine cevaben, "Madonna de Loret'e gidiyorum," deyince, hediye olarak ne götürdüğünü sormuş, o da, "Kendimi ve kalbimi götürüyorum," cevabını vermiştir. Bu-

nun üzerine, zalimler, "Ziyaretçiler hediyelerini ellerinde tutmuş olarak giderler, binaenaleyh sen de hediyeni elinde tutmuş olmalısın," diyerek adamın karnını yarıp ve yüreğini çıkarıp eline vermiş ve "Haydi şimdi götür," demişler. Adam ise Allah'ın kudreti ve mukaddes tasvirin lütfü sayesinde koşarak ve sevinçle Madonna de Loret'e kadar gelmiş, ağlayarak secde etmiş ve "Ey mukaddes tasvir, kalbimden başka sana takdim edecek bir şeyim yok, kabul et ve bana şifa bahşet," der demez yüreği yerine yerleşmiş ve adam sapasağlam ayağa kalkmıştır. Biz de secde ederek kendimiz ve ölülerimizin günahları için mağfiret diledik.

Üç gün orada kaldık. Zira kendi mezheplerinden olan ziyaretçileri yalnız bir gün iaşe ettikleri halde, Ermenileri üç gün besliyorlardı. Bundan maada Frenklere yalnız et, Ermenilere ise tavuk ve kaz eti veriyorlardı.

Venedik'ten büyük Roma şehrine kadar, hepsi de tepeler üzerinde ve sahilde kâin mamur ve surla çevrili on beş konak vardır. Her şehirdeki kiliselerin yanında bir vakit Ermenilere ait olan misafirhaneler de vardı ve ziyaretçileri oralarda üç gün misafir ederlerdi. Fakat şimdi Ermeniler senede ancak bir-iki defa gittikleri için Frenkler bütün bu binaları zaptederek kendi ikametlerine tahsis etmişlerdir.

Bununla beraber, Papa devleti dahilindeki Frenkler çok dindar, misafirperver, müşfik ve alçakgönüllü insanlar olup bilhassa bir Ermeni'yi görünce çok sevinirler ve onlara sarılıp büyük sevgi ve şefkat gösterirler. Fakat bizimkiler, bilakis pek fena insanlar olup gittikleri her yerde kötü ad bırakmışlardır. Yekdiğerine karşı hiç muhabbetleri bulunmayan bu adamlar, ruhaniler de dahil olmak üzere, bir gün olsun birbiriyle geçinemezler. Kavgada susmak şöyle dursun, akşama kadar söylenerek çocukluk çağında yaptıkları münasebetsiz işleri bile birbirinin yüzüne vururlar ve o kadar iğrenç küfürler savururlar ki bunları duyan yabancılar tiksinir. Çünkü anadilleriyle küfredip fenalıklarının kendi aralarında kalmasına takayyüt edecek yerde, bilakis herkesin anladığı bir lisanla küfrederler. İşte böyle kavga ve nizaları yüzünden her tarafa dağılmış ve âlemin nefretine hedef olmuşlardır. Bundan dolayı, her şehirde kendilerine mahsus yiyecek içecek tayinatı, ***yatak***, ***yorgan*** gibi şeyler kaldırılmış, yalnız boş evler ve kiliseler kalmıştır.

Venedik'teki Ermeni "şpital"inin vaktiyle senede iki-üç fıçı şarap, haftalık ekmek, et, tuz ve sirkeye varıncaya kadar her ihtiyaçları temin edilmiş ve hatta para dahi tahsis edilmişken, Ermeniler yiyip içtikten sonra yedi-dokuz senelik eski şarabın tesiriyle sarhoş olarak gürültü çıkarır, dövüşür, birbirini öldürür ve *yasakçı*lar gelerek kendilerini *darp*la dışarı atıncaya kadar içerde kapanıp dışarı çıkmazlarmış. Türlü fenalıklarda bulunan bu adamların bazıları fahişe ve oğlanlarla beraber tutulmuş, bir kısmı *aktarma*, bir kısmı da harami olmuştur.

Bizim orada bulunduğumuz günlerde şöyle bir vaka cereyan etti: Urfalı "Ferhad Olduran" adlı bir kadınla dört Ermeni birleşerek Surp Hagop'a (St. Jacques) ziyarete giderler. Her biri, dilenirken fazla bir şey koparmak maksadıyla halkın pek itibar ettiği Meryem Ana'nın tasvirini boyunlarına asarlar. Yolda rastladıkları bir atlıya yaklaşarak tasviri öptürürler, adam da yolcuların Ermeni olduklarını anlayınca dolgun kesesini çıkararak bir kuruş bahşiş verir. Keseyi gören Ermenilerin içine şeytan girer ve bilhassa kadın, Havva'nın Âdem'e yaptığı gibi, erkekleri fenalığa teşvik eder. Dördü birden adamın arkasından yetişerek atından indirirler ve onu tenha bir yere sürükleyerek çakı ile boğazlar, yarı ölü bir halde bırakıp atını salıverdikten sonra kaçarlar. Yoldan geçenler, hırıltısını işiterek adamı henüz ölmemiş bir halde bulup ondan katilleri sorarlar. Adam, *tülbentli* olduklarını işaretlerle anlatır. O memlekette yalnız Ermeniler başlarına *tülbent* sardıklarından, katiller tutulur ve hâkimin önüne getirilir. Dört katil *çengele* vurulunca yaptıklarını itiraf ederler. Fakat melun kadın, üç defa çarka bağlandığı ve yukarı çekildiği halde asla itirafta bulunmadığından serbest bırakılır. Kadına Venedik'te rastlayıp kendisini isticvap ettik fakat o, hiçbir suçu olmadığını ısrarla söyledi. İşte Ermeniler bu fenalıklarından dolayı reddedilmiş ve gözden düşmüşlerdir. Oysa bize anlatıldığına göre, milletimiz eskiden buralarda Allah'ın makbulü sayılır ve yerliler, Ermeni hacılarına hararetli bir hüsnükabul göstererek onların eski çuhalarını elleriyle yırtarak yenisini armağan edermiş. Şimdi ise bize karşı alaka ve muameleleri tamamen değişmiş bulunuyor.

Papa memleketi tam bir asayiş içinde olup kavga asla vuku bulmaz. Kimse silah taşımaz, bıçakların uçları da kırılmıştır. Buranın

yerlileri yalan söylemezler, rüşvet almazlar ve adaleti hilesiz olarak icra ederler. Buna, burada bulunduğumuz günlerde şu vaka sayesinde şahit olduk: Ümeradan birinin oğlu, Venedik'te bulunan Şarklı tacirlerden öğrendiği fena itiyat saikasıyla hemcinsleri ile münasebette bulunmuş olduğundan yakalanarak hapsedilmişti. Diri diri yakılmaya mahkûm edilen gencin bedbaht babası, biricik oğlunun akıbetini görüp acı acı ağlayarak sakalını yoluyor ve hükümet ricalinin ayaklarına kapanarak, "Ak sakalıma acıyın ve bir ihtiyara merhamet edin, ben de sizin gibi bir devlet adamıyım. Oğlumu bağışlayın, size ağırlığı kadar altın vereyim," diyordu. Fakat onlar, "Biz Allah'tan korkar ve Kitap'ın gösterdiği yoldan inhiraf edemeyiz, kanun ne emrederse onu yaparız," diyerek ne paraya tamah ettiler, ne de mevki sahibi olan adamdan korktular. Böylece suçlu, şehrin ortasında diri diri yakıldı.

Bu keyfiyete dair diğer bir misal de vereyim: Ankara, Sofya ve Tosya'dan, her zaman olduğu gibi bu defa da büyük miktarda tiftik getirilmişti. *Sarraf*lar, malın yünle karışık, kalp olduğunu görüp ihbar edince, satıcılar tutularak tiftik yerine yün sattıkları için tazyik edildiler. Onlar da, "Memleketimizde tiftik kalmamıştır. Celaliler her tarafı harabeye çevirerek keçileri telef ve gasp eylemiş olduklarından fakir düştük ve bunu yaptık," diye itirafta bulundular. Mallar şehrin meydanında yığılıp kâmilen yakıldı, fakat sahiplerine bir şey yapılmadı. Bazı Rumelili tacirlerin getirdiği balmumunun da içyağı ile karışık olduğu tahakkuk etti. Sahipleri işin içinden çıkmak için on bin kuruş kadar para teklif ettilerse de reddedildi ve otuz bin kuruşluk mum, San Marko Meydanı'nda yakılarak imha edildi. Bunların hâkimiyetleri, işte bu suretle adalet ve hakkaniyet esası üzerine müessestir.

Burada şarap bol olduğu halde içine su katarak içer ve sarhoşluktan sakınırlar. Sahtekârlık, *iftira* ve yalanları yoktur. *Zulüm* etmezler, haksız iş görmezler ve cinsi sapıklıkta bulunmazlar. Böyle şeyler yapan olursa derhal tutup diri diri yakarlar. Şehir içerisinde hırsızlık, cinayet ve şekavet gibi vakalar zuhur etmediği gibi, kırlarda, yollarda ve ıssız yerlerde dahi bu gibi şeyler görülmemektedir. *Kervanla* seyahat usulü yoktur ve herkes istediği yere tek başına, korkusuzca gidebilir. Başında altın taç bile bulunsa kimse yan bakmaz. Bu yerin yabancısı ve adeta dilsiz garipler vaziyetinde

olan bizler de İmparator Morik'in (Maurice) zamanında olduğu gibi, uzun yolları emniyet ve asayiş içinde katediyorduk.[33] Yolun her menzilinde otel ve mamur yerler vardır.

Buranın insanları, Müslümanlar gibi ve hatta onlardan daha çok duaya ve mabetlerine merbut olduklarından, yalnız ihtiyarlar değil, çocuk, kadın, yeni gelin ve kızlar, ellerinde kitap olduğu halde devamlı surette kiliseye giderler ve çocuklarını din kaidelerine göre büyütürler. Aleni ve gizli pek çok sadaka verirler, son derece alçakgönüllü, temiz yürekli ve hatırşinas insanlardırlar. Allah bu milleti, dine sadakatleri ve duaları sayesinde birçok iyiliklere mazhar etmiş ve diğer memleketlerin kendi günahlarından dolayı duçar oldukları haşarat, çekirge, kıtlık, veba gibi afetlerden korumuştur. Keza, düşman istilalarından masun sulh ve asayiş içinde endişeden uzak yaşarlar. Büyük servet sahibi olarak birçok köşk ve müteaddit katlı kâgir evlerde ikamet ederler. Yemekleri, et ve diğer ağır şeylerden ziyade meyve ve sebzeden ibaret olup sıhhatli, narin vücutlu ve uzun ömürlü insanlardır. Yüz yirmi yaşında olup yeniden diş çıkarmış olan ihtiyar bir Frenk, ömründe ne veba salgını, ne kıtlık ve ne de düşman istilası gördüğünü söyledi. Bu hal, adalet ve hakkaniyetten başka neye atfedilebilir? Peygamber'in dediği gibi, "Günahlar milletleri tenkis, adalet ise teksir eder ve muhabbet, günah kesretini örter." Bu insanlar birbirine karşı o kadar muhabbetlidirler ki yekdiğerine rastladıkları vakit, uzak yerlerden gelmişler gibi, birbirine sarılır ve öpüşerek selamlaşırlar. Bu hareketlerinde tereddüt ve riya eseri asla mevcut değildir, çünkü muhabbet, din ve kanunun başıdır.

Bu güzide milletin krallığı ve patrikliği, hilcden arî olması sebebiyle bugüne kadar inkıtasız devam etmiştir. Bununla beraber, ne kadar masum ve iyi insanlarsa da günahtan büsbütün berî değillerdir. Zira yalnız Allah bigünahtır, insanlar ise günah içindedirler. Bunların da birçok fena tarafları vardır. Evvela fuhuş icra ederler, sonra Mısırlılar gibi her türlü böcekleri, kaplumbağa, tavşan, kurbağa, yılan gibi hayvanları yerler. Bunları oburluktan değil, daha ziyade muhtelif hastalıklara deva olarak yerler. Mesela,

33 Eski bir darbımesel: "Morik'in günlerinde olduğu gibi kaygısız oturuyorsunuz."

kediyi uyuzluğa, diğer hayvanları da çeşitli hastalıklara şifa verici addederler. Yemek ve bilhassa şarap hususunda muttaki olduklarından sofradan yarı tok bir halde kalkarlar. Sofrada uzun uzadıya oturup sohbet etmek âdetleri olmayıp yemeklerini tez bitirirler, derhal kalkar ve *olta vurmaya* ve hasbıhal etmeye giderler. Perhiz günlerinde balık, zeytinyağı vs. yerlerse de yedi maasi-i kebirden sakınırlar. Günahın bu kadarı onlar için affa şayandır, zira balık, zeytinyağı yemeyen ve şarap içmeyen milletler vardır ki, zemmetmekle insan etini yerler, ayyaş olurlar ve kuşaklarını çözecek kadar oburluk gösterirler. Buranın insanları ne sarhoş olur, ne de kimsenin gıyabında konuşurlar. Yabancı birisini ayyaş görünce, şeytandan kaçar gibi korku ile uzaklaşırlar, çünkü kendilerince sarhoşluk çok ayıp bir şeydir. Burada kaldığımız dokuz ay zarfında hiçbir Frenk'in sarhoş olduğunu görmedik. İşte bundan dolayı, Allah onları gerek manevi ve gerek maddi türlü iyiliklere mazhar etmiş, altın, gümüş, ev bark ve çoluk çocuk sahibi yapmıştır.

Bu insanların daha nice meziyetlerini sayabilirsem de, bununla iktifa edip birçok şehir, şato ve müstahkem mevkilerden geçerek vardığımız Roma'nın bahsine geçelim.

VII
ROMA

Büyük Roma şehrine yaklaşırken, Saint Petro'nun kubbesi bir günlük mesafeden görülmeye başladı. Şehir kapısından içeri girdiğimiz vakit, önümüzde tepesinde altın bir haçla mermer bir heykel gördük. Üç kat surla çevrilmiş bulunan şehir, İstanbul'dan daha büyük fakat kısmen haraptı. Şehirde uzun bir yürüyüşten sonra ancak akşamüstü yorgun bir halde Ermeni kilisesi ve şpitaline varabildik.

Böylelikle, herkesin arzuladığı meşhur payitaht ve Papa şehri olan büyük Roma'yı görmeye nail olduk. Şehrin ortasında, "nehirlerin akışı şehri şenlendirir" sözünü hatırlatan, Kızılırmak gibi bulanık büyük bir nehir hızla akıyordu.

Ermeni kilisesi kâgir bir bina olup ziyaretçilere mahsus on adet kâgir odası, piskoposlar, papazlar ve diğer ruhanilere mahsus olmak üzere, yataklı ayrı ayrı hücreleri vardı. Vardapet Zakarya beni görünce sevindi, öpüştük ve barıştık. Birkaç gün sonra Ermeni tercümanı Amidli Hagop'u çağırdık. Bu zat, kırk seneden fazla bir zamandan beri orada bulunuyordu. Papa, tercümanlık ücreti olarak kendisine beş yüz kuruş tahsis etmişti. Onu, Papa bize gönderdi. Vardapete, günlük nafaka olarak, on iki ekmek, beş okka et, iki tavuk, iki okka şarap, tuz, sirke vs. şeyler ve haftada beş kuruş cep harçlığı tayin edilmişti. Orada büyümüş ve tahsil görmüş Bar-

tuğimeos adlı Tokatlı bir Ermeni papaz vardı.[34] Kendisi Ermeniceyi okur, yazar ve konuşurdu, fakat onların dilini daha iyi biliyordu, çünkü onların mezhebinde olup onlar tarafından ruhani olarak tayin ve takdis edilmişti. Senelik yüz altın *ulufe*si vardı. Ermeni kilisesi ile şpitali ve hücreleri onun idaresine verilmişti. Kilisenin bağları ve vakıf evleri bulunduğundan, misafirlerin çamaşırları yıkanır ve diğer bütün ihtiyaçları temin edilirdi. Geldiğimiz zaman misafirler on iki kişi idi. Biz 1060 (1611) senesinde Papa Paul (III) zamanında,[35] yedi ay orada kaldık.

Ermenilerin kardinali, Papa'nın yeğeni olan Purkez idi. Papa'nın yetmiş iki kardinalinden her biri ayrı bir milletin *nazırı* idi. Başkardinal, Ermenilerin reisi mevkiinde idi. Roma'da, söylendiği gibi, yetmiş iki millet mevcuttur.

Bir gün, Vardapet'i Papa'nın nezdine götürmek için piskoposlar geldi. Oraya giderek, cilalı taşla yapılmış ve kuleli muazzam sarayı gördük. Sarayın kapısında, her biri iri uçlu mızraklar tutmuş ve yalınkılıç birçok asker vardı. Frenkler sakalsız oldukları halde, bu askerlerin uzun sakalları vardı. Bize anlatıldığına göre, üç yüz kişiden ibaret olan bu adamlar, Papa'nın en çok sevdiği askerler olup kendisi kiliseye veya başka bir yere gittiği vakit bu askerler etrafını alır ve bu vaziyette yürürler. Öğrendiğimize göre, bu askerler Roma'da bulunduğu vakit Lusavoriç'in orada bıraktığı adamlardır ki kendisi de üç yüz kişiyi beraberinde getirmiştir. Buradakiler Papa mezhebine girmiş, bizimkiler ise Ermeni mezhebine dönmüşlerdir.[36]

Sarayın içine girince, yedi kapıdan geçeceğimizi söylediler. Her kapıdan muhtelif renkli kumaşla süslü, tavanı da yaldızlı bir sofaya giriliyordu. Birinci sofanın dört duvarı *skarlet* kumaşlarla kaplı idi. Hıristiyan memleketlerinde, yerleri Türkler gibi döşemezler, bunlar sandalye ve iskemleye otururlar ve geniş ve yüksek bir masa üzerinde yemek yerler. İkinci sofa, mor ve erguvani *sof*, üçüncü-

34 D. Bartholomeus adını taşıyan bu Ermeni Katolik papazı, kendi yazılarından birinde, "Papa Sekizinci Clément'in emriyle 1600 senesinde Roma'daki Ermeni cemaatinin reisi tayin edildiğini" söyler.

35 Papa Beşinci Paul (1605-1621) olacaktır.

36 Müellifimizin verdiği bu malumat yanlıştır. Papa muhafiz alayı 1505'ten beri İsviçrelilerden müteşekkil bir kıtadır.

sü *tafta*, dördüncüsü *kâmha*, beşincisi *atlas*, altıncısı *zerbab*, Papa'nın oturduğu yedinci sofa da *serâser* ile kaplı idi. Papa, altın bir koltuğa oturmuştu ve parmağında alev gibi parıldayan bir elmas yüzük vardı. Sofanın saf *lacivert* ve altından rengârenk nakışlarla tezyin edilmiş tavanı doyulmaz bir güzellikte idi. Vardapet, Papa'ya yaklaşarak ayağını öptü, çünkü krallardan maada kimse elini öpemezdi. Bu ihtişam ve azamet önünde o kadar mahcup olduk ki bizi bir titreme tuttu ve kan ter içinde kaldık. Papa, nereden geldiğimizi ve Müslüman memleketindeki Hıristiyanların ne halde olduklarını sordu. Vardapet de mukaddes Eçmiadzin'den, Ararat Dağı'ndan geldiğini, duası sayesinde Ermenilerin iyi olduklarını söyledi. Papa, Katolikos Melkiset'in[37] sıhhatini sorunca, Vardapet, "Size karşı duyduğu muhabbetle sağdır," diyerek mektubu ve hediye olarak getirdiği iki sof, bir halı, üzerinde elli elmas bulunan haç şeklinde bir kaftan düğmesi ve beş dirhem panzehir takdim etti. Papa, mektubu aldı fakat hediyeleri almayarak, "Birbirimizi sevmek için vergilere lüzum yoktur," dedi. Vardapet, teşekkür ettikten sonra hediyeleri bırakarak çıktı, fakat Papa onları arkamızdan geri göndererek Vardapet'e iyi bakılmasını tembih etti. Vardapet, hediyeleri tekrar göndererek, "Niçin kabul etmiyorlar? Acaba naçiz armağanımızı beğenmedi ve kendilerine layık görmedi mi?" dedi. Bunun üzerine Papa, yalnız haçı kabul ederek diğerlerini geri gönderdi.

Bir hafta geçince bilhassa dillerini bilmediğimizden dolayı çok sıkılmaya başladık. Memleketimi ve *sıla*mı, hemşirelerimi ve damatlarımı, bütün akraba ve dostlarımı hatırlayınca derin bir hüzün içine düşüyor ve ağlıyordum. Kimse ile hemdert olamıyor ve teselli bulamıyordum. Mezamir'in, "Güvercin kanatlarım olsa da uçarak sürüme kavuşsam" mısraını okuyarak kara talihime ağladım.

---

37 Ermeni kilise tarihinde kötü bir nam bırakmış olan Melkiset, 1593'te, Katolikos Dördüncü David tarafından müşterek katolikos tayin edilmiş, fakat o rüşvet vermek suretiyle Emirgün Han'ın himayesini kazanarak katolikosluk makamını gasp etmiştir. Muhteris ve tamahkâr bir adam olan Melkiset, Latin ruhanilerinin propaganda faaliyetlerini kolaylaştırmış ve onlarla münasebetini Papa'ya bir mümessil yollamaya kadar ilerletmiştir. Kendisine bu işlerde yardımcı ve fena bir şöhrete sahip olan bu mümessil, Vanlı Zakarya'dır. Melkiset, makamından uzaklaştırıldıktan sonra 1626'da Gamenitz (Kamaniçe) şehrinde ölmüştür.

Bir Eçmiadzin Katolikosu

Bununla beraber, Romalılar çok iyi ve hayırsever insanlar olup bize dost ve kardeş gözü ile bakar ve *işaret*lerle her şeyi anlatırlardı.

SAİNT PETRO

Bir gün büyük ve muhteşem Saint Petro Kilisesi'ne gittik. Yolda nehir üzerinde, cilalı taşlarla yapılmış muazzam bir köprü gördük. Köprünün bir tarafında Petro'nun, diğer tarafında Paulus'un heykelleri vazedilmişti. Köprünün öte tarafında bulunan metin bir kule, *tophane* ve *cephane* haline getirilmiş olup, içi iri toplar ve muhtelif büyüklükte türlü silahlarla dolu idi. Köprüye zincir gerildiği vakit kimse geçemezdi.

Saint Petro'nun önünde, Atmeydanı'ndaki gibi yüksek bir mermer sütün vardı.* Taş sütun, bakırdan dört aslan üzerine rek-

* Bugün Cerrahpaşa ismiyle anılan Avratpazarı'ndaki Arcadius Sütunu'nun günümüzde sadece kaidesi kalmıştır. (v.n.)

zedilmiş, tepesine de altın bir taç dikilmişti. Daha ileride, mabet kapısının yakınında Petrus ve Paulus'un beyaz mermerden harikulade heykelleri konulmuştu. Birincisinin elinde bir anahtar, ikincisinin elinde de bir kılıç vardı. Kiliseden içeri girerek, kapının iç tarafında Saint Petro'nun bakır bir heykelini, altında da bir sandık gördük. Kaideye göre, içeri giren önce heykelin ayağını öper, sandığa bir sadaka atar ve sonra mabede girerdi. Mabette bulunan Petro'nun mübarek bakiyesini havi kabrin üzerine secde ederek kendimiz ve ölülerimiz için istiğfar eyledik. Böylelikle ahdimizi eda ederek muradımıza ermiş olduk.

Kilise, üç yüz adım uzunluğunda ve iki yüz elli adım genişliğinde büyük bir binadır. Altı yüz kadem yüksekliğinde olan kubbenin inşası henüz tamamlanmamıştı ve yukarıda çalışan işçiler, yerden bakılınca serçe kadar ufak görünüyorlardı.[38] Yaldız ve renklerin parlaklığı göz kamaştırıcı idi. Kar gibi beyaz, kırmızı, yeşil ve kısmen de alaca mermerden müteaddit sütunlar vardı. Dört duvarı da ayna gibi parlayan ve insan yüzünü aksettiren mermer levhalarla kaplı idi. Asıl mabet somaki mermerdendi. Mabedin içinde bulunan mukaddes kabrin üzerinde dört büyük melek heykeline oturtulmuş bir kubbe, bunun altında da horan (ayin masası) vardı ki bu başhorandı. Kabrin üstünde, gece gündüz yanan altın ve gümüş birçok büyük kandil asılı idi.[39] Bodrum katın duvarları da somaki mermerle kaplı idi, burada da birçok horan ve aziz kabirleri vardı.

Oradan Merhamet Kapısı'nı öpmeye gittik. Bu kapı, yalnız elli senede bir vaki olan jübile merasimi esnasında açılırmış, fakat ancak binde bir kişinin bu güne kavuşması mümkün olduğu için, Papa'dan bu müddeti kısaltmasını rica etmişler, o da açılış müddetini yirmi beş seneye indirmiş. Kapının açıldığı sene Roma, her memleketten gelen sayısız ziyaretçilerle dolar. Papa'nın arzusu üzerine bir sene, gelenlerin sayısını tespit etmek üzere şehir kapılarına konulan memurlar, yüz bin kişi saymışlardır.

---

38 Hıristiyan mabetlerinin en büyüğü olan Saint Petro Bazilikası'nın kubbesinin yüksekliği 132,5 m., kutru da 42 m'dir.

39 Bugün de Papa tarafından yalnız "Mes Ayini" icra edilen Başhoran (Maitre autel), kubbenin altında Saint Petro'nun kabri üzerindedir. Azizin kabri, horanın karşısında bulunan "Günah çıkarma şapelinin" (Chapelle de la Confession) doksan beş adet kandili ile aydınlatılmaktadır.

Kilisenin etrafında birçok işçi, taşları yontmak, oymak, ağaç gibi kesmek ve diğer muhtelif işlerle meşguldü. Diğer yerlerdekilerden maada, yalnız burada çalışan işçilerin üç bin kişi olduğunu, inşaatın bin seneden beri devam ettiğini ve iki yüz senede de bitmeyeceğini söylediler.[40] Kilisenin henüz çan kulesi yoktu. Bu muazzam inşaatın masrafını merak ederek miktarını sorduğumuz vakit, kralların yardımından başka, senelik masrafın dört kere yüz bin florin olduğunu, Papa'nın kendi hazinesinden de çok para sarf edildiğini öğrendik. İnşaat yerinde mahirane bir surette ve beş-altı beygirle işleyen dağ gibi muazzam arabalar gördük. Ağır taşlar, iki üç beygirin marifetiyle yapının on *kulaç* yüksekliğindeki tepesine çıkarılıyordu. İnsan bu maharetlere duymakla değil, ancak görmekle hayran olur.

HASTANELER

Bizi Saint Petrus denilen Ruhülkuds kilisesine götürdüler. Bu kilisenin kral ikametgâhı gibi müzeyyen çok büyük şpitalini de gördük. Bu binanın tavanı ve duvarları altın, gümüş ve *lacivert* ve muhtelif renklerle süslenmiş, bazı duvarları da kumaşlarla kaplı idi. Burada fakirlere, yetimlere, dullara ve hastalara çok ihtimam gösterilir. Her kilisenin de kendi durumuna göre bir hastanesi vardır, fakat Papa'ya ait olanı eşsizdi. Sokak gibi uzun bir bina olan hastane boyunca üst üste dört kat olmak üzere yataklar sıralanmıştı. Sorumuza cevaben, halen üç bin hasta bulunduğunu, fakat yazın hasta sayısının altı bine çıktığını söylediler, çünkü Roma'nın çok fena havası vardır. Hastanenin haftalık masrafı on bin kuruştur, çünkü *vekil*, *hekim*, *kâhya* ve papazlardan maada, üç yüzden fazla hizmetçisi vardır ki bunların hepsi de kırmızı giymişlerdi. Bir şehri andıran bu binada *hekim*, yazıcılar, *cerrah*lar, *macuncu*lar, *aşçı*lar, *somuncu*lar vardı. Ayrıca da odun, yemek, yatak, çarşaf ve diğer birçok lüzumlu şeyler büyük masrafları icap ettiriyordu. Bu mem-

40 Malum olduğu veçhile, Saint Petro Kilisesi'nin temelini, 1506 senesinde Papa İkinci Jule atmış ve kilise 1626'da Papa Urban tarafından takdis edilerek ibadete açılmıştır. Kilisenin inşası müellifin Roma'da huzuruna çıktığı Papa Beşinci Paul tarafından bitirilmiştir.

leket pahalı bir yer olduğundan etin okkası on beş akçe, yetmiş dirhem ekmek bir akçedir. Bununla beraber, nüfusu bol, her tarafı şen, mamur içinde idi. O kadar ki yüz bin florinlik ekmek almak istense temin edilebilir. Bizim Roma'da bulunduğumuz günlerde, ekmekçiler toplanıp Papa'ya müracaatla hasadın azlığını iddia ve Saint Petro'ya kırk bin kuruş nezredip ekmekleri küçültmek için izin istediler. Fakat Papa razı olmayarak, "Buğday tükeninceye kadar aynen pişiriniz, bittiği vakit ben size haber veririm," dedi. Onlar da mahcup bir vaziyette geri döndüler. Ekmekçiler bir gün ekmek pişirmediler ve şehir ekmeksiz kaldı. Bunu haber alan Papa, hâkime teftiş emrini verdi. O da ekmek bulunmayan fırının sahibini, diğerlerine ibret olmak üzere dükkânın kapısına astı. Bunu anlatmaktan maksadım şudur ki, Frenk milleti asla rüşvet almaz. Buranın parası florindir.

Bunları bir tarafa bırakarak mevzumuza dönelim. Yukarıda söylediğim veçhile, hastane ve misafirhane demek olan şpitalin ne gibi nizamlarla işlediğini görelim. Erkek ve kadın hastalar şpitalde yatırılır, çünkü her kilisenin biri erkeklere, diğeri de kadınlara mahsus iki şpitali vardır. Hastanın kabulü için önce ***kâhyaya***, yani ***bonsinor***'a[41] müracaat edilir, çünkü Papa memleketinin idaresi, şan ve şerefi, nüfusun ekseriyetini teşkil eden ruhanilerin elinde olup halk sınıfı onlara tabi vaziyettedir. ***Bonsinor***, müracaat edenleri, nabızlarını yoklamak üzere hekime gönderir. Bu tedbir yerindedir, çünkü birçok serseri, bedava yemek, içmek ve yumuşak yatağa yatmak için çok defa yalandan hasta olur ve şpitale girerlerdi. Hekim, adamın hakikaten hasta olduğunu tahkik ettikten sonra ona bir kâğıt vererek küçük kâhyaya gönderir. O da büyük kâhyaya götürür ve böylelikle hastanın şpitale kabulü ve tımar edilmesi emredilir. Hastaneye alınan adamın bitli ve kirli elbisesi kâmilen çıkarılır ve yerine beyaz don, gömlek ve ***dolama*** giydirilir. Hastanın yatağı yüksek bir kerevet üzerine serilir zira burada, yerde ne yatmak, ne de oturmak âdettir. Bundan dolayı, bizim yüzümüze gülerek, "Siz niçin hayvan gibi yerde oturur ve yatarsınız? Yerdeki rutubet birçok hastalık ve maraza sebep olur," derlerdi. Biz ise öyle alıştığımızı söylerdik.

41 Bonsignore.

Hasta bu suretle kabul edilerek yatırıldıktan sonra hekim gelir ve hastalığını teşhis ederek ona göre yiyeceğini tayin eder. Yemek vaktinde, hizmetçinin biri bir *stol*, yani bir masa getirir. Diğer birisi getirdiği beyaz *peşkiri* masanın üzerine serer, birbirini takiben gelen diğer hizmetçiler kaşık ve bıçak, tuz ve ekmek, içine su katılmış şarap ve nihayet yemeği getirirler. Her işi ayrı bir hizmetçi görür ve sofra aynı surette kaldırılır. Akşamları, bir hizmetçi gelerek hastayı kaldırır, diğer birisi de yatağı düzeltir. Hasta uykuya yatırıldıktan sonra yanına, sabahleyin kaldırılıp yıkanan bir lazımlık koyarlar. Yatak örtüleri haftada bir değiştirilir. Pazar günleri papaz gelerek hastaların günahlarını çıkarır, hastane mabedinde Mes Ayini icra eder ve komünyon verir.

İşte fakir hastalara, kardeşin kardeşe ve karının kocasına yapmadığı bir sevgi ve ihtimam gösterilir. Her türlü maraza karşı ilaç mevcut olup müracaat edenlere bedava verilir. Hekimler dolaşır ve hastalara *hap, şerbet* veya *merhem* ve *yakı* verirler. Her bir yatağın üzerine, hastaya verilecek yemek hekim tarafından yazılır. Hastalar her cumartesi günü *tellak* tarafından yıkanır ve tıraş edilir. İyileştikten sonra hastane elbisesi çıkarılıp kendi esvapları verilir ve "Sana daha çok şeyler yapmamız lazımdı, kusura bakma kardeşim, selametle git ve dualarında bizi unutma," diyerek uğurlarlar. Bu kadar sevgi gösterdikten ve iyilik yaptıktan sonra yine de, "kusura bakma," derler.

SANTA TRİNİTA

Ziyaretçilere mahsus Santa Trinita adlı büyük ve muhteşem bir kilise vardır. Oraya gelen bütün ziyaretçilere üç gün yemek verilir. Kilisenin yemekhanesi Uzun Çarşı gibi uzun bir yer olup 2 bin kişi istiab eder. Paskalya Yortusu'nda burada beş-altı bin kişiye yemek verilir. Esasen her kilise ve manastırdan her gün ekmek dağıtılır.

KAPUÇİNLER

Her bir manastırda üç, beş ve sekiz yüzer keşiş vardır. Bunların miyanında Kapuçin denilen bir keşiş sınıfı vardır ki mensupları çok sert bir disiplin altında yaşayan, pek dindar ve faziletli insan-

lardır. Bunların manastırı şehir dışında olup kendileri yalınayak gezerler, iç gömlekleri olmadığı halde, vücutları ip kemerle bağlı bir *şal*a bürünmüştür. Keşişler dilenmekle yaşarlar, paraya el sürmezler, asla şarap içmez, et yemezler ve karınlarını yalnız sebze ile doyururlar. Diledikleri yemeği evvela fakirlere verir, kalanı da günde bir defa olmak üzere kendileri yerler, çünkü manastırlarında daima birçok fakir hasta ve misafir barındırırlar ve onlara hizmet ederler.

TRAPİSTLER

Çok büyük bir manastır daha vardır ki mensupları hususi nizamlarına göre ayrı ayrı hücrelerde münzevi bir hayat yaşarlar. Perşembe günleri hücrelerine çekilen keşişler, diğer perşembeye kadar hiç dışarı çıkmaz, katiyen konuşmazlar ve bütün zamanı dua etmek ve günah çıkarmakla geçirirler.

DİĞER KEŞİŞ SINIFLARI

Papa'nın emriyle dünyanın her tarafına barbar ve putperest milletlere vaaz vermeye giden keşişlere ait ayrı bir manastır vardır. Hıristiyanlık telkin etmek üzere Hindistan'a, Arabistan'a, İran'a ve diğer itizal içinde bulunan ülkelere giden keşişler, bu memleketlerin halkından bazılarını Tanrı dinine döndürmeye muvaffak olurlar, fakat bir kısmı oralarda korkunç işkencelerle öldürülürler. Keşişler bu feci akıbetleri seve seve kabul ederler.

Nasihatçi denilen bir kısım kesişler de vardır ki bunlar kasaba, köy ve mahallelerde dolaşarak hastaları bulur, onları tedavi eder, mustariplere ümit ve metanet telkin eder, öleceklerin günahlarını çıkarırlar, komünyon verir ve salim bir imanla Allah'a kavuşmalarını telkin ederler.

Ayrı ayrı giyinişli elli türlü keşiş sınıfı bulunduğunu öğrendik. Bunların bir kısmı siyah, bazıları da beyaz *çuha*dan esvap giyerler. Bir kısmı alttan siyah, üstten beyaz *şal*, bir kısmı da üstten siyah, alttan beyaz giyerler. Muhtelif renkte serpuşlar giymiş bazı keşişler, omuzlarında kırmızı veya beyaz renk çuhadan haçlar, bazıları da ellerinde haçlar olduğu halde dolaşırlar. Bütün bu sınıfların re-

isleri Roma'da bulunur. Papa, bunları üç sene müddetle muhtelif eyaletlere tayin eder. Malûm olduğu veçhile, Müslümanların da daha az sayıda olmakla beraber ruhani sınıfları vardır. Mesela, pirleri Molla Hünkâr olan Konya Mevlevileri, Süleyman mabedi etrafındaki Kudüs şeyhleri, Hacı Bektaş'ı tanıyan yeniçeriler, Emir Sultan'ın müritleri olan Kayseri emirleri gibi.[42]

HUKUKİ DÜZEN

Papa'nın her memlekette *Legat* denilen bir mümessili vardır. Bundan başka, suçlu keşişleri muhakeme etmek ve manastır reislerini tayin etmek üzere her sene *Generaller* gönderir. Manastır reisleri ve başrahipler üç senede bir değiştirilir. Mevcut nizamlara göre keşişler yalnız piskopos, piskoposlar da bizzat Papa veya Legat tarafından, manastır keşişleri ise kendi reisleri tarafından muhakeme edilirler. Ne krallar, ne dükler ve ne de diğer her hangi yüksek mevki sahibi sivil zat, ruhanileri asla muhakeme etmek salahiyetini haizdir. Ne çare ki bizde bulunmayan bu nizam Müslümanlarda dahi vardır, zira onlarda yeniçeriler, sipahiler, softalar ve şeyhler ayrı ayrı makamlar tarafından muhakeme edilirler ve gerek padişah ve gerek emirler hiçbir zaman ulemayı muhakeme etmeye cesaret etmezler. Bize gelince, bu güzel nizamlar büsbütün kalkmış olup büyük ve küçük, sivil ve ruhani hiç tefrik edilmiyor. Bizde siviller, papazları, rahipleri ve piskoposları yalnız muhakeme etmekle kalmaz, onlara dayak da atarlar, cezalandırırlar, sürgün ve terzil ederler. Kendilerinin vermedikleri salahiyetleri onlardan alır ve yazmaktan haya ettiğim daha nice hakaretler yaparlar. Allah'tan korkmayan ve insandan utanmayan bu adamlar yalnız zamanımızda değil, eski krallık devirlerinde de bu küstahlığı yapmışlar, Allah'ın makbulü olan Sahak ve Mesrop ve Lusavoriç'in torunlarına kadar diğer azizlerin başlarına nice felaketler getirmişler ve nihayet Arşakuni, Bagratuni ve Pahlav (Pehlevi) krallıklarının ortadan kalkması ile cezalarını bulmuşlardır. Milletimiz, bu adamların yüzünden sefalet içine düşmüş, dillere destan olmuş ve ağzını açmaya cesaret edememiştir. Peygamber, "Tarafimdan takdis edi-

42 Müellifin bu mevzuda ehliyetli olmayıp yanıldığı görülmektedir.

lenlere yanaşmayın ve peygamberlerime dokunmayın," demiştir. Peygamber, bu sözünde takdis edilenler ile papazları, peygamber tabiri ile de kilise memurlarını kastetmiştir. Fakat ne yazık ki biz, kendi *emir*, *imam*, *şeyh* ve *ehl-i ilim*'lerine büyük hürmet eden Müslümanlar kadar olamadık. Bizde, mümessil ve kilise mütevellisi denilen mağrur siviller, ruhanilere hükmettikten başka, kilise ve manastır işlerine dahi karışırlar, hasılata el koyarlar ve mum, yağ, kurban ve derileri kendileri alarak ruhanileri mahrum bırakırlar.[43] Allah onlardan davacı olsun!

FRENKLERE METHİYE

Çok iyi, dindar, mütevazı ve merhametli insanlar olan Frenkleri ne kadar da methetsem azdır. Sadaka vermek ve daima dua etmekle meşgul olan bu insanlara, Allah tevazularına mükafat olarak büyük şan ve şeref bahsetmiştir. Onlar *mal*, *hazine* ve muhtelif katlı güzel evlere malik olduktan başka, *kamha*, *atlas* ve nefis *çuha*dan elbise giyerler. Fakat bu esvaplar kırmızı ve yeşil gibi parlak renklerde olmayıp istiğfar edenlerinki gibi siyaha boyanmıştır. Köylü ve şehirli herkes, hatta kudretli İspanya Kralı dahi siyah giyer ve kiliseye yürüyerek gider. Buranın gerek ruhani ve gerek sivil her ferdi, köylüler de dahil olmak üzere okumuş insanlar olduklarından, filozof, musikişinas, mühendis ve münecimler onlarda bulunur. On yaşındaki çocuk bile yüz bin kuruşun hesabını az bir zamanda rakama vurup yapabilir. Bu çocuklar, küçük yaşta din terbiyesi gördükten sonra ana babalarından ayrı, uzak diyarlarda on beş, yirmi ve hatta yirmi beş senelik bir tahsil hayatını geçirirler.

---

43 Latin kilise teşkilatına hayran olan müellifin, Ermeni kilise statüsünün hikmetini anlamamış olduğu görülmektedir. Ermeni kilise teşkilatı tam manasıyla demokratik bir müessese olup ruhanilerden ziyade sivil halk tarafından idare ve murakabe edilir. Akide ve mezhebe ait meselelerde, ruhani reis ve meclislerin otoritesi kabul edilirse de manastır keşişlerinden maada, kilisenin başı olan Katolikostan patriklere ve en ufak rütbedeki papazlara kadar bütün ruhani mevki sahiplerinin seçiminde ekseriyet, sivil mümessillerin reyleriyle temin edilir.

YEZVİTLER[44]

Hususi büyük bir manastırda Yezvit denilen beş-altı yüz keşiş vardır ki bunlar din ve nizam hususunda çok titiz insanlardır. Aslen filozof ve teolog olan bu keşişler, günde üç defa vaaz verirler. Dünyevi arzulardan uzak olup şan ve şerefte gözleri yoktur, daima ahret işlerini mütalaa ederler.

SAN CUAN[45]

Birkaç gün sonra, İncilci İoannes'e ithaf edilmiş San Cuan Kilisesi'ne gittik. Çok büyük ve muhteşem bir bina olan kilisenin iki şpitalinde bin hasta vardı. Kilisenin önünde, tepesinde altın bir haçla sarı mermerden bir sütun vardı.[46] Memleketin nizam ve âdetine göre her bir kilisenin önünde, Aziz Bazil'in hayalinde görmüş olduğu gibi göklere müteveccih duanın sembolü olarak sütunlar vardır. Sözü geçen sütunun altındaki çeşmenin suyu, Aziz Ioannes'i temsil eden bir kartalın gagasından ve karnından akıyordu. Kartalın sağ ve sol taraflarında bulunan iki ejderin ağızlarından da su akıyordu. İçi altın ve gümüşle müzeyyen kilise fazla aydınlık ve doyulmaz güzellikte idi. Orada bulunan harikulade yapılmış büyük orgun otuz bin kuruş değerinde olduğunu söylediler.

Aynı kilisenin şarkında, Konstantin tarafından yapılmış diğer büyük fakat çok eskimiş bir kilise daha vardır. Vaftizci İoannes'in başı burada bulunur, gerçi Malta'da olduğunu söyleyenler de vardır. Bu kilisede peygamber Zekeriya'nın ve diğer bazı azizlerin bakiyeleri de mahfuzdur. Henüz tanzim edilmiş başhoranın üzerinde mücevher ve incilerle süslü altın bir kudas kabı vardı ki kırk bin florin değerinde olduğu söyleniyordu. Önünde nefis bakırdan dört sütun bulunan horanın etrafında on iki havarinin ve başka azizlerin gümüşten iri heykelleri vazedilmişti.

---

44 Cizvitler.

45 Saint Ciovanni in Laterano.

46 Kırmızı granitten mamul en eski ve en yüksek Mısır dikilitaşı olup 47 m. irtifaında olan bu sütun, Papa Sixte-Quint'in emriyle 1588'de kilisenin önüne dikilmiştir.

Kilise müştemilatından bir şapelin içinde, İmparator Konstantin'in başında taç, elinde *boz doğan* olduğu halde, atlı heykeli vardı. Kilisenin altmış adet büyük sütunu, birçok ufak sütun ve başka o kadar güzel hususiyetleri vardı ki Allah eliyle yapılmış intibaını verir. Mabedin sağ tarafında tavandan asılı yedi adet erguvani renkte altın elma gördük ki Türklerin buna Kızılelma dediklerini söylediler.

SANTA MACORE[47]

Saint Cuan'ın yakınında, Santa Macore, yani Büyük Meryem Ana denilen muhteşem kilise vardır. Üç kubbeli olan bu kilisede İsa'nın bağlandığı sütun, demir çemberle tutturulmuş bir halde mevcuttur. Yüz ve gözlerimizi ve tespihlerimizi sütuna sürdük ve dua ettik. Başhoranın sağ ve solundaki iki ayrı şapelde birçok azizin ve İncilci Markus'un bakiyelerinin bulunduğunu öğrendik. Kilisenin sağ tarafında bugünkü Papa[48] tarafından, kendisine türbe olmak üzere yeni bir şapel yapılmakta idi. Pek mükellef bir bina olan bu şapelin dört duvarı ve tavanı kâmilen altın varaklı ve lacivert nakışlı, zemin de *fususi* mermerden idi. Somaki sütunların altın değerinde olduğu söyleniyordu.

Az ileride bulunan birçok horanlı kâgir ufak bir mabedin başhoranı süt gibi beyaz mermerden yapılmıştı. Burada İsa'nın doğuşu, üç kralın ve İsa'nın hayatının diğer sahneleri canlı bir surette hakkedilmişti.

Türk hamamı şeklinde ve içi havuzlu bir kilise de vardı ki İmparator Konstantin orada yıkanırmış. Havuzun üzerinde, mermer sütunlarla tutturulmuş bir kubbe vardı. Hıristiyanlığı kabul eden Müslümanlar ve Yahudiler bu havuzda vaftiz edilirler. Diğer muhtelif şapel ve horanlar da vardı. Hepsinde secde ettikten sonra eve döndük.

47 Santa Maria Maggiore.

48 Beşinci Paul (1605-1621).

MİLAT KİLİSESİ

Bir gün, iki yüz ayaklı bir merdivenle çıkılan yüksek bir tepenin üzerindeki manastıra gittik. Merdivenin başında, ağızlarından su fışkıran iki adet dişi aslanın taş heykeli vardı. Hayli dolaştığımız bu harikulade binanın kırk sütunu, dört sütuna oturtulmuş bir kubbesi vardı. Binanın içi yaldız ve lacivertle kaplı idi. Orada bulunan somaki mermerden yüksek bir mezarın kime ait olduğunu sorunca, İsa haçını bulmuş imparator Konstantin'in annesi Helene'nin olduğunu söylediler. Aynı zamanda, bu kilisenin en eski mabet olduğunu, Milat adını taşıdığını ve Kudüs'teki aynı adlı kilise keşişlerinin buraya merbut olduklarını öğrendik.

Kilisenin sağında, Papa'nın vekili olup zina ve hırsızlık gibi suçlar işleyen sivilleri muhakeme eden şehir valisinin sarayı vardı. Az ileride, ejder şeklinde olup atlara binmiş iki adet taş heykeli, köşkün önünde de elinde kılıç taşıyan bir atlının bakır heykeli vardı. Bu heykellerin, şehri kuranları ve İmparator Konstantin'i temsil ettiklerini söylediler. Sarayın yanında, birçok yerinden su fışkıran, ortasında da elinde çiçek tutmuş güzel bir kız heykeli bulunan bir şadırvan vardı. Çeşmenin iki tarafında, ellerinde çiçek ve hurma dalları tutmuş olan dev heykeller vardı. Heykellerden birisinin ayak başparmağını ölçtüm, tam bir karış genişliğinde ve iki karış uzunluğunda idi. Öğrendiğimize göre, Romalılar vaktiyle bu heykellere taparlarmiş. Diğer birçok insan, at ve başka hayvan heykelleri miyanında, başı bir küp büyüklüğünde bir kadının mermer heykeli de vardı. Bütün bu heykellerin putperestlik zamanından kaldığını ve eski imparator tahtının burada bulunduğunu söylediler.

SAN PAOLO[49]

Başka bir gün şehre bir mil mesafede bulunan San Paolo'yu ziyarete gittik. Sur haricine çıkınca yolun iki tarafında birçok manastır gördük. Yolun yarısında, kapısının üzerinde Petrus ve Paulus'u öpüşür vaziyette temsil eden fevkalade güzel bir şapel vardı. Bu sahnenin, idam edilmeye götürüldüğü vakit Petrus'a rastlayan

49 Saint Paolo fuori le Mura.

Paulus'un ağlayarak vedalaştığını temsil ettiğini söylerler. İşte bu şapel onların rastladıkları yerde yapılmıştır. Bütün kiliselerde, ithaf edildikleri azizlerin hayat sahnelerini gösteren kabartmalar yapılmıştır. Bu suretle, okuryazar olmayan en acemi adamlar bile bunlara bakarak her şeyi öğrenir. İmparator Konstantin zamanından kalmış olup çok eskimiş olan bu kilise için, Saint Petro'nun inşası bittikten sonra tamir edilecektir dediler. Kapının bir tarafında aziz Diyonesius'un horanı vardı. Diğer taraftaki horanın üzerinde de, bakire Jüstiniane'nin naşının orada bulunduğu yazılı idi. Diyonesius'un başı kesildiği vakit büyük bir mucize olmuştur. Aziz, kesilen başını eline alarak orada bir saat dolaştıktan sonra başını yerine koymuş ve yere yatmıştır. Kilisenin içinde, nefis mermer sütunlarla tutturulmuş güzel bir kubbenin altında aziz havari Paulus'un mezarı vardı. Mezarın üzerindeki süslerin, gümüş kandillerin *şeffaflığı* gözleri kamaştırıyordu. Yere kapanarak kendimiz ve ölülerimizin günahları için dua ettik. Başhorana yaklaşınca harikulade yapılmış şeyler gördük. Horanın önündeki zemin *fususi* olup türlü hayvan şekilleri yapılmış, aynı zamanda inşaatı yaptırmış olan papanın *mührü* resmedilmişti. Mermerlerin parlaklığı, Venedik'teki Saint Marko'nunki gibi, insanın yüzünü aksettiriyordu. Zeminin bu kısmı, ayak basılmaması için bir set ile çevrilmiş olup oraya yalnız ayin icra eden papazlar girebilirlerdi. Başhoranın yanı başında, fevkalade mucizeler yaratan Surp Haç adlı horan vardı. Bir perde ile kapanmış olan horan, her cuma günü ve ziyaretçiler geldikleri zaman açılır. Horanın üzerindeki bir kitabeye göre, dindar ve zengin bir kadın daima gelip mukaddes haçın önünde secde eder ve ağlayarak içten dua ederdi. Günün birinde, haçın üzerinden İsa'nın, "Ey derin inançlı kadın, günahların affedilsin," diye sesi duyulmuştur. Haçın önünde, kadının diz çökmüş vaziyetteki heykeli de yapılmıştır.[50] Bugüne kadar pek çok mucizeler yaratan haça her cuma günü büyük sayıda ziyaretçi gelir. Ufak bir çan çalındıktan sonra perde açılır ve kalabalık halk yere kapanır. Bethlehem'deki Milat Kilisesi gibi, bu kilisede de uzunluğuna seksen adet mermer sütün vardı, fakat bunlar eskimiş ve kararmıştı. Orada büyük bir kuyu da (havuz) bulunuyordu.

50 Ste. Brigitte de Suéde.

SAN PAOLO ALLE TRE FONTANE

İki mil uzakta, Paulus'un idam edildiği yere gittik. Burası şehre dört mil mesafede ise de, "mil" burada daha kısa bir mesafe ölçüsüdür. İdam mahallindeki ziyaretgâh, eski zamanlara ait büyük bir yerdi. Yanında bulunan küçük bir kilisede dua ettikten sonra Üç Pınar'a gittik. Muhteşem güzellikte yan yana çeşmelerden su içtik. Her çeşmenin suyunun başka bir tadı vardı ki biri alelade su, diğeri kan, üçüncüsü de süt tadındaydı. Kudüs'ün Kamame Kilisesi'nden getirilmiş bir sütuna tespihlerimizi sürdük. Paulus'un başının kesilmesini gösteren manzara, mermer üzerine hakkedilmişti. Korkunç bir cellat, iki ağızlı kılıcı ile azizin başını uçurunca, kanın sıçradığı üç noktada su fışkırmış, bunu gören cellat, korkuya kapılarak kılıcını elinden düşürmüş ve kendi sakalını yolmaya başlamış olarak tasvir edilmiştir. Diğer tarafta, Petrus'un baş aşağı olmak üzere haça gerildiği hazin bir surette resmedilmişti.

BASİLİCA SAİNT LORENZO FUORİ MURA

Bir ok menzili kadar yürüdükten sonra Saint Sebastian adlı bir kiliseye geldik. Yolda, "Annonciation" nam bir manastıra uğrayarak dua ettik ve hayli yürüdükten sonra da San Lorenz'e vardık. Papa'nın hemşerizadesi olan kardinal Pursez, kiliseyi büyük bir masrafla tamir ettiriyordu. Başhoranın etrafında, zemin o kadar nefis mermerle döşenmişti ki bütün kiliseyi bir ayna gibi aksettiriyordu. Beraberimizde gezdirdiğimiz küçük bir köpek, mermerde kendini görünce onu başka bir köpek zannederek havlamaya başladı ve biz güç halle susturabildik. Kilisenin altında şehir büyüklüğünde bir mağara vardı. Mumlar yakarak içeri girdik, öğrendiğimize göre, putperestlik devrinde Aziz Sebastianos, diğer birçok azize birlikte burada gizlenmişti. Otuz beş kadem aşağı indikten sonra, zifiri karanlık, dar ve alçak bir geçitten eğilerek yürüdük. Bir yerde, etrafı mezar gibi kazılmış ayrı bir mağaranın üzerinde okuyamadığımız Latince bir kitabe vardı. Biraz ileride, duvarın içinde oyulmuş, aziz münzevilerin ibadetgâhı olan iki-üç mağara daha gördük. Bu sayısız yeraltı oyuk ve mağaranın önünde dua

ettikten sonra geri döndük. Yolda diğer birçok manastır da vardı, fakat vakit geç olduğundan onları ziyaret edemedik.

SANTA CROCE İN GERUSALEME

Ertesi gün şehir dışında, İsa haçının bulunduğu Santa Kıros, yani Mübarek Haç adını taşıyan muhteşem kiliseye gittik. Haç, Başhoranın içinde yüksek bir yere konulmuş ve etrafında keşif sahneleri olarak Helene'nin Kudüs'e gidişi, Roma'ya dönüşü, oğlu Konstantin'in tacı giymiş ve beyaz bir ata binmiş olduğu halde bütün imparatorluk haşmetiyle papazların ve büyük bir halk kitlesinin refakatinde istikbale gelişi, haçı eline alıp alayın başına geçerek Roma'ya girişi resmedilmişti. Bu suretle Mübarek Haç buraya konulduktan sonra, üzerine yapılan kiliseye "Mübarek Haç (Santa Croce)" adı verilmiştir. Bugüne kadar muhafaza edilmiş olan haçı görmeye nail olup dua ettik.

Hacca gelenlerin, üçü şehir dahilinde, dördü de haricinde bulunan bu büyük kiliseleri ziyaret etmeleri şarttır. Halk 18 mil tutan bu yolu yalınayak ve dua ederek, prensler ve rical at, katır ve arabalarla katederler.

DOMİNE QUO VADİS

Helene tarafından yaptırılmış, Kudüs'teki Kamame Kilisesi'nin bir benzeri olan kâgir eski bir kilise de gördük. Şehir kapısının yakınında ise üzerinde İsa ve Petrus'un birbiriyle konuşur vaziyetteki şekilleri hakkedilmiş bir şapel vardı. Petrus, haça mıhlanacağından korkarak kaçarken bu yerde İsa'ya rastlamış ve "Nereye gidiyorsun?" diye sorunca, İsa, "Haça gerilmek üzere Roma'ya gidiyorum," demiştir. Petrus, "Rabbim, tekrar mı çarmıha çıkmak istiyorsun," deyince, İsa, "Sen haça mıhlanmak istemiyorsan, senin yerine ben mıhlanacağım," demiştir. İsa'nın bu sözüyle neyi kastettiğini anlayan Petrus, onun ayaklarına kapanmış ve "Ey Rabbim, haça mıhlanacağım ve senin gibi baş yukarı değil, bir insan olduğum için baş aşağı gerileceğim," demiş. Bunun üzerine, İsa gözden kaybolmuş ve cesaret alan Petrus seve seve şehre dönmüştür. Kendisini yakalayıp melun Nero'nun önüne getirmişler,

o da haça mıhlatılmasını emretmiştir. Petrus, haça mıhlatıldığı vakit cellatlara, "Beni rabbim gibi baş yukarı mıhlamayın, zira ben onun gibi olmaya layık değilim, baş aşağı mıhlayın," diye yalvarmış, onlar da istediği gibi yapmışlar. Bu sahne bütün teferruatı ile kilisenin üzerine hakkedilmiştir.

SAN GİUSEPPE DEİ FALEGNAMİ CARCER MAMERTİNUS

Başka bir gün, muhteşem bir kiliseye çevrilmiş olan Petrus'un zindanına gittik. Burası, cennet gibi güzel çiçekliklerle süslü keşiş ikametgâhı idi. Keşişler, demir kapılı ve yuvarlak bir şapeli göstererek, Petrus'un zincirlerinin orada bulunduğunu söylediler.[51] Başrahip ricamız üzerine şapeli açtırdı, zinciri gösterdi ve kemâl-i huşu ile çıkararak hepimizin boyunlarına taktı. Zinciri yerine koyduktan sonra, Havari Andre'nin kadifeye sarılmış haçını getirdiler. Haç çok eskimiş ve aşınmış olduğundan gümüşle kaplamışlardı.

Oradan, yüksek bir tepede bulunan muhteşem Saint Dominik Kilisesi'ne gittik. Kilisenin yakınında münzevi Aleksianos'un manastırına girerek mabedin ihtişamını temaşa ettikten sonra, münzevinin on sekiz sene kapandığı hücreye gittik. Hücrenin sütun ve tahtaları çürümüştü. Biraz ötede, "Allah'ın makbulü olan adamı buraya sokun!" diye bir ses çıkarmış olan Meryem Ana tasvirinin bulunduğu şapele gittik ve duamızı yaptık. Bütün bu manastırlar nehrin kıyısındaki tepede inşa edilmiştir.

Oradan, Akrakonlu Grigor'un manastırına giderek azizin zindanı ve ibadetgâhını gördük. Papaz Sapinos ile Kiriskantos ve diğer bütün müfterilerin çarpıldığı, yüzlerinin karardığı, ağızlarının açık kaldığı ve vücutlarının yanmış olduğu bu mabette, azizin mezarı üzerinde dua ettik. Gerçi bazıları, Akrakon'un Malta'nın yakınında bir ada olduğunu ve azizin mezarının orada bulunduğunu söylüyorlar.

---

51 S. Petro'nun bağlandığı rivayet edilen zincir halen S. Pietro in Vincoli Kilisesi'nde bulunmaktadır.

SAN URBANO

Daha ileride, içi mermer sütunlarla çevrilmiş havuza benzeyen ve bir Türk hamamını andıran kubbeli bir kilise gördük. Binanın dört duvarı, Âdem'den başlayarak bütün azizlerin çektikleri işkenceleri tasvir eden resimlerle kaplanmıştı. Bu sahnelerin önünde insanın yüreği parçalanır ve gözlerinden yaş akar. Bazıları başından aşağıya kadar testere ile ikiye yarılmış, biri muazzam taşlar arasında mengene altında gibi ezilmiş ve gözleri, beyni ve bağırsakları dışarı akmış, bazılarının elleri, ayakları ve dilleri kesilmiş, bir kısım kadınların memeleri *kerpeten*le koparılmış, birkaçının derisi yüzdürülmüş, bazıları demir kancalarla parçalanmış, nihayet hepsi de tercüme-i hallerinde yazılı bulunduğu gibi türlü işkencelerle öldürülmüştü.

Buranın halkı o kadar dindar insanlardı ki büyük kilise ve manastırlardan maada her bir sokakta birbirinden güzel üçer, dörder ve hatta beşer adet şapel inşa etmişlerdir.

PANTHEON

Yassı kubbeli ve kemerli çok geniş bir kilise için, vaktiyle putperestlere ait olduğunu söylediler. Bina muazzam bir şeydi ve en üst kubbenin etrafında birçok hücre vardı. İnsan, hiçbir sütuna oturtulmamış olan kubbeye bakınca korkuya kapılır. Bursa'da, Kayseri'de ve diğer yerlerde böyle birçok kubbeler gördükse de bundan daha dehşetlisine rastlamadık. Vaktiyle devlerin tapınağı olan bu bina şimdi cümle azizlere ithaf edilmiş bir kilisedir. Dış taraftaki sekiz adet kalın ve yüksek sütundan birini ölçtüm, üç *kulaç* kalınlığında ve yedi *kulaç* uzunluğunda idi. Ayasofya'nınkinden daha büyük olan iki kanatlı kapının genişliği üç, yüksekliği beş *kulaç*tı. Nefis bakırdan yapılmış kapı pervazlarının altınla karışık olduğu rivayet ediliyor.

Bunun yanı başında birbirine merbut yedi kilise daha vardır. Oradan Jülianus'un, Diokletianus'un, Maksimianus'un, Nero'nun ve diğer putperest imparatorların saraylarını görmeye gittik. Fakat bunlar harap halde olup yalnız temelleri ve diğer bazı izler kalmıştı. Yüksek sütunlar ve türlü hayvan kabartmalarını havi muazzam taşlar yerlerinden çıkarılıp öteye beriye atılmıştı.

KOLOSEUM ve DİĞER BİNALAR

Kutu gibi yuvarlak, pek büyük ve on insan boyu yüksekliğinde bir *saray* da vardı. Bu sarayın içinde evler ve etrafında, yukarısına kadar üç kat üzerinde odalar yapılmıştı. Bina kâmilen beyaz mermerdendi. Eski imparatorların eğlence mahalli olan bu binada, yırtıcı hayvanlar bulunduruluyordu ve rivayete göre, İgnatios burada hayvanların önüne atılmıştı.

İmparator Aziz Konstantin'in yüksek bir mevkide bulunan çok güzel, fakat kısmen harap olan sarayını da gördük. Kilisenin yakınında, Pilatus'un müteaddit katlı köşkü vardı, fakat bu bina şimdi samanlık olarak kullanılıyordu.

Bir dört yol ağzında, dört cenahın başında, dört adet dev heykelin önünde çeşmeler vardı. Heykeller, ellerinde hurma ve zeytin dalları ve putperestlik zamanından kalma hayvanlar tutmuşlardı. İstanbul'un Avratpazarı'ndaki gibi iki büyük mermer sütün vardı. Sütunlardan birinin üzerinde, elinde anahtar olduğu halde Petrus, diğerinin üzerinde de yaldızlı bakırdan Paulus'un heykelleri vazedilmişti. Sütunlar, birbirinden uzak, sur kapılarının önünde karşılıklı olarak dikilmişti. Ermeni kilisesi, Santa Maria Ejipçiska, yani Mısırlı Meryem Ana adını taşır.

Şimdiye kadar tavsif ettiğim şeyler nehrin beri tarafında ve şehrin yarısını teşkil eden yerdedir. Bir gün de nehrin öbür tarafına geçtik. Orada, Çiçilya, yani Kilikya bakiresi adını taşıyan harikulade güzel, muhteşem bir kiliseyi ziyaret ettik. Kilisede, kırk adet büyük gümüş kandil ve her birinin altında gümüş tepsi bulunan otuz adet *şamdan* saydık. Kilisenin bodrum katında, ayna gibi parlayan somaki horanın altında azize bakirenin mezarı bulunuyordu. Orada, okuyucuyu usandırmamak için tavsif etmeği sarf-ı nazar eylediğim diğer pek çok güzel eser ve tasvir de gördük.

Sonra, Petrus'un haça mıhlandığı manastıra gittik. Bu muhteşem kilise, yüksek bir mevkide olduğundan, bütün şehir bir elma şeklinde gözümüzün önünde idi. Kiliseye girerek birçok eser gördük. Petrus'un haça gerildiği mahal on iki kadem aşağıda olup *türbe* şeklinde kemerli ve sütunlarla süslü bir mezar haline getirilmişti. Azizin mıhlandığı iki sütun da hâlâ mevcuttu. Yere kapanarak dua ettik, günahlarımızın affını diledik, sonra eve döndük.

Başka bir gün, havari Bartelemios'a ithaf edilmiş manastıra dua etmeye gittik. Azizin mukaddes bakiyesini havi demir çemberlerle tahkim edilmiş mermer sandık, ayin masasının üzerine konulmuştu ve üzerinde gece gündüz yanan bir kandil asılı idi. Bu manastırın yakınında, birbirinden güzel ve yekdiğerine merbut diğer dört manastır daha vardı. Şehirde, ziyaret edemediğimiz daha pek çok kilise ve manastır vardı.

Daha ileride, geniş bir *meydan*da, Ayasofya gibi yüksek ve kalın sütunlu büyük bir kilise vardı. Buna bir ok menzili mesafede, nehir gibi çağıldayan bir şadırvan gördük. Çeşmenin suyu iki dişi aslan heykelinin ağızlarından akıyordu. Şadırvanın bir tarafına Musa, diğer tarafına da Aron'un taştan büyük heykelleri vazedilmişti. Çeşmenin karşı tarafında, tamamen Kudüs'teki Kamame Kilisesi'nin şeklinde güzel bir kilise yapılmıştı. Kilisenin içinde İsa kabrinin resmi ve diğer yaldızlı resimler vardı.

ÇEŞME VE HAVUZLAR

Roma'da, havuzlu ve şadırvanlı binlerce çeşme vardır. Her biri ayrı ayrı *temaşa*ya şayan bulunan bu çeşmelerin suyu iki üç *mızrak* boyu kadar yükseğe çıkar. Gördüğümüz alaca mermerden *sini*ye benzeyen büyük bir *havuz*u ölçtük, tam on *kulaç* geldi. Diğer harikulade çeşmelerin bazılarının üzerinde, canlı mahlûklar gibi oynayan ve gülen çocuklar, bir kısmında iki ayağı üzerinde şahlanmış geyikler, bazı havuzların etrafında ağızlarından su akan tavuk ve ördek heykelleri sıralanmıştı. Çeşmelerden birinin suyu yılanların göbeğinden, bazılarının da kızların memelerinden, ayıp yerlerinden ve çocukların mahrem azalarından akıyordu.

Bir çarşının içinde bulunan büyük bir havuzun etrafına korkunç insan ve iğrenç cadı heykelleri vazedilmişti. Heykellerin bir kısmı boru çalıyor ve yanakları öyle şişmiş vaziyette bulunuyordu ki canlı oldukları intibaı hasıl oluyordu. Fakat ne çare ki burada suyun kıymetini bilmezler, yalnız hayvanlara içirirler ve yemek pişirmekte kullanırlar. Yaz sıcağında soğuk su içmek istediğimiz vakit, "sakın içmeyin, ölürsünüz," diyerek bırakmazlar, şarap verirlerdi. Yazık bu havuzlara ve nefis sulara! Kıymetini bilmiyor ve şaraptan başka bir şey içmiyorlar. Kendilerince su içen ölür, bize göre su hayattır.

NOEL YORTUSUNDA PAPA'NIN SAN PETRO'YA GİDİŞİ

Frenklerin Noel Yortusu günü olan 25 Aralık'ta, iki atlı bir *araba* getirerek Vardapet'i, Papa'nın Mes Ayini icra edeceği Saint Petro Kilisesi'ne davet ettiler. O gün, kilise rengârenk *libas*, çiçekler, zeytin ve hurma dalları ile süslenmişti. Kilisede o kadar büyük bir izdiham vardı ki içeri giremedik ve Papa'nın adamları kalabalığı güç halle yararak bizi Papa'nın makamına yakın bir yere götürebildiler. Papa'nın ve kardinallerin kilisedeki hususi mevkii başhoranda, halkın rahatsız etmemesi için parmaklıkla çevrilmiş geniş bir yerdi. Bu kısmın kapısını açarak bizi içeri aldılar. Papa'nın altın koltuğu güzel bir kubbenin altında, dokuz kademe yüksek bir yerde idi. Kilisenin içinde ayrı bir şapel teşkil eden bu kısımda, Kudüs'teki Hazreti Yakup ve Süleyman mabetlerinden getirilmiş, altı sütuna oturtulmuş bir kubbenin altında, ayin masasının önünde pek kıymetli bir ipek divan halısı serili idi. Üst üste üç sıra oturulacak yerlerin alt kısmı *bonsinor*lara, ortası başpiskoposlara, üst kısmı da kardinallere ait idi. Bir saat kadar bekledikten sonra, dört harikulade taç getirdiler. İkisi bizimkiler gibi hafif, miğfere benzeyen, diğer ikisi de üç katlı ve yuvarlak olup *lal*, *elmas*, *zümrüt* ve *yakut* gibi iri mücevherlerle süslü idi. Bir tacın yüz bin florin değerinde olduğu söylenirdi. Masanın üzerinde, on iki havarinin insan boyunda gümüş heykelleri, gümüş büyük *şamdan*lar, altından ve inci ile mücevher kaplı ayin kupaları ve diğer ayin eşyası konulmuştu. Biz bunları hayretle temaşa ederken, piskoposun biri, gümüş kaideli, uzun saplı bir haç getirdi ve masanın üzerine koydu. Böylece Papa'nın gelmekte olduğu haber veriliyordu, çünkü o nereye gitse peşinden haç götürülür. Alayın önünden prensler, arkasından papazlar ve rütbeli ruhaniler, sonra piskoposlar, *bonsinor*lar, bunları takiben kardinaller ve en nihayette Papa geliyordu. Papa, altı piskoposun taşıdığı bir *mahfe*nin içinde oturuyordu. Kaideye göre, Papa kiliseye gittiği vakit, *mahfe*yi insanlar, başka bir yere gittiği vakit ise katırlar taşır. Papa bu suretle ilerlerken önünden geçtiği halk başını eğerek diz çöküyor ve "Aziz peder, bizi takdis eyle," diye bağırıyor, o da yukarıdan haç işareti yaparak halkı takdis ediyordu. Ayin masasının önüne gelindiği zaman, Papa aşağı indi, diz

çökerek dua etti, sonra halka dönerek haç işareti yaptı ve kardinalleri selamladı. Herkes secde ederek selamladıktan ve Papa kendi yerine oturduktan sonra, önce piskoposlar yaklaşarak ayağını öptüler ve geri geri giderek yerlerine oturdular. Sonra *bonsinor*lar gidip dizini öptüler ve bunları müteakip kardinaller elini öptüler. Selam merasimi bittikten sonra Papa'ya, *altembas* dedikleri pek kıymetli bir libas giydirdiler. Bu kar gibi beyaz kumaşın arşını üç yüz kuruş değerindedir. Libasın zîkıymet bir zümrütle süslü haç şeklinde iri bir düğmesi vardı. Papa'nın başına nadir güzellikte üç katlı bir taç konuldu. Parmağında ise alev gibi parlayan bir elmas yüzük vardı. Papa'dan sonra, sıra ile kardinaller ve *bonsinor*lar libaslarını ve taçlarını giyerek Papa'nın etrafını aldılar. Papa'ya yakın olarak, sağda İspanya kralının, solda da imparatorun elçileri başta olmak üzere diğer devletlerin vekilleri oturuyorlardı. Zira bütün kralların, sadakatlerinin alameti olarak papa nezdinde elçileri vardır ki bunlar, İstanbul ve Halep'tekiler gibi her üç senede bir değiştirilirler.

Papa, dua veya İncil okuduğu vakit herkes secde ediyordu. *Bonsinor*ların tacı tek haçlı, başpiskoposlarınki iki haçlı ve yassı, kardinallerinki ise çatal şeklinde ve daha kıymetli idi. Bu ruhaniler dua okumak için Papa'nın etrafını aldıkları vakit, parlayan taçların çokluğu heyecanlı bir manzara teşkil ediyordu. Papa Mes Ayini icra ederken pek tatlı sesli bir *hadım* teganni ediyordu. Öğrendiğimize göre, bu adam Papa'dan elli altın kuruş haftalık alır. Her kilisede güzel sesli usta hanendeler vardı, fakat bunun gibisini görmedik. Ayin esnasında çalınan çanların, orgların ve trampetlerin sesi bütün şehri tutuyor ve ruhları şenlendiriyordu.

Mes Ayini bittikten sonra, Papa istekli prenslere bizzat komünyon verdi. Ayin tamamen bittikten sonra Papa, *mahfe* içinde aynı alayla geri döndü. Sarayına girdiği vakit *top* ve *tüfek* atıldı, borular çalındı ve halk sevinç ve şenlik içinde çalkandı. Asker ve zadegânın güneşin altında parlayan zırhları, miğferleri, yalın kılıçları ve mızrakları gözleri kamaştırıyordu.

Roma'nın İstanbul gibi birbirinden uzak yedi yüksek *kale*si (tepe) vardır. Öyle bir tertibat varmış ki eskiden bunların tepelerine kadar kurşun borularla su çıkarmış, fakat şimdi harap olmuş bu tertibatın yalnız boruları görülmektedir.

Saint Petro'nun yakınında, kemiklerle dolu küçük bir kilise vardı. Buraya girerek, duvara dayatılmış saç ve sakalı yerinde bir naaş gördük. Merak ederek sorunca, bu kilisenin yabancılara mahsus bir mezarlık olduğunu, burada gömülenlerin yirmi dört saat içinde iskelet haline geldiklerini, fakat bu adamın, yerli olduğu halde yabancıyım deyip kabul edildiğini, öldükten sonra oraya gömüldüğünü, fakat adamın naaşının çürümeyip görüldüğü gibi kalmış olduğunu söylediler. Bu mucizenin sebebini sorunca, bazıları İsa'yı ele verene[52] verilmiş para ile satın alınan yerden buraya toprak getirilmiş, diğer bazı kimseler de İsa'nın kanı ile yoğrulmuş topraktan getirilmiş olduğu için vuku bulduğunu söylediler.

İsa'nın peştamalını da gördüğümüz bu mahalde pek çok mukaddes eşya ve aziz bakiyeleri mevcuttu ki bunları kısmen satın almak, kısmen de aşırmak suretiyle ele geçirmişlerdir.

MEKTEPLER

Papanın yetmiş iki havari ve yetmiş iki millet sayısına tekabül eden yetmiş iki kardinali vardır ki her biri, daha evvel söylediğimiz gibi, bir milletin başı mevkiindedir. Zira Roma'da yetmiş iki millete ait ayrı kilise, mektep ve şpital vardır.

Roma'da bulunan umuma ait büyük bir mektepte her gün teoloji, felsefe, hendese, astronomi, matematik, Aristo'nun ve Porfir'in* yazıları ve musiki tedris edilir. Muhtelif eyalet ve memleketlerden gelen beş-altı bin talebe arasında fakir, zengin, prenszade ve genç ruhaniler vardır. Birçok filozof ve teolog, eskiden Atina'da olduğu gibi, şimdi Roma'da toplanmışlardır. Talebeler, Papa'nın hesabına on, on beş ve bazen de yirmi sene tahsil görürler. Bizde ise ne yazık ki ilim ve tahsile ehemmiyet verilmiyor ve şayet bir çocuk okumaya verilirse biraz büyüdükten sonra, "bu kadarı yetişir," denilerek, ancak yarım yamalak bir şey öğrendikten sonra geri alınıyor.

Papa'nın gelirini sorunca, günde yirmi dört (?) kuruş olduğunu ve bunun kendisine ait asker ve donanmaya, şahsi ihtiyaçları-

52 Yahuda kastedilmiştir.

* Porphyry Malchus, 233-309 yılları arasında yaşayan ve Platon ile Aristo'nun çalışmalarını yeniden yorumlayan Lübnanlı filozof. (y.n.)

na ve sadakaya mahsus olmak üzere üç kısma ayırıp harcadığını öğrendik. Papa'nın hususi bir *vekili* senede kırk bin kuruş sadaka tevzi eder, diğer bir vekil de yetim kızları evlendirmek, yetim oğlanları da *zanaata* vermekle vazifelendirilmiştir. Başka bir vekil, büyük hastaneye nezaret eder, diğer birisi de hacca gelen binlerce fakire sadaka dağıtır. Hususi bir vekil de vardır ki muhtelif memleketlerden misafir olarak gelen her rütbedeki ruhanileri kabul etmek ve onların ihtiyaçları ile meşgul olmakla mükelleftir. Nitekim Amid'den gelen Süryani patriğine bin kuruş tahsis edildikten başka, haftada bir sığır, üç koyun, elli tavuk, beş "mar" şarap, günde on ekmek, sirke, tuz, sebze vs. tayin edilmişti. Rumlardan da birçok gelen oluyor. Ermenilerden ise seyyar keşişlerden maada her sene beş-altı piskopos ve vardapet Roma'ya gelirler. Papa, bütün bu masraflardan başka, bazen krallara da nakdi yardımda bulunur.

Okuyucuların sabırla dinlemelerini istirham ederek, Papa'nın yaptığı masrafları sıralamak istiyorum:

Önce kendi şahsi masrafını kaydedeyim. Sofrasında her gün on iki kişinin hazır bulunması ve kendisinin onlara bizzat hizmet etmesi âdettendir. Gerçi şimdi sofrada bizzat hazır bulunmuyor. Bunun sebebini şu suretle anlattılar: Bir gün, sofrada hazır bulunan bir Fransız, içkiye tahammül edemeyerek sofranın üzerine kusmuş, Papa da tiksinmiştir. Başka bir gün de son derece sarhoş olan bir Ermeni, Papa'nın elini öpmek istemiş ve bu hareketi sırasında sofrayı devirerek şarabı Papa'nın üzerine dökmüştür. Papa, bu vakadan sonra misafirlerin başka bir sofraya oturtulmasını ve onlara büyük kâhyanın hizmet etmesini emretmiştir. Bir gün beni de Papa'nın sofrasına davet ettiler. Toplandıktan sonra gümüş bir leğen ve ibrikle su getirdiler, ellerimizi yıkadık, verilen peşkirle kuruttuk ve sıra ile sofraya oturtulduk. Birbiri arkasından muhtelif yemek ve adam başına bir *okka* nefis şarap getirildi. İsteyen şarabı su kattıktan sonra içer, bittikten sonra tekrar getirirler. Ermeniler, yedi senelik eski şarabı su katmadan içerler. Sofrada, havarilerin sayısında, on iki kişi idik ve rütbeli kcşişler hizmet ediyorlardı. Başka bir sofrada yetmiş iki kişi vardı. Her birimize yedi-sekiz tepsi nefis yemek getirildi. İstediğin kadarını yedikten sonra, kalanı beraber götürmen için *mahramana* koyarlar. Yemekler o kadar nefistir ki bir *lokması*, bir *rub* değerindedir. Yemekten sonra *şekerleme* ve

helva getirirler. Kaşık, bıçak ve tepsi ve diğer sofra eşyası hep gümüştendir. Ermenilere çok hürmet eder ve onları sofranın başına oturturlar.

Papa'nın, sarayından her çıkışında fakirlere yirmi beş kuruş tevzi edilmesi âdettir. Papa, uzak bir yere giderken, biri önden, diğeri arkadan olmak üzere iki katırın üzerine yerleştirilmiş *mahfe*de oturur. Ayrıca, yedek olarak kırmızı *mahmur*la örtülü altı beyaz katır *mahfe*yi takip eder. Papanın etrafını, kendisi gibi kırmızı giyinen ve *tudaş*[53] denilen sakallı Alman askerleri alır.

Papa, her sene beş yüz genci evlendirir ve beher kadına ayrıca *cihaz*, erkeğe de adamına göre elli veya yüz kuruş *sermaye* verir. Nizama göre, her manastır dahi imkân dahilinde elli-altmış yetim kızı ve fakir genci evlendirir, zira bu memlekette kızların sayısı erkeklerinkinden fazla olduğundan, Lehistan'da olduğu gibi, erkekler para almayınca kızı almazlar.

Papa, yüzlerce fakir ruhaniden başka, sivil halktan yoksul ihtiyarlara, düşkünlere, yetim ve öksüzlere dahi tahsisat ayırmış olup onlara günlük ihtiyaçları olan ekmek, şarap, et ve diğer yiyecekleri verilir. Her taraftan hacca gelen bütün insanlar üç gün Papa'nın hesabına iaşe edilir. Bunlardan sivillere beşer, papazlara on, on beş veya yirmişer, piskoposlara yüzer, vardapetlere iki yüz-üç yüzer kuruş harçlık da verilir.

Papa, Hıristiyanlığı kabul eden bütün Yahudi ve Müslümanları baştan ayağa kadar giydirdikten maada, *nafaka* bağlar ve *sermaye* olarak adamına göre on, yirmi veya otuz kuruş verir.

Bütün yetim ve aciz erkek ve kız çocuklar toplatılarak zanaata verilir, çünkü orada yerli ve yabancı bu gibi pek çok çocuk vardır.

Papa, her sene mübarek perşembe günü, on iki kişinin ayağını bizzat yıkar.[54] Onları bir gün evvel hamama gönderir, iç çamaşırlarından başka beyaz çuhadan elbise ve pabuç verir ve ayaklarını yıkadıktan sonra Ermeni olanı başta olmak üzere onları sofraya oturtur. Her birini havarilerin adı ile tesmiye eder, yemekten sonra

53 Tedeochi.

54 Hz. İsa'nın tevazu misali olarak kendi havarilerine karşı yapmış olduğu bu hareket, Paskalya'dan önceki perşembe günü bütün Hıristiyan kiliselerinde ayin olarak icra edilir.

da hediye olarak ikişer *tespih*, biri altın, diğeri gümüş olmak üzere ikişer haç verir.

Daha evvel söylediğimiz gibi, bir şehir kadar büyük ve kalabalık bir bina olan Saint Spirit Şpitalinin yemek, yatak, odun ve diğer bütün ihtiyaçlarının bedeli Papa tarafından ödenir.

Roma'da yetmiş iki millet toplanmış olup her birine mahsus kilise, şpital ve mektebin masrafı Papa tarafından temin edilir. Bunların miyanında Ermenilerin de kilise, şpital ve mektepleri varsa da, Ermeniler az olduğundan yalnız iki çocuk mevcuttur. Buradaki Ermeniler *basma* kitaplar da çıkarmışlardır ki bunları gözümüzle gördük. Bizi, bizden ziyade düşünmüş olan bu hayırsever insanlara Allah rahmet eylesin. Bir *basma*nın on bin kuruşa mal olduğunu söylediler. Milletimizin *ihmal*ciliğinden dolayı, Venedik'te olduğu gibi, buradaki *basma* işi de ehli bulunmadığı için şimdi *battal* olmuştur.[55]

Papa memleketinde, insanlara karşı o kadar *şefkat* vardır ki oraya iltica eden bütün esirler azat edilirler. Esir, Hıristiyanlığı kabul ederek vaftiz edildiği takdirde, İspanya kralının bile hatırı sayılmıyor ve adam serbest bırakılıyor. Diğer yerlerde ise, "Vaftiz olursa da çaresizlikten yapmıştır, samimi olsa evinde serbest yaşadığı zaman yapardı," diyerek kabul etmezler. Fakat Papa, vaftiz olanı kabul eder ve serbest bırakır.

Yakalanan, *çengele* vurulan veya boğulan hırsız ve diğer fena insanların defnedildiği hususi bir kilise vardır. Papazlar, ayin elbiselerini giymiş ve ayin eşyası ellerinde olduğu halde bu kiliseye gelerek cellatlar işlerini bitirinceye kadar orada beklerler, sonra idam edilenin naaşını *çengel*den veya darağacından indirerek siyah *çuha* ile örtülü tabuta koyarlar ve tam ayinle defnederler.

Papa'nın, beş yüz kuruş geliri olan beliğ bir *vekil* vardır ki her gün hapishaneye giderek *yoklama* ve *teftiş* yapar. Bu zat, mahpusları isticvap ederek hapis müddetlerini ve suçlu olup olmadıklarını tahkik eder. Zira mahpusların içinde çok defa masum insanlar bulunduğu görülmüştür. Bunlar, dil bilmeyen *garip* ve kimsesiz in-

55 İlk Ermeni matbaası, 1513 sesinde Meğabard (günahkâr) Hagop tarafından Venedik'te, Roma'daki matbaa ise 1566 senesinde Tokatlı Abgar adında diğer bir Ermeni tarafından kurulmuş, fakat cesurane bir teşebbüs mahsulü olan her iki matbaanın ömürleri de kısa sürmüştür.

sanlar olup kendilerini anlatamamış ve Baba Cafer* gibi bu büyük *zindan*ın içinde senelerce kalmış olabilirler. İşte Papa'nın *vekil*i, hâkime müracaat ederek bu aciz ve masum insanları hapisten kurtarır.

Papa, Müslüman devletlere karşı *sefer*e çıkan krallara bazen *hazine* gönderir. Bundan başka, Saint Petro Kilisesi'nin muazzam inşaatı için lazım olan parayı kendisi tamamlar. Papa'nın gizlice verdiği diğer birçok yardım ve sadakanın hesabını yalnız Allah bilir.

Papalığa daima yaşlı olanı seçerler ve o, bu makamda ancak dört-beş sene yaşar. Böyle olduğu halde mutezil kötü milletler ona karşı dil uzatır ve birçok iftiralarda bulunurlar, fakat Papa bigünah olup müfteriler kıyamet günü cezalarını göreceklerdir.

KARDİNALLER

Kardinaller de şehir, köy, çiftlik ve diğer gelirlere sahip olup çok zengin ve devletlû zatlardır. Kardinaller her perşembe günü Papa'nın nezdinde *divan* kurarlar. O gün, Saint Petro Meydanı altı atlı ve yaldızlı mükellef arabayla dolar. *İskarlet çuha* ile örtülü bu arabalardan her biri bin kuruş değerindedir.

Kardinaller kendi hesabına kiliseler, manastırlar, şpitaller ve mektepler inşa ederler. Birçok yerde kemerli ve müteaddit gözlü büyük köprüler, tehlikeli yollarda hanlar ve kervansaraylar yaptırmışlardır. Gizlice yaptıkları iane ve yardımları da pek çoktur. Bazıları her cumartesi günü hapishaneye yemek ve şarap gönderirler. Bir kısmı, mübarek perşembe günü büyük *zindan*a giderek iki üç borçlunun borcunu ödeyerek serbest bırakırlar. Bazıları da birçok yoksul kimsenin senelik iaşesini temin ederler ve beş altı yetim kıza *cihaz* vererek evlendirirler. Papa büyük bir adama iane verdiği takdirde, kardinallerin de buna iştirak etmeleri âdettir.

---

* Abbasi Halifesi Harunu Reşid'in (789-809) elçisi olarak İstanbul'a gelerek Bizans İmparatoru I. Nikeforos'un (802-811) huzuruna çıkan Baba Cafer, daha sonra imparator tarafından zindana attırılmış ve hapishanede çeşitli mucizeler gösterdikten sonra vefat etmiştir. Fetihten sonra kabri bulunan Baba Cafer'e bir türbe inşa ettirilmiş ve türbenin olduğu mahal Osmanlı döneminde de zindan olarak kullanılmıştır. Eminönü'ndeki Haliç İskelesi'nin yanında bulunan bu yapı, bugün bir kuyumcu mağazası olarak kullanılmaktadır. (y.n.)

Kardinallerin de kendilerine tâbi iki veya üç *bonsinor*u vardır ki bunlar, kardinallerin emirlerine göre muhtelif yerlerde dolaşır ve lüzumunda papaz tayin ve takdis ederler. Kardinallerin, her birinin otuz-kırk bin kuruş değerinde mükellef sarayları ve muhteşem bahçeleri vardır.

Roma şehri içinde kaç ruhani mevcut bulunduğunu merak ederek, bir zaman Papa'nın emri ile yapılan sayımda yüz bin kişiye baliğ olduğunu öğrendik.

PAPANIN YAZLIK SARAYI

Papa'nın, biri Saint Petro'nun yanında, diğeri de Monte Kaval (Monte Cavalo) denilen yüksek bir *yayla*da olmak üzere iki sarayı vardır.

Papa, havası mutedil olduğundan yazları burada geçirir, çünkü Roma'nın çok fena, kasvet veren bir havası vardır. Oraya gittiğimizde, bahçıvanlar büyük hüsnükabul gösterdiler, ziyaretimizden haberdar edilen *bostancıbaşı*, elinde birçok anahtarla gelerek her tarafı bizzat gezdirmeyi deruhte etti. Sarayın önünde, iki dev adamın yedeğinde korkunç şekilli iki at heykeli vardı. İçeri girerek her biri başka güzellikte olan bütün sofaları gezdik. Sofalardan bazıları *libas*, bir kısmı *kadife*, bazısı *çuha*, parlak *mermer* veya yaldızla kaplı idi. Her bir odada birçok *tuhfe* bulunuyordu. Odanın birisinde mücevherli ve *zernişan* siyah bir mermer masa vardı. Üzerinde insan tasvirleri bulunan ve *lacivert* kaplı diğer masalar da gördük. Harikulade bir tasvir gördük ki karşıdan bakıldığı vakit İsa, sağdan bakılınca kucağında İsa olduğu halde Meryem Ana, sol taraftan bakılınca da sütuna bağlı vaziyette İsa görülüyordu. Sarayda, muhteşem bir surette döşeli ve *tuhfe* ile dolu dört yüz oda vardı. Bu yüksek yerden Roma şehri bir elma gibi yuvarlak şekilde görülüyordu.

Saray bahçesinde, içlerinden su fışkıran muhtelif şekillerde birçok taş heykel dikilmişti. Ayrıca müteaddit çeşme ve harikulade yapılı *şadırvan*lar göze çarpıyordu. Fışkıran su, iki insan boyu kadar yükseğe çıkıyordu. Daima yeşil kalan bir nevi nebat vardı ki "khimel"* gibi duvarları yeşil *atlas* ile kaplamıştı. Bahçenin az

* Khimel, "chimel" (Lehçe): Şerbetçiotu. (y.n.)

ilerisinde bulunan kubbeli bir çeşmenin içinde acayip bir şekilde ve boru çalar vaziyetinde insan heykelleri vardı. Borulardan ses yerine su fışkırıyor ve yukarıda konulan *maymun* heykelleri, alttaki çalgıcıların üzerine işiyorlardı. *Şadırvan*lar balıkla dolu idi. Diğer bir şadırvanın üzerinde, elinde tuttuğu büyük bir aynaya bakan güzel bir kız heykeline yaklaşarak hayretle baktığımız vakit, heykelin elindeki ayna derhal bir yana çevrildi ve kızın ağzından üzerimize su fışkırdı. Bunun üzerine, telaşa kapılarak oradan uzaklaştık. Diğer bir çeşmede gördük ki etrafında sıralanmış *maskara* insan şekilleri, gelen geçenleri ıslatıyordu. Heykellerin miyanında ejder, yılan ve envai hayvan şekilleri vardı ve hepsi de canlı mahluklar gibi görünüyordu.

Daha ileride, türlü meyvelerle dolu bir ağaç gördük. Ağacın altında durarak hayretle seyrettiğimiz zaman şiddetli bir sağanak koptu ve ağacın dallarından akan su ile sırılsıklam olarak kaçtık. Aynı ağacın karşısında, türlü balıklarla dolu bir havuzu temaşa ederken ayağımızın altından ansızın su fışkırmaya başladı. Kaçmaya başladık, fakat su arkamızdan yetişiyordu. Bunun sırrını merak edip rehberimizden izahat rica ettik. O da yerde tanzim edilmiş kurşun *oluk* ve *lüle*ler gösterdi. Öyle bir tertibat yapılmıştı ki musluklar açılınca su yukarı fışkırıyor ve orada bulunanları ıslatıyordu. Bütün bunlar, insanları güldürmek için yapılan *maskaralık*lardı. Akıllı insanlar bundan haz duyuyor, cahiller ise aldanıyorlardı.

Bahçenin iç kısımlarında insan biçiminde hayvanlar, deniz kızları ve korkunç ejder heykelleri gördük. Duvarla çevrilmiş büyük bir *havuz*un kenarına dayanılınca, taşlar yerinden oynayıp insan suya düşerek iyice ıslanıyordu. Sonra bizi Papa'nın yemekhanesine götürdüler. Burası kilise horanı gibi kubbeli, yuvarlak bir yerdi ve kapıların üzerinde harikulade şeyler işlenmişti. Kapı kanatlarından biri Saint Petro'yu temsil ediyor ve üzerinde öyle bir su tertibatı yapılmıştı ki su koyverilince Saint Petro harekete geçer ve elindeki anahtarla kapıyı vururdu. Bunun üzerine Saint Paulus kapıyı açar ve su, bir insan boyu kadar yükseğe fışkırarak orada bulunanların üzerine serpilirdi. Papa'nın oturduğu yer "horan" şeklinde olup rengârenk ve yaldızlı nakışlarla kaplı idi. Yemekte hazır bulunanlar için de rütbelerine göre masa ve *iskemle*ler sıralanmıştı. Papa yemek yediği vakit orgların kendi kendine türlü havalar çaldığını

söylediler. Ricamızı yerine getirerek odayı açtılar, suyu koyverdiler ve *dolap*lar dolunca, kimse müdahale etmeden istenilen *ezgi* çalınmaya başladı. Biz hayret içinde temaşa ederken, durduğumuz yerden su fışkırmaya ve yağmur gibi üzerimize dökülmeye başladı. Güç halle kaçarak ıslanmaktan kurtulabildik. Biraz ileride, dalları üzerinde her türlü kuş ve hayvanın durduğu harikulade bir ağaç gördük. Köpek, aslan, at, deve, tavuskuşu, horoz, güvercin, kaz, ördek, arabaya koşturulmuş atlardan ibaret olan bütün bu hayvanların ağzından su akıyordu. Birer birer yazmakla bitmeyecek daha nice şeyler gördük. Şunu da ilave edeyim ki, hiç görmediğimiz meyve ağaçlarından maada turunç ve portakal çok mebzuldü, müteaddit iri *ağaçkavunu* duvarlardan sarkıyor ve duvarlar boyunca dizilmiş gül fidanlarının mis kokuları etrafa yayılıyordu. Bahçe zemini, kalemle çizilmiş gibi muntazam bir surette yeşil nakış ve armalarla kaplı, yollar ise o kadar dolambaçlı idi ki insan gideceği yeri şaşırır ve kaybolurdu. O gün, böyle harika şeyler gördükten sonra eve döndük.

Başka bir gün de Papa'nın diğer bir bahçesine giderek orada da hayret verici şeyler gördük. Yumuşak kayadan yapılmış yüksek tepelerden dereler akıyor ve vadilerde koyunlar otluyordu. Bu suni dağın önünde, etrafında haç şeklinde dört çeşme, bunların önünde de taş sıralar vardı. İnsan bunlara oturunca, sıra suyun içine batıyor ve oturan iyice ıslanıyordu. Buranın zemini de kâmilen nakışlı idi ve çeşmenin suyu iki-üç mızrak boyu yükseğe çıkıyordu. O kadar güzel fidan ve çiçekler vardı ki gelip geçenler meftun oluyorlardı.

BÜYÜK KARDİNALİN BAHÇESİ

Büyük kardinale ait bahçeye de gittik. Orada ilk gördüğümüz şey, taştan yapılmış ve canlı imiş gibi zincirle bağlı iki büyük *samsun*[56] idi. Bu hayvan heykelleri o kadar canlı görünüyordu ki önce hakikaten korktuk. Hatta beraber gezdirdiğimiz küçük köpek dahi korkusundan donakaldı ve ilerlemeye cesaret edemeyerek uzaktan havlamaya başladı. Köpeğimizi güç halle başka bir yoldan yanımıza alabildik. Biraz ileride, yine taştan yapılmış koyun

56 Çoban köpeği.

ve domuzlar otlar vaziyette canlı imiş gibi duruyordu. Büyük bir havuzun üzerinde dört adet siyah Arap heykeli dikilmişti, bunların üzerlerinde de kanatlarını açmış bir kartalın gagasından yağmur gibi ince bir su serpiliyordu. Bahçenin bir yerinde, birbiriyle savaşan tunçtan birçok insan heykeli vazedilmişti. Bunların biri diz çökmüş ve yayını germiş, diğer birisi de kaldırdığı taşı ona atmak üzere, başkaları ağacın altında tüfekle nişan alır vaziyette idiler.

Geniş bir meydanın ortasında, etrafı sıralarla çevrili büyük bir masa konulmuştu, fakat oraya ayak basanın üzerine yerden derhal su fışkırıyordu. Her tarafta taştan zürafa, *fil*, aslan ve birer birer hatırlayıp yazılması mümkün olmayan sair birçok hayvan şekli vazedilmişti. Diğer birçok mükellef ve türlü türlü süslerle dolu bahçeler de gördük.

Şehrin ortasında, dört ejder heykeli üzerine tutturulmuş büyük bir *şadırvan*ın etrafında ayakta durmuş dört çocuk heykelinin tenasül aletinden su akıyordu. Başka bir yerde de güçlü bir gencin bir kartal tarafından gagası ile delinmiş göbeğinden su akıyordu. İşte her tarafta böyle harikulade şeyler mevcut, kilise ve evlerde ise bizdeki odun ve demir miktarında altın, gümüş, mücevher ve inci dolu idi.

KARNAVAL ŞENLİKLERİ VE PERHİZ AYI MERASİMLERİ

Karnavalın ilk haftasında her gün şenlik ve *temaşa*lar yapılır. Büyük *avlu*da, biri Hıristiyanlara, diğeri Müslümanlara mahsus olmak üzere yükseltilen iki kale arasında muharebe yapılır ve daima Hıristiyanlar galip gelir. Başka bir gün, muazzam gemiler yapıp yüksek kulelerin tepesinden tel üzerinde aşağı indirirler. Hulasa, dünyada ne çeşit oyunlar varsa bu iki hafta zarfında hepsini yaparlar. Prens, baron ve bütün ekabir ile kadın erkek bütün halk, evde kalmış kızlar da dahil olmak üzere pencerelerden *seccade*, *halı* ve kadifeler sarkarak oradan seyrederler. Bu temaşalar, Mısır'daki *Su Kesimi*,* *muhtesip* değişimi ve *Muhammed ordusu*nun sevkini andırır.

---

* Mısır'da altı ay kurak, altı ay boyunca da suların yükselmesiyle bolluk içerisinde geçtiğinden dolayı, sular yükseldiği sırada yapılan şölenler. (y.n.)

Büyük perhiz devresinin her pazar günü, Papa'nın saltanatla bir kiliseyi ziyaret etmesi şarttır. Papanın gideceği kilise o gün kıymetli *libas* ve kumaşlarla süslenir, rengârenk sayısız kandil asılır ve haçlar dikilir. Papa, ellerinde haç, İncil, buhurdan tutmuş birçok ruhani ve meşale ile mumlar tutmuş sayısız halkla beraber, arkasından da prensler, askeri erkân ve muhafiz kıtası olduğu halde muhteşem bir alayla kiliseye gelir. Mes Ayini bittikten sonra havaya atılan top ve tüfek sesleri bütün şehri sarar.

Mübarek perşembe günü, Saint Petro Kilisesi'nde mevcut İsa'ya ait bütün mukaddes eşya çıkarılıp halka gösterilir. İsa'nın haçı, peşkiri, haça gerildiği mıhlar, Havari Petrus'un koltuğu ve diğer birçok mukaddes eşya hususi bir merasimle teşhir edilince halk hep birden diz çökerek dua eder. O gece, avam takımından başka, prensler ve kardinaller de sabaha kadar ayakta durarak dua ederler. Prens ve kardinaller, halk arasında asla tefrik edilmezler, çünkü o gece hepsi siyah ketenden kalın bir entari giymiş, başlarını yalnız göz yerlerinde iki delik açılmış bir serpuşla örtmüş, bellerine bir ip bağlamış ve yalınayak oldukları halde dururlar. Şehrin bütün başlıca kiliselerinin ruhanileri, kalabalık bir halk kitlesinin başında oldukları halde, ellerinde beyaz mumlarla Saint Petro'ya gelirler. Her bir alayın gelişinden sonra, bir rahip kürsüye çıkarak İsa'nın çekmiş olduğu işkenceleri anlatır ve onun ıstıraplarını dile getirmek için o gün herkesin figan etmesi lazım geldiğini söyler. Bunun üzerine, halk üç defa secde eder ve "Ey Rab, merhamet eyle," dedikten sonra göğüslerini açar ve kan akıncaya kadar kemer bağları ile kendilerini döverler. Bir kafile gittikten sonra başkası gelir.

Kilisenin birinde, iki kapılı bir odanın karşısında gökyüzünü andıran ve melek tasvirleri ile süslü mavi bir tavan tanzim edilmişti. Tasvirde, ayin başlayıp ilahiler okunduğu sırada aynı kapıda Hazreti İsa heykeli peyda oluyor ve diz çökerek dua etmeye başlıyordu. Öyle bir tertibat yapılmıştı ki İsa bazen diz çöküyor, bazen de ayağa kalkıyordu. Sarı saçlı ve sakallı olmak üzere beyaz teni hayret verici bir güzellikte yapılmıştı. Havarilerden Petrus'un, Yakup'un ve İoannes'in ağaçtan yapılmış heykelleri, İsa'nın yakınında, başları elleri üzerine konmuş, uyur vaziyette yatıyorlardı. İsa, ara sıra yanlarına gelerek onları uyandırdıktan sonra yerine dönüp duasına devam ediyordu. Uyanan Petrus, başını kaldırıp sağa sola

bakıyor ve tekrar yatarak uykuya dalıyordu. Bu esnada, gökyüzü ani olarak yarılıp elinde bir kadehle peyda olan bir melek, İsa'ya yaklaşarak ona cesaret veriyor, sonra ince bir tel üzerinden göğe çıkıp gök kapanıyor. İsa kapının önünde dururken, diğer kapıdan melun Yahuda, bir elinde kese olduğu halde geliyor ve diğer eliyle İsa'yı işaret ediyor. Bunun üzerine, ellerinde kılıç ve sopalarla zırhlı askerler İsa'yı tevkif etmek üzere yaklaşıyorlar. Fakat uykudan kalkmış ve henüz uyku sersemliğinde bulunan Petrus, efendisini bağlanmış vaziyette görünce kılıcını çekip Kâhin-i Azam'ın* adamlarından birinin kulağını kesiyor. Bu sahne o kadar güzel idi ki kanın akışı kırmızı boya ile gösteriliyordu. Sonra, askerler İsa'yı alıp tahkir edici hareketlerle götürüyorlar. Bu sahnelerin karşısında ağlıyorduk ve vücudumuz titriyordu. İşte, İncil'de yazılı olan her şey en *acemi* adamın da anlayabilmesi için bu suretle aynen tasvir edilmişti.

Mübarek perşembe günü öğleden Paskalya arifesi olan cumartesiye kadar matem günleri olduğundan hiçbir çan çalınmaz. Bundan başka, müteakip perşembeye kadar hiçbir muhakeme görülmeyeceği ve bütün *divan*ların o güne kadar kapalı kalacağı münadiler vasıtasıyla ilan edilir. Keza aynı müddet zarfında kimlerin hiçbir cismani işle meşgul olmayıp yalnız kiliseye giderek dua etmek ve vaaz dinlemekle mükellef olduğu dahi hükümet tarafından kararlaştırılmıştır.

Bu yortu günlerinde meşum Yahudiler evlerine veya diğer emin yerlere kapanıp hiçbir yerde görünmezler. Aynı zamanda Hıristiyan korkusundan, Yahudi evlerinin kapılarında muhafiz askerler bekletilir. Fakat ne yapılsa, oranın *softa*ları olan "student"lerden büyük zarar görürler. Zira bunlar kafileler teşkil ederek Yahudi evlerine yaptıkları hücumlarla kapı ve pencereleri kırar, evleri yağmalar, yakaladıkları Yahudilere ağır işkenceler yapar ve bazen de öldürürler. Romalıların, İsa'nın intikamını almak gayesiyle yaptıkları bu hareket, aynı zamanda ataları İmparator İustinianus, Tiberius, Titus ve Vespasianus zamanlarından kalmış bir âdettir.

Mübarek cumartesi akşamı önce Saint Petro Kilisesi'nin büyük çanı çalınır. Ve öbür kiliseler onu takip ederler.

---

* Hz. İsa'nın tutuklanmasını emreden Ferisilerin lideri Başkâhin. (y.n.)

PASKALYA ŞENLİKLERİ

Havari Yakup'a ithaf edilmiş büyük bir kilisenin önündeki geniş meydanda, her Paskalya gecesi, İspanyol elçisinin huzurunda sabaha kadar büyük *şenlik* ve *donanma* yapıldı. Şenlik için bir ay evvel hazırlık görülerek müteaddit *kule* ve kaleler inşa edildi. Binlerce *kazık* çakılıp tepelerine *fener*ler asıldı, meydanın etrafındaki bütün duvarlar kumaşlarla kaplandı ve ağaç dalları ile süslendi. Bir sokaktan öbürüne ve pencereden pencereye olmak üzere on beş yerde ince *tel*ler gerildi. Tellerden birinin üzerinde, birbiriyle dövüşmek üzere kocaman ejderler, diğerleri üzerinde mızraklı süvariler ve deniz hayvanları, bunların karşısında da elinde bir mızrak olduğu halde Melek Cebrail'i temsil eden kuklalar tertip ettiler. Rengârenk sayısız kandille de kilise, haç, kubbe, *kule* vs. gibi çeşitli şekiller meydana getirilmişti.

Rütbeli rütbesiz büyük bir ruhani kalabalığı kiliseye toplanarak akşamdan sabaha kadar dua ettiler, ilahiler okuyarak alay geçidi yaptılar ve nihayet sabaha karşı, halkla dolmuş olan meydana geldiler. Kadın ve erkek, genç ve ihtiyar, zengin ve fakir, prens ve baronlardan ibaret olan kalabalık pek muazzam bir şeydi. Önce, ağızlarından alev saçan ejderler birbiri üzerine atıldılar. Bunların iç kısımları barutla dolu olduğundan birbirini alevle sardılar ve nihayet tamamen yanarak yere düştüler. Sıra silahlı süvarilere gelince, bunlar saatlerce birbiriyle çarpışarak tüfek attılar, mızraklarından da alev saçıyordu. Nihayet büyük çatırtı ve gürültü içinde onlar da yanarak yere döküldüler. *Kule* ve kalelerden ise parıltılar, gürlemeler ve şimşek çakmaları ile rengârenk alevler fışkırarak kalabalığın üzerine dökülüyordu. Hıristiyanlara ait kaleden çıkan alevler dinsizlere mahsus kaleyi kâmilen yok etti. Bundan başka, atılan birçok *kamış* fişek pek yükseklere çıkarak büyük bir gürültü ile patlıyor ve bazıları rengârenk su gibi yere dökülüyordu. Bu şenlik esnasında gördüğümüz mucizevi şeyleri tarif etmek imkân haricindedir.

Nihayet mağrur şeytan, azametli bir eda ile kükreyerek ilerledi ve güya hâkimiyetin ve zaferin kendisinde olduğunu anlatmak için gururla anahtarı gösteriyordu. Bu anda, Melek Cebrail, üzerine atılarak anahtarı elinden kaptı, mızrağı ile belini deldi ve mızrak ucundan çıkan ateş onu tutuşturdu. Meşum şeytan havada uzun zaman yandı. Sahneyi heyecanla temaşa eden kalabalık, yere dökülen külü

ayakları altında çiğnedi, havaya savurdu ve hep bir ağızdan, "Hazreti İsa dirildi!" diye bağırmaya başladılar. Bunun üzerine, önce meydandan, sonra da Papa sarayından büyük toplar ve tüfekler atıldı ve şehir kâmilen sürura gark oldu. Her sene böyle *donanma* yapıldığını ve bunun için otuz bin kuruş harcandığını anlattılar.

İSPANYA KRALININ TEBERRUU

İspanyol kralının her sene Papa'ya yirmi beş bin altın ve cins bir at gönderdiğini öğrendik. Hazineyi yüklenmiş olan at, alıştırıldığı veçhile, Papa'nın önüne gelince diz çökerek başını eğer ve Papa haç işareti yapınca ayağa kalkar. Bu atlar tabiaten akıllı hayvanlardır. Nitekim İstanbul'da da *hükümdar*ın atları, padişah üzerine binip *namaza* gittiği vakit yolun iki kenarına dizilmiş insanları başı ile selamlar.

YAHUDİLER

Papa memleketinin iyi nizamlarından biri de, Yahudilerin her cumartesi günü kiliseye gitmeye mecbur edilmesidir. Kadın, erkek, çocuk ve ihtiyar bütün Yahudilerin toplanması için Trinite adlı bir kilise tahsis edilmiştir. Kiliseye gitmeyen ağır para cezasına tabi tutulur. Aynı gün, ajanlar ve askerler evleri yoklarlar ve gizlenmiş bir kimseyi bulunca ağır cezalara çarptırırlar. Yahudiler, ister istemez kiliseye gelince başlarını açarak içeri girerler. İsa'nın hayatını temsil eden resimleri görür, içleri altüst olur ve bakmaya cesaret edemezler. Sonra sıra sıra otururlar. Her sıranın başında elinde bir *çubuk* olduğu halde *yasakçı* olarak bir asker durur. Yahudiler yerlerine oturduktan sonra, Ahd-i Atik ve Ahd-i Cedid'e ve Yahudi lisanına vâkıf bir rahip kürsüye çıkarak İsa'nın Allah ve Mesih olduğuna dair bir vaaz verir ve Yahudileri ağır sözlerle takbih eder. İçlerinde hahamlar ve sofular, dinlememek için kulaklarını tıkar veya uyur gibi yaparlar. Fakat bunu gören askerler ellerindeki çubukla onların daz kafalarına şiddetle vurur ve gözlerini açtırırlar. Bu suretle, ruhları Allah nuru ile aydınlatılanlar doğru inanca dönerler.

Frenk memleketlerinde Yahudilerin sanat ve herhangi bir zanaat icra etmeleri memnudur. Bundan maada onlar dükkân da

açamaz ve yalnız eski püskü şeyler alıp satmakla, *eskicilik*le meşgul olabilirler. Yahudiler, burada Lehistan ve Türkiye'de yaptıkları gibi gümrükçülük ve *eminlik* gibi işlere asla karışamazlar. Zira Lehistan'da her şeyi ellerine almış ve *zapt*etmişlerdir. Menfur insanlar oldukları için hangi işe karışırlarsa onda *bereket* kalmaz. İşte bundan dolayıdır ki Frenk memleketleri *pak* kalmıştır.

Yahudiler, başlarına sarı renkte *sarık* sarmaya mecbur tutulmuşlardır. Zengin kimseler, Hıristiyanlardan ayırt edilmek için sarı takke giyerler veya elbiselerine sarı bir bez dikerler. Onlar İstanbul'da da *havroz** şeklinde takke giyerler, fakat Lehistan'da Yahudi ve Hıristiyanlar müsavi tutuldukları için ruhanilerden maada sivil halk aynı surette giyinir ve birbirinden ayırt edilemez. Yahudiler orada gümrük, otel, *han* ve kervansaray ve hatta köprü ve çiftlik gibi her şeyi ellerine geçirmiş olduğundan yerli Hıristiyanlar onlara tabi vaziyete düşmüştür. Bundan dolayıdır ki Lehliler, Frenklerin "Mezohıristiyan"[57] dedikleri gibi, "yarı yarıya" tabiriyle anılırlar. Bundan başka Lehlilerde iyi bir iş ve takdir edilecek bir nizam da yoktur. Daima sefih ayyaşlıkla meşgul olduklarından aralarında kavga eksik olmaz, askerler birbirini ve halktan kimseleri öldürürler, korkak ve âciz zabitler yalnız şarap ve kadına düşkün olarak, silahlı oldukları halde şehir içinde böbürlenerek dolaşırlar ve esir edilen kadınları yanlarına alarak altı atlı karitalarla[58] gezerler. Kadın ve kızları tenperest, erkekleri de ekseriya *meyhaneci* olup içlerinde ne tacir, ne de iyi bir sanatkâr vardır.

Yahudiler ve muteziller asla İspanya'ya giremezler, şayet birisi orada tutulursa diri diri yakılır. Nitekim Hıristiyanların da Mekke ve Medine'ye girmeleri imkânsızdır. İspanyollar için tek inanç Katolikliktir. Papa memleketinde Yahudiler varsa da onlar, burada köle vaziyetinde olup şenlik ve merasim esnasında atılan topların barutunu ve düşmana karşı yürüyen kadırgaların mühimmatını temin etmekle mükelleftirler. Yahudilerden senede üç defa vergi alınır, onlar mülk sahibi olamazlar ve daima kiracı vaziyetindedirler. Kadırgaların içinde, çoğu vaftiz edilmiş pek çok Yahudi gördük.

---

* Havroz yahut havruz, lazımlık. (y.n.)

57 Mezzocristiano.

58 Caretta (Lehçe): Araba.

Bu memlekette yabancılar arasında Arap ve Mağribiler, sınırdaş olduklarından dolayı ekseriyeti teşkil ederler. Bunlar Katolik Hıristiyan olmuşlardır, iki-üç zenci kölesi bulunmayan ev yoktur. Bunlardan birçoğunu yolda, Hıristiyanlar gibi yalınayak, ellerinde değnek ve ziyaretçi kıyafetinde büyük bir imanla muhtelif ziyaretgâhlara hacca giderlerken gördük.

Papa'ya ait kalyon her sene Kudüs'e birçok insanı hacca götürür. Her isteyen, bütün yiyecek, şarap ve diğer *harçları* Papa'dan temin edilen bu seyahate iştirak edebilir.

FLORANSA

Büyük Floransa Dukalığı, Papa memleketiyle hemhuduttur. Çok kuvvetli ve muzaffer bir muharip olan Duka, yalnız yedi büyük kadırga ile deniz akınlarına çıkar, çok defa Boğaz Hisarı'na ve İstanbul'a yakın adalara kadar sokularak yağmalar yapar ve esir alır. Denizde rastladığı Türk gemilerini batırır, mürettebatını kısmen öldürür, kısmen de esir eder, sahil köy ve kasabalarını tahrip eder, Müslüman halkı kırar, fakat Hıristiyanları serbest bırakır.

Floransa şehrinde *zaim*, *çavuş*, *kadı*, pek çok *yeniçeri*, *sipahi*, *çorbacı*, reis ve zengin tacirler de dahil olmak üzere kırk bin Türk esir vardır.

Tayin edilen fidye mukabilinde geri alınmayan esirler kadırga ve *taş gemileri*ne verilerek, İstanbul'daki *payzen*ler gibi işlerde çalıştırılırlar. Esirler, geceleri yeraltındaki büyük bir mahzene kapatılıp gündüzleri işe çıkarılır. Şehrin saray, kilise, sur ve diğer büyük inşaatı esirlere yaptırılır. Esirler, her on kişinin başında bir onbaşı olduğu halde yeraltı tevkifhanesinden çıkarılıp iş sahalarına götürülürken zincir gürültüsü ile bütün şehir çınlar. Prenslerle diğer ileri gelenler, herhangi büyük bir inşaat için para veya mükellef bir hediye mukabilinde Duka'dan bin esir alır. Esir sahibi diğer Dukalar da vardır, fakat kimsenin Floransa Dukası kadar esiri yoktur. Bundan dolayı o Grand veya Büyük Duka unvanını taşır.

MALTA DUKASI'NIN FİLOSU

Malta Dukası dahi kuvvetli bir muharip olduğundan, İstanbul yakınındaki adalara giderek şehir, köy ve *gemi*lere büyük hasarat

yapar. Bizim orada bulunduğumuz sene, dağ gibi bir Malta gemisi denize indirildi. Bu geminin üç yüz *topu*, on iki *yelkeni*, yüz *cenkçi*si ve üç yüz *gemici*si vardı. Geminin etrafı kamilen iki *kulaç* genişliğinde *hendek* olup içi toprak doldurulmuş olduğundan ne *top* ne de *tüfek*ten müteessir oluyor ve atılan *fındık*lar, kaleye rastlar gibi denize düşüyordu. Bu geminin inşasının otuz senede bittiği söyleniyordu.

Daha pek çok şeyler gördük ve işittik, fakat uzun bir mesai ile onların ancak bir kısmını yazabildim. Bu mesaimi okurken usanıp küçümsememenizi istirham eylerim, zira bazen gemide, bazen de kervansaraylarda ve hatta at üzerinde, başkaları yiyip içer ve eğlenirken, hacılar ve seyyahlara faydalı bir eser çıkarmak gayesiyle bunları yazmakla meşgul oldum.

VARDAPET ZAKARYA'NIN AYRILIŞI

Yedi ay sonra, Vardapet Zakarya ile keşişler arasında, küstah ve vicdansız bir kadın yüzünden büyük bir niza ve gürültü çıktı. Buna sebep olan kadın, kendisini dindar ve bakire göstererek onlarla beraber dolaşıyordu. Keyfiyet Papa'nın kulağına gidip Vardapet'in o gün Roma'dan derhal çıkması emredildi. Vardapet'in, mümessili olarak gelmiş olduğu Katolikos Melkiset'e bir mektup yazıldı, hediye olarak da bütün aksamı ile beraber *zerdab*dan iki takım ayin esvabı, hakiki haçın bir parçasını havi küçük bir altın haç, harcırah olarak da iki yüz *Marçil** verildi. Vardapet, Papa ve kardinaller tarafından büyük şerefe nail olacak ve Paskalya Yortusu'na iştirak edecekti, fakat bütün bunlardan mahrum kalarak yortunun başlayacağı hafta içinde yola çıktı.[59]

Âcizleri ise manastır ve ziyaretgâhları dolaşarak, arzularımı tatmin etmek üzere, tek başıma bir ay daha orada kaldım.

---

* Marçil, küçük ebatlı altın para. (y.n.)

59 Kemahlı Grigor, "Katolikos Melkiset tarafından mümessil olarak Roma'ya gönderilmiş" olan Zakarya'nın 15 Haziran 1612 tarihinde İstanbul'a geldiğini söyler. Zakarya, 1626-1629 ve 1636-1639 senelerinde olmak üzere, iki defa İstanbul patriği olmuş, 1640 senesinde de bir kaza neticesinde ölmüştür.

VIII
MUŞ YOLUNDA, ANADOLU

VENEDİK'TE HURUC-U İSA MERASİMLERİ

Dokuz ay Roma'da kaldıktan sonra yoldaşlar ve harekete hazır bir gemi bularak, Allah'ın yardımı ile yola çıktık ve "tzentza" denilen huruc-u İsa Yortusu günü büyük Venedik şehrine vardık. Venedik için mühim bir yortu olan bugün, orada Mısır'daki Su Kesimi Bayramı'nda olduğu gibi tantanalı *donanma* ve şenlikler yapılır. Şehrin bütün meydanları, Roma'daki İspanyol Meydanı gibi süslenir, San Marko Meydanı yeşilliklerle ve çeşitli tezyinatla kâmilen donatılır, binalar rengârenk kumaş, çuha ve atlaslarla kaplanır.

O gün, âdet üzere Dük denize açılacak ve Kısmet Merasimi yapılacaktı. Merasim için, Dük'ün bineceğinden başka altmış kadırga süslendi. Dük'e ait olan gemi, kâmilen altın varakalarla kaplanmış olup gözleri kamaştıran bir parlaklıkta idi. "Altın gemi" dedikleri bu gemiyi temaşa etmek üzere içine girdim ve Dük'ün koltuğunun üzerindeki *kubbe*nin, *fener*in ve diğer eşyanın ne derece kıymetli şeyler olduğunu gözümle gördüm.

Merasim saati gelince boru, *davul*, *zurna*, *top* ve *tüfek* sesleri meydanı çınlattı. Gemiler tayin edilen yere gelince Dük, on bin kuruş değerinde olan taşlı bir yüzüğü denize attı, sonra hep birden büyük bir *şenlik*le geri geldiler.

Venedik'te Vardapet'i sordum. Orada yalnız bir gün kalarak acilen gittiğini söylediler.

Gemilerin hareket gününü bekleyerek iki hafta Venedik'te kaldım. Orada bulunan ve iyi insanlar olan birçok Ermeni, *harcırah*ımı çıkarmak için gideceğim yerlerde para eden bazı şeyler satın almamı tavsiye ettiler. Yanımda bulunan biraz parayı kendilerine verdim, onlar da bana *Rumeli harcı hurda* (emtia) verdiler. Zira kendileri bütün memleketlerin *harc*ına vukuf sahibi olduktan başka, ellerinde her yerin emtiası bulunur. *Rumeli harcı* aşağıdır, Anadolu'nunki daha aşağı, fakat İstanbul'un gerek *çuha*sı, gerek *kâmha*sı vs. ağır ve pahalıdır.

Ben yol hazırlığı ile meşgulken Zamotza şehrinden gelen Vanlı Çirah adlı bir dostum, büyük hemşirem Cuhar'ın ölümüne dair kara haberi verdi. Bu haberi duyunca içim altüst oldu, benzim attı ve dünyada en çok sevdiğim ve hasretini çektiğim kardeşim için çok ağladım.[60]

GİRİT, KORFU, ZANTA, ZADRA

İşte bu yas ve hüzün içinde gemiye binerek yola koyuldum. Midilli'den daha büyük bir ada olan Girit'i geçtikten sonra Korfu adını taşıyan bir *kale*ye geldik. Burası Allah'ın *kudret*i ile yükselen harikulade metin bir dağ olup tepesinde *yapı*lar inşa edilmişti. Tepeden aşağıya eşi bulunmayan şiddetli bir şelale akıyordu.

Korfu'dan Zanta'ya, oradan da büyük Zadra Adası'na geldik. Rüzgâr aksi istikametten estiği için, 365 köy bulunduğu rivayet edilen bu adada on iki gün kaldık. Burada Ayasofya gibi kâgir büyük bir kilise vardı. Rivayete göre, Sainte Helene, İsa haçını hâmilen Kudüs'ten avdet ettiği vakit, fırtınadan dolayı askerlerle birlikte burada karaya çıkmış ve bir ustanın eliyle bu kiliseyi yaptırmıştır. Nitekim oğlu Konstantin de bilahare İstanbul'dakini yaptırmıştır. Geçtiğimiz bütün bu adalar Venedik'e ait olduğu halde halk Rum'dur. Esasen Venedik'ten İstanbul'a ve Trabzon'a kadar Akdeniz'de ve Karadeniz'de mevcut bütün adaların halkı kâmilen

60 Müellif burada ölen kardeşine karşı beslediği derin sevgiyi ve yürek acısını bir mersiye ile ifade etmiştir.

Rum'dur. Adalardaki Rumlar çok fena tabiatlı ve Ermeni düşmanı olup bizi görünce yere tükürüyor, köpek ve mütezil manasında olan "işkil" tabirini kullanıyorlardı. Şayet bizden birisi kendilerine ait bir kaptan yemek yerse, kap ne kadar kıymetli olursa olsun derhal kırıyorlardı.

RUM VE ERMENİ MÜNASEBATI

Rumların eski devirlerden beri Ermeni düşmanı oldukları malumdur. Bunu merak edenler, Mihail'in[61], müverrih Toma'nın[62] ve diğer müelliflerin eserlerini okuyup Rumların, cetlerimizin başına ne felaketler getirmiş olduklarını, Ermeni Krallığı'nı nasıl yok ettiklerini ve nihayet patriklerimizin halifelere müracaatla onların (Anadolu'dan) nasıl Pontus Denizi'ne döküldüklerini anlasınlar.[63] Tarih eserlerinde okuduğuma göre, İstanbul Rumların elinde bulunduğu devirde Ermenilerin orada yerleşmesi şöyle dursun, *bezirgân* olarak bile hiçbir Ermeni şehre giremezdi. Fakat Türkler, İstanbul'u fethettikten sonra birçok eyaletlerden Ermenileri oraya davetle iskan ettikten maada, Rumların elinden aldıkları iki muhteşem kiliseyi de onlara verdiler.[64] Biz Ermeniler, kendi aramızda ittifaksız ve muhabbetsiz bir millet isek de Rumlardan gayrı gerek Hıristiyan ve gerek Müslüman diğer bütün milletler bizi severler.

SAKIZ, İZMİR, TİRE

Zadra'dan çıktıktan ve *misket* ile diğer nefis şarapların çıktığı adalar da dahil olmak üzere birçok adayı geçtikten sonra, nefis *atlas*, *kâmha* ve *tor** *kuşakların* imal edildiği Sakız şehrine geldik,

---

61 Süryani Patriği Mihail'in Vakayinamesi (On İkinci Asır).

62 Dokuzuncu asra ait Ermeni müverrihlerinden Toma Ardzruni.

63 Müellif, mezhep kavgalarından doğan Rum ve Ermeni ihtilaflarından dolayı iki millet arasında zuhur eden husumetten bahseden ve muhtasaran tercüme ettiğimiz bu kısımda bazı tarihi vaka ve patrik adlarını zikretmişse de büyük kronolojik hatalar yapmıştır.

64 İstanbul'un fethinden sonra padişahlar tarafından Ermeni cemaatine tahsis edilmiş iki Rum kilisesinin ilki Samatya'daki Surp Kevork (Eski adı, Hagia Panahagia Peribleptos)ı ikincisi de Balat'taki Surp Hıreşdagabet kiliseleridir.

* Tor, örme (y.n.)

fakat karaya çıkmadık. Oradan İzmir şehrine vardık. Yanımda bulunan eşyanın bir kısmını burada sattım. İzmir'den Tire'ye gittim ve orada da *esvap*larımı *nakde* çevirdim. Güzel Hisar'a gitmeden önce, yanımda bulunan bütün para, *töhfe* ve bir *camadan* dolusu kitaplarımı bir *han*da Kiragos adlı devletlû ve zengin bir adama emanet bıraktım.

Güzel Hisar'ın ağır havası başıma vurdu ve oraya muvasalatımın üçüncü günü hastalanarak ölü gibi yatağa düştüm. İki hafta *terleme*den çok ıstırap çektim. Sonra biraz kendime gelince *oda*mın *talan* edilmiş ve hiçbir şeyin kalmamış olduğunu gördüm. Allah rızası için bana bakan dindar, ihtiyar bir kadın, *beytülmalci*nin gelip beni son derece *zabun** görünce bütün eşyamı alıp götürmüş olduğunu, merak edecek bir şey olmadığını, zira her şey kaydedilmiş olup iyileştikten sonra hepsinin iade edileceğini söyledi.

Bir değneğe dayanıp titrer vaziyette şehirde dolaşarak, geri aldığım eşyamı satmakla meşgulken beni acilen Tire'ye çağıran bir mektup aldım. Eşyamı emanet bıraktığım Koca Kiragos ölmüş ve *beytülmalci*, kendisine emanet ettiğim her şeyi almıştı. Malımı kurtarmak için bir katır kiralayarak hasta halimle derhal oraya gittim. Orada, *malimeyitci*** beni onun *ortağı* ve yanımda birçok mal bulunduğunu zannederek hapsetti. Keyfiyeti haber alan iyi insanlar müdahale ederek ve para vererek beni kurtardılar. Bu tasa ve sıkıntılar yüzünden hastalığım nüksetti ve bu defa daha ağır bir halde yatağa düştüm. Hiçbir ilaç ve tedavi tesir etmeyip şiddetli ateş ve ıstırap içinde beş ay yattım.

BURSA, BOLU, TOSYA, OSMANCIK, MERZİFON, GÜMÜŞ

Biraz iyileştikten sonra, kitaplarımı düşünerek, hüzün ve keder içinde Bursa'ya gittim. Ahdimin[65] gerçekleşip gerçekleşmeyeceği düşüncesiyle içim içime sığmıyordu. Bursa'dan hareketle üç günde Ağaç Denizi'ne*** vardık ve burasını iki günde ancak geçebildik.

---

* Zabun yahut zebun, çaresiz, âciz (y.n.)

** Gümrükçü (?) (y.n.)

65 Muş'ta Surp Karabet Manastırı'na yapacağı ziyaret.

*** Anadolu'nun kuzeybatısında Kocaeli ve Bolu yöresindeki ormanlara eskiden verilen ad. (y.n.)

Dağ, orman ve ovalar arasında müşkül yolları aştıktan sonra Bolu'ya geldik. Burada, *boyacı*lık, *kaftancı*lıkla meşgul on beş hane Ermeni vardır. Şehir bir yaylanın üzerindedir.[66] Bir mil ötede iki papazı olan bir Ermeni köyü bulunduğu söylendi ise de gidemedim.

Bolu'nun biraz ilerisinde bulunan bir dağdan fışkıran su aşağıya geldikten sonra yumuşak bir taş halini alıyordu. Bunu hayretle gördükten sonra yolumuza devam ederek Gerede'ye geldik.[67] Bu çok yüksek, soğuk ve dağlık mahalin Erzurum gibi şiddetli bir kışı olduğu söyleniyordu. Gerede'den sonra beş günlük bir yolculukla Tosya kasabasına vardık. Buradan *muhayer** ihraç edilir ve bütün halk *muhayerci*dir. Buranın *muhayeri* Ankara'nınki gibi olmayıp daha aşağı cinsten olduğu halde birçok eyaletten ve Lehistan'dan tacirler bu meta için buraya gelirler. Tosya'dan aynı zamanda pek çok meyve çıkar.[68]

İki gün sonra yüksek ve *sivri* tabii bir kalesi bulunan Osmancık'a[69], oradan da bir günlük yolculukla, Ermenilerle meskun Merzifon şehrine vardık. Pek çok meyve bahçeleri bulunan Mer-

---

66 Tavernier'ye nazaran: "Dağ yamacında kurulu Bolu şehri sakinleri ekseriyetle Rum'dur. Bolu dağları çok yüksek ve iki günlük yol boyunca her cins yüksek ağaçlarla dolu bir ormanlıktır. Ormanların içinden müteaddit seller akar ve Sadrazam Köprülü'nün yaptırdığı köprüler olmasa, geçit mümkün olmayacaktı. Aynı sadrazam, yağmurlu mevsimlerde geçilmez hale gelen dağ yollarını da İstanbul'a kadar kaldırımla döşetmiştir. Bolu yolunun kenarında, birçok yerlerde, dikili taşları ile birçok Müslüman mezarı vardır. Bu yerlerde taş bulunmadığı için mezar taşlarının orada eskiden beri mevcut kiliselerin enkazından temin edildiği, aynı taşların muhtelif renkten olmasından da anlaşılmaktadır."

67 Tavernier, Gerede'de iki kervansaray bulunduğunu söyler.

* Muhayer, bir tür kâğıt (y.n.)

68 Tavernier, Tosya'nın şarka bakan yüksek tepesinde paşanın oturduğu bir kale, şehirde de yolun en güzel kervansarayının bulunduğunu söyler. Müellif, şehrin nüfusunun ekseriyetle Rum Hıristiyanlardan olduğunu kaydeder ve diğer yerler içinde vaki olduğu gibi Hıristiyan halkı kâmilen Rum addedip çok defa Ermenilerden ayrıca bahsetmemektedir.

69 Tavernier, *Ozeman* olarak zikrettiği ve üzerinde metin bir şato bulunan bir tepenin yamacında kurulu "küçük şehir" Osmancık'ın içinde çok rahat iki kervansarayın mevcut olduğunu söyler. Aynı müellife göre, şehrin cenubunu boydan boya kateden derin Kızılırmak'ın üzerinde, nadiren rastlanan, yontulmuş taştan on beş kemerli, banisinin cesaret ve zarafetini gösteren güzel bir köprü vardır. Köprünün biraz ilerisinde, birbirine muttasıl ve bir bütün gibi görünen altı adet su değirmeni vardır.

zifon'da bütün şehre ve civarına nazır yüksek bir kalenin içinde Surp Asdvadzadzin adını taşıyan bir kilise vardı. Şehirde yerli ve yabancı iki yüz hane Ermeni ve âlim papazlar vardı. Şehrin biraz ilerisinde bulunup Gümüş adını taşıyan büyük köy, hakikaten de *gümüş* idi. Zira burada imal edilen ince ve parlak nefis *çul* diğer hiçbir yerde bulunmaz ve bunun için ta Lehistan'dan bile buraya gelirler. Hepsi Ermenilerle meskun olan Merzifon'un civarındaki köylerin içinde şehre yakın olup Gork adını taşıyan köyün, Surp Kevork adlı güzel bir manastırı vardı.

AMASYA, TOKAT

Merzifon'dan hareketle bir günde, maruf bir merkez olan Amasya'ya vardık. Şehir, ortasından büyük bir nehir akan iki dağın üzerinde kurulmuştur. Şehirde, yerli ve yabancı iki yüz hane Ermeni, üç kilise, Der Kirkor adlı çetin fakat kilise ayinlerine vâkıf bir papaz ve Katolikos Azarya'nın hocası olan tatlı tabiatlı ihtiyar bir piskopos vardı. Ermeni halkı içinde kuyumcu ve *boyahaneci* gibi ileri gelen adamlar mevcuttu. Meyve dolu ve her bakımdan bereketli bir yer olan Amasya'dan bol miktarda iyi cins ayva çıkar. Der Kirkor ve piskopos, âcizlerini her gün yanlarına alıp büyük ikramda bulundular. Böylelikle Amasya'da bir hafta kaldım.[70]

Amasya'dan sonra iki günlük bir yolculukla Tokat'a vardık. Suyu bol ve çok bereketli olan şehir, bir vadinin içinde kurulmuştur. Meşhur bir şehristan olup hepsi de kâgir olmak üzere *bezestanı*, *bitpazarı*, *kuyumcu* çarşısı, *mizanı* ve *han*ları vardır. Şehirde Ermenilere ait sekiz kilise ve âlim papazlardan başka bir de Mağakya adlı yerli bir vardapet vardı. Çeşitli zanaat erbabı olan Ermeni nüfusu beş yüz hane idi, fakat Celalilerden evvel bin hane olduğu söyleniyordu. İki dağ arasında yayılmış olan ve Hasova denilen çok mümbit ovanın içinden nehir akar. Dağların iki yamacında üst

70 Tavernier, Amasya'nın içinden geçen çayın üzerinde, ancak üç kişinin yan yana geçebileceği genişlikte olan ahşap bir köprü, şark tarafında bir dağın üzerinde bir kale, aynı dağın kayalarında oyulmuş ve birkaç dervişin oturduğu müteaddit hücreler bulunduğunu söyler. Müellif, Amasya'daki iki kervansarayın çok fena olduğunu, fakat toprağı pekiyi olup Anadolu'nun en nefis meyvelerinin orada yetiştiğini ilave eder.

üste üç kat Ermeni, Rum ve Türk köyleri vardır. Şehirde, Ermenilere ait olup Eğia adlı bir ruhaninin riyaseti altında Surp Andon adını taşıyan bir manastır, şehrin çok yakınında da Surp Anardzat (pulsuz, fakir), diğer bir adla da Kemer denilen bir manastır daha vardır. Eski bir manastır olan bu bina harap hale gelmişken tamir edilmiştir. Şehrin biraz ötesinde bulunan Komana'da Aziz İoannes Hrisostomos'un mezarı mevcuttur, fakat ben oraya gidemedim. O havalide bulunduğum zaman, kıtlıktan dolayı bir *kile* arpa elli *dirheme** ancak alınabiliyordu, lakin dönüşümde ucuzluğun avdet ettiğini ve arpanın kilesinin beş dirheme indiğini gördüm.[71]

SİVAS

Tokat'tan hareket ettikten bir buçuk gün sonra Artuk, yani Altınova (Artukabad veya Artova) ve *payitaht* şehri olan Sivas'a geldik. Yolda, sık sık harabe haline gelmiş büyük köyler gördük. Yalnız Çiftlik köyünde on hane Ermeni bulduk. Bu mümbit köylere pek yazık olmuştur.

Sivas, enine ve boyuna çok büyük, çok nüfuslu, ekmeği, eti, sütü ve yağı bol bir şehirdir. Soğuk mevsiminde olduğumuz için meyve ve şarap kıttı. Şehirde, Surp Asdvadzadzin ve Surp Sarkis adlarını taşıyan iki Ermeni kilisesi vardır.[72] Kilise papazları âlim fakat mağrur insanlardı, halk ise çok dindar ve halim kimselerdi. Ermeni nüfusu iki bin hane iken dağılmış olup altı yüz haneye inmişti.[73] Şehrin yanından Kızılırmak denilen büyük bir *ırmak*,

---

* Dirhem, gümüş para (y.n.)

71 Tokat'a ait mufassal malumat için bkz. EK IV.

72 İncicyan'a göre, müellifin zikrettiği kiliselerden maada, şehrin muhtelif yerlerinde büyük ve küçük diğer müteaddit mabetler de vardı. Bunlardan Surp Vılas (Türklerce Boğaz evliyası), Medrese mahallesinde Berberoğlu adlı bir Türk'ün hanesi içinde, Surp Minas adını taşıyan diğer bir mabet de şehrin garp ucunda Kayseri Kapısı denilen yerde, David adlı bir Ermeni'nin evinde bulunuyordu. Aya Yorgi adını taşıyan Rum kilisesinin etrafında Ermeni Mezarlığı vardı. Şehir kalesinin önünde mezar taşları görüyordu.

73 İncicyan'a göre, müellife muasır Erivanlı Piskopos Hagop, 1601'de Roma'da bulunduğu sırada, Gerartus Voosi'ye aynı tarihte Sivas nüfusunun on beş bin hane olduğunu söylemiştir. On sekizinci asrın sonlarında ise on bin hane olup iki bini Ermeni idi. Rum nüfusu dokuz-on haneyi geçmiyordu.

içinden de diğer çaylar akar. İki güzel *hisar* ve kalesi vardır.[74] Şehrin dışında, Kırkşehit denilen yerde, zamanımızda kurumuş alan bir göl[75] ve bir hamam vardır. Bir günlük mesafede, Hıreşdagabet adını taşıyan muhteşem kilise ile üç manastır vardır. Manastır reisi, Melkiset adlı bir vardapet idi.[76] Sivas şehri civarında mamur, zengin ve bazısı bin hanelik olmak üzere birçok köy vardı. Bingöl ve Engel ile bütün civar yerler, Celaliler tarafından harabeye çevrilmişti.[77] Burada her birinde iki-üç tandır bulunan ve han kadar büyük evler gördük, fakat hepsi terk edilmiş ve ıssız bir halde idi.

---

74 İncicyan'a göre, şehrin içinde bulunan iki kale, mevkilerine göre Yukarı ve Aşağı Kale adlarını taşırdı. Tepe üzerindeki kale yıkılmış bir vaziyette olup içinde Türk ve Ermenilere ait kırk-elli hane vardı. Bu kaleden akşam saat on birde ve gece yarısından sonra olmak üzere, Ermeniler tarafından, günde iki defa davul çalınırdı. Tepenin yamacında bulunup keza yıkılmış bir halde bulunan diğer kalenin içinde Türklere ait yüz elli hane vardı. Paşa şehre girdiği vakit bu kaleden selam topları atılırdı.

75 İncicyan'a göre, Çayırağzı denilen yerde bulunan bu göl, beş-altı *kulaç* uzunluğunda mustatil şeklinde olup koyu renkte ve acı bir su ile doludur. Gölün iç kısmında taş duvarlar görülüyor ve Kırkşehit Yortusu'nda Hıristiyanlar tarafından ziyaret ediliyordu. Mezkur göl, Sisianus'un Kırkşehitler hakkındaki yazısına göre eskiden de Sivas'ın dışında bulunuyordu.

76 Bu ruhani, kendisinin tamir etmiş olduğu bir yazmanın kolofonunda, "Sivaslı piskopos Melkiset" olarak zikredilmiştir. Aynı kolofonda, Sivas olaylarına ait şu malumat kaydedilmiş bulunuyor: "Bu zamanda, şimal tarafından gelen Kara Yazıcı adlı zalim bir adam, Sivas üzerine yürüdü. Sivas kalesi sahibi Mehmed Paşa, henüz çok genç olduğundan ondan korktu. O da sayısız süvarisiyle beraber kaleye girerek şehri, bütün insan, hayvan ve servetiyle beraber eline geçirdi. Zalim adam, Hıristiyan halktan birçok insanı merhametsizce katlettirdi ve onların çocuklarını Müslüman yaptı. Günlerce şehrin hâkimi olup güzel şehri ve kasabaları tahrip etti. Bundan dolayı, Sivas bölgesi uzun zaman ıssız bir halde kaldı, fakat nihayet sulh ve asayiş tekrar avdet ederek, 1604 senesinde dağılmış bulunan halk toplandı ve hamdolsun, bir *somar* ekmeği bir *otmana* yiyebildik." (Eseri Fransızca neşreden N. Akinian'ın notlarından)

77 İncicyan'a göre, on sekizinci asırda Sivas'ın Ermeni köyleri şunlardı: Vadi içinde Hoşkadem, Tahtut, Pırknik (yüz hane), Govdun (yüz elli hane), Dıdmaç, Eğriköprü yanında İşhani, Kaldin ve üç yüz hanelik büyük bir köy olan Zara, Devotza, Türklerce Tuğgasar denilen Azd (yüz elli hane), Bingöl (on hane) vs. Türk köyleri Yaşcabel, Sehuk, Acıpınar, Şahbel, Karaşar; yüksek mevkide Decer, Hacı Mirza, Cihrin, Cincin, Beypınar; Sivas-Tokat yolu ortasında Harkin; şehre iki buçuk saat mesafede Derpincuk, Çelebiler ve Kılhudeğ; vadinin içinde Mamuza ve Boğazkesen vs.'dir.

Şehrin dışında, Kral Senekerim'in[78] yapmış olduğu ve içinde hakiki haçın bir parçası bulunan Surp Nişan Manastırı vardır.[79]

MALATYA

Sivas'tan hareket ederek altı günlük bir yolculuktan sonra Malatya'ya vardık. Yolda, en güzeli Gürcü Hanı adını taşıyan müteaddit hanlardan başka bina görmedik. Surla çevrili ve bol meyve mahsulü olan Malatya şehrinde, bekçilerden maada kimseyi görmedik, çünkü halk her sene, bağbozumu için köylere[80] gider ve şehir, Sis'te* olduğu gibi, boşalır.

Şehirde, Surp Lusavoriç adlı kâgir büyük bir kilise[81], üç papaz ve yüz hane Ermeni vardı. O kadar bolluk ve ucuzluk vardı ki kırk hıyar, beş-altı karpuz, dört ekmek birer dirheme, bir okka et de dört dirheme satılıyordu.

Bir kilise ve otuz hane Ermeni bulunan bir köyde[82] kervan beklemek üzere iki hafta kaldım. Buradaki Türkler çok iyi ve insansever adamlar olup Ermenilere çok itibar eder ve onlara *gâvur* değil, *İsevi* ve *İsa-Kulu* derler.

---

78 1016 senesinde vuku bulan ilk Selçuk akını üzerine memleketi olan Vaspurakan'ı Bizans İmparatoru İkinci Basil'e terk ederek 1021'de Sivas'a hicret eden Ardzruni Kralı Senekerim.

79 İncicyan'a göre, şehrin şimalinde yarım saat mesafede bulunan bu meşhur manastır, toprak sur ile çevrilmiş ahşap bir bina olup Surp Nişan, Surp Karabet ve Surp Asdvadzadzin adını taşıyan üç kilise ihtiva ederdi.

80 İncicyan'a göre, bunlar şehre iki saat mesafede, Deyr-i Mesih adını taşıyan çayın kenarında Asburi denilen ve Malatya'nın yazlığı olan köylerdi. Kâtip Çelebi bu köylerin on beş adet olduğunu söyler. Bunların fevkalade bir güzellikte olan bahçeleri, "Orduzu bahçeleri" adını taşırdı.

* Sis, günümüzde Adana'nın Kozan ilçesi (y.n.)

81 İncicyan'a göre, Surp Lusavoriç adını taşıyan Ermeni manastır ve kilisesi, Orduzu denilen bahçelerde bulunup Malatya Piskoposluğu makamıdır. Şehrin içinde ise Surp Stepanos ve Surp Sarkis adlarını taşıyan iki Ermeni kilisesi vardı.

82 Müellifin kastettiği köy, yukarıda zikredilen Surp Lusavoriç Kilisesi'nin bulunduğu Orduzu bahçelerinde olsa gerek.

HARPUT

Üç günlük yolculuktan sonra, yüksek bir mevkide bulunan Harput'a geldik. Orada yüz hane Ermeni ve üç kilise vardı. Türklerin içinde bilhassa çok gaddar insanlar olan *yeniçeriler* şehre hâkim olmuş, her biri bir bey kesilmiş ve kendileri için saray gibi büyük evler yaptırmışlardı. Bunlar o kadar zalim kimselerdi ki kimse ağzını açamazdı. Bundan dolayıdır ki şehirdeki Ermeni nüfusu azalmış bulunuyordu.[83] Ermenilerin Surp Hagop adını taşıyan kiliseleri büyük itibar kazanmış olup Müslümanlar da ona çok rağbet eder ve adak sunarlardı.

Harput şehri içinde, civar köylerde ve bütün eyalette pek çok Süryani vardır. Kaleye bitişik vaziyette olan Süryani kilisesinin kaleden daha kadim bir bina olduğu söyleniyordu. Şehrin önünde bulunup Artuk Ovası gibi geniş ve suyu bol bir ovanın Fırat Nehri'ne kadar yayılan sahasında yalnız Ermenilerle meskûn köyler, Süryanilere ait de Avios, Abduher, vs. gibi büyük köyler vardı.[84] Ovada aynı zamanda Surp Kevork[85], Surp Abdülmesih[86] ve Garmir adlarını taşıyan üç büyük manastır vardır. Bunlardan dağın eteğinde bulunan Abdülmesih, babası tarafından kurban edilen çocuğun kanı ile boyanmış mukaddes bir taş, Garmir-Vank, âlim rahipleri ve yazmaları ile meşhurdur. Surp Kevork Manastırı'nın reisi, Katolikos Azaria'nın şakirdi Mıgırdiç adlı rahip, manastırda ikametimi temin etti.

---

83 İncicyan, Harput'un on sekizinci asırdaki nüfusunu üç bin hane olarak gösterir.

84 İncicyan, on sekizinci asrın ikinci yarısında Harput civarında Türk ve Ermenilere ait olan şu elli yedi köyü gösterir: Kürdeminik, Sarpulu, Keğuank, Molla köyü, Kehli veya Kahlu, Hoği, Vartatil veya Varteli, Paranç veya Perçenç, Kerkek, Gasrik veya Kesrik, Ertımnik, Hüsnik, Morenik, Sosri veya Süsürlü, Sarpıli, Harasas, Komk, Şamuşi, Alişyam, Hacari, Alınçık, Abusi, İçme, Zartaril veya Zerteril, Kenefik, Gökçekale, Şeyh-hacı, Ahır, Edremid, Tepecik, Çöteli, emirilerle meskun olan Hoş ve Muği veya Mığe, Hozekdek, Tilanzid veya Tilenzid, Şintil, Huylu, Tadim, Balıca, Sapi Yâkup, Hoşme, Kınadariç veva Kenedaric, Güng, Kürk, Güne, Havtasar, Garmıri, Daldek veya Daldik, Dadahic, Khuzova veya Kula, Bizimşen, Körpe, Çorkeğ, Arpavud, Cip, Poyraz, Üçağaç.

85 Aynı zamanda bir manastır olan bu kilise, yukarıda gösterilen köylerden Kula'da olup Kula veya Kula-vank adını da taşır.

86 Bu kilise ve manastır yukarıda adı geçen Zerteril köyünde idi.

Müteaddit papazları ile üç adet kâgir kilisesi bulunan Kesrik köyü bin hanelik ise de halkı yeniçerilerin yüzünden kaçmış olduğundan pek az nüfusu kalmıştı. Bizimşen adını taşıyan diğer bir köyün halkı o kadar müreffeh bir vaziyette idi ki yerinde kalmış olan zenginlerden Markaroğlu Murad adlı birisi, bir gün paşayı atlı muhafiz alayı ile beraber evinde misafir etmiş, bu kadar çok insanı tek başına ilk günde çiğ, ikinci günde pişirilmiş yemeklerle doyurmuş, atlarının samanı ve arpasını da temin etmiştir.

Harput şehrinde de Sivas'ta olduğu gibi evler çok büyük olup her birinde kırk beşik sallanıyordu. Bu kadar büyük aileler içinde muhabbet mevcuttu. Herkes, aile babasına, o öldükten sonra da en büyük kardeşe itaat ediyordu. Ermeniler ile Süryaniler muhabbet üzere olup birbirinden kız alıp verirlerdi. Cenaze merasimlerine de birbirlerinin papazlarını davet ederler, bundan maada bütün Süryaniler Ermenice konuşurlardı. Harput köyleri içinde Rum köyleri de vardı, fakat bunlar kendilerini Ermenilerden tefrik etmeyip onlarla akrabalık tesis etmişlerdir, hemen hepsi de Ermenice konuşurlar. Bunlar birbirleriyle o kadar kaynaşmışlardı ki kimin Ermeni, kimin Rum veya Süryani olduğu anlaşılmıyordu.

ASAYİŞSİZLİK

Vardapet'ten büyük bir hüsnükabul görüp yanında iki hafta kaldım. Bana, "Beygirini *sakın* beraber alma, onu burada benim yanıma bırak, sen de esvaplarını çıkar ve çul giy, zira burası Kürdistan'dır," diye öğüt verdi. Ben de dediği gibi yaptım. Yeniçeriler o kadar fena insanlardır ki Hıristiyanların ne beygire ne de katıra binmelerine, ne çuha giymelerine, ne de bağ bahçe ve ev sahibi olmalarına imkân veriyorlar, zira her şeyi ellerinden alıyorlardı. Ruhani reislere de kendi nizamlarına göre hareket etmelerine mâni oluyorlardı. Birisi nizama karşı olarak akrabası ile evlenmek isterse ruhanilere müracaat etmeyip bir yeniçeriye giderek rüşvet verir, o da papaza onların nikâhını cebren kıydırırdı. Şayet papaz dinlemezse başına büyük dert açar, kilise ve manastırları ağır cezalarla büyük zarara sokardı. Hıristiyanlara yapılan bu zulmü en çok Harput'ta gördüm. İstanbul Hıristiyanları nispeten çok bahtiyar olup mutantan kiliselere maliktirler, teganni eyleyerek ayin icra

ederler, ata ve katıra binerler, *yüz çile* ve *yetmiş çilelik çuha* giyerler, büyük evleri, bahçeleri olup yiyip içerler. Anadolu'da bunların hiçbiri yoktur. Köy evleri alçak ve *çalı* yapılı olup *ahır*a benzerler, şehir evleri ise *kerpiç* yapılı, kapıları dar ve içleri karanlık şeylerdir.

Tokat'ta bulunduğum sene (1613) kilise ve manastırlarda *mum* yakılmaması, yalnız yağ kandili yakılması emredilmişti. Aksine hareket edenler tutulunca ağır cezalar verilirdi. Böyle tazyik ve ıstıraplar yüzünden Anadolu halkı çok fakir düşmüştür. Çünkü daima cezaya çarpılır, işkenceye maruz bırakılır ve kendilerinden ağır vergiler alınır. On çocuk babası olan bir kimseden on çocuğu için de *haraç* kesilir, çocuk uzaklaşmış olsa da vergiyi yine talep ederler. İstanbul mıntıkasında seyahat, at ve katır ile oradan Sivas ve Âmid'e kadar da merkep ve deve ile yapılır, fakat Sivaslının evinde merkep bile görünmeyip herkes öküz kullanır. Öküze hem tuz ve diğer eşya yükletilir, hem de binilir. Bundan dolayı ben de geçtiğim her yerde büyük zararlara duçar oluyor, beygirim için para cezası ödüyor, hayvanı gizli yerlerde veya *sipahi*lerin yanında saklıyor ve gasp edilmemesi için daima para veriyordum. Beygirim yollarda çok kere zaptedildi ve zavallı hayvanımı ancak para vermekle kurtarabildim. Böylelikle yolculuğum korku ve dehşet içinde geçmiştir. Gerçi büyük kervanlarla beraber seyahat ediyordum, fakat her yer *harami* ile dolu olduğundan *yağma* ve *zulüm* eksik olmuyordu. Ben bu gibi şeyleri bilmediğim ve alışmamış olduğumdan çok sıkılıyor ve ıstırap içinde kalıyordum.

PALU

Kürtçe ve Ermenice bilen bir Süryani'yi rehber olarak tuttum ve Harput'tan yola çıktım. Bir defasında bir Kürt'ün sırtında, iki defa da sal ile Fırat'ı üç kere geçtim. Su o kadar leziz ve *sağlam* idi ki bütün bir kuzu yenilse bu su ile hazmedilebilir. Bir buçuk günlük yolculuktan sonra birçok Ermeni köyü[87] ile çevrilmiş olan Palu

87 Palu'nun on sekizinci asırda mevcut Ermeni köyleri şunlardı: Şehre takriben dört saat mesafede büyük bir köy olup Ermeni murahhasının makamı olan manastırın bulunduğu Havhav, Hoşmat, Nekri, Sakrat, Sığam, Çet, Artıhan, Karaborg, Kumbat, Hambaşeyh, Armıcan, Norkeğ, Fırat kıyısında olup içinde bir manastır bulunan Kir, Kürt ve Ermenilerle meskûn Palin vs.

*kasabası*na geldik. Palu, dar bir kara parçasından maada, Fırat'la (Murad) çevrilmiş olduğundan bir ada vaziyetindedir. Osmancık gibi yüksek ve sivri metin bir kalesi vardı. Kalenin içinde bulunan ve Vardapet Surp Mesrop'a[88] atfedilen mabede girerek dua ettik. Mabedin karşısında Yahudilerin mukaddes sandukaları şeklinde ve kitabeli bir dikilitaş vardı. Yazıyı okuyamadık, fakat bunun Allah tarafından Ermenilere ihsan edilen hurufat olduğunu söylediler.[89] Şehirde Ermenilere ait sekiz adet kâgir güzel kilise[90], Kürtlere ait de damı otla örtülü ve *çit* duvarlı, çok adi bir mescit vardı. Pek çok bağları bulunup şarabı çok bol ve sayısız semiz kekliklerin üç dört tanesi bir *para*ya satılan Palu'da bir hafta kaldık. Beraberimde bulunan Süryani, yerine avdet ettiğinden seyahatimin devamı için rehberlik edecek başka bir adam tuttum.

Palu'dan hareketle dağları, vadileri ve ormanları geçerek bir günde Çapakçur'a geldik. Önünden büyük bir çay geçmekte olan Çapakçur'da birkaç hanelik Kasımköylü Ermeniler vardı. Geceyi bunların yanında geçirdikten sonra sabah erken yola çıktım ve öğle vakti, yüksek bir tepede bulunan Manuşkud Kalesi'ne vardık. Tepenin eteğindeki Ermeni köyleri tamir ediliyordu. Bana anlatıldığına göre, Celaliler köyleri tahrip etmiş ve Ermeni sakinlerini dağıtmışlar, fakat buranın Kürt beyi Ermenileri sevdiği için onları toplamış ve herkesin kendi yerine avdet etmesini, kimseden korkmamalarını ve köyleri imar etmelerini söylemiştir.

---

88 Beşinci asrın ilk senelerinde Ermeni hurufatını keşfeden büyük Ermeni âlimi Aziz Vardapet Mesrop Maştotz'a atfedilen bu mabet, mağara şeklinde bir oyuktan ibarettir. Mesrop'un, keşfine dair araştırmalar yapmak üzere Süryani memleketinde yaptığı seyahati sırasında bu taraflara da uğramış olduğu rivayet edilmiştir.

89 Müellifin zikrettiği kitabe ve ona dair rivayet, on üçüncü asırda mevcut olup aynı asır Ermeni müverrihlerinden Vardan ondan bahsederken, "Allah, Mesrop'un aradığı on dört eksik harfi, Sina Dağı'nda Musa'ya yaptığı gibi kendi eliyle bir taşın üzerine yazmıştır. Allah'ın el yazısı Palu Dağı'nda hâlâ görülmekte olup yerli halk hâlâ ona ibadet etmektedir," diyor. Sözü geçen yazının aynı mıntıkada keşfedilen diğer kitabeler gibi eski bir çiviyazısı olduğu tespit edilmiştir.

90 İncicyan'a göre, on sekizinci asırda on iki bin nüfusunun bin hanesi Ermeni, kalanı Kürt olan Palu'da en büyüğü Surp Grigor, diğerleri de Surp Sahak, Surp Giragos ve Surp Asdvadzadzin adlarını taşıyan dört Ermeni kilisesi mevcuttu.

Oradan biraz ilerleyerek, Haç Yortusu gününde[91] yüksek bir dağa çıktık. Karla örtülü olan dağın tepesinde Şekerlu denilen nefis bir su membaı vardı. Yaya yürüdüğümüz için çok terli olduğumuz halde soğuk ve hakikaten de şekerli olan sudan içtik ve hiç dokunmadı. Dağdan inerek, yabandomuzu ve ayılarla dolu geniş ormanları, tepeleri ve çayları geçerek Kuars köyüne geldik. Köy sakinleri olan Kürtler, bize yemek getirdiler. Kürtler, âdetleri veçhile, yanlarında konaklayan yolculara ikramda bulunurlar, fakat onlar evlerinden uzaklaşınca arkalarından yetişerek, Arapların[92] yaptıkları gibi onları soyarlar.

Bu mıntıkalar, Lehistan gibi çok soğuk bir memleket olup üzüm, şarap ve diğer meyveler yetişmiyor, yalnız şalgam, yağ, süt, yoğurt ve soğuk sular bulunur. Surp Karabet (Manastırı) yolu üzerinde iki-üç yerde *gafar*[93] alınır. Subaşı, Kuars'ta beni görünce, "Bu adam nerelidir?" diye sordu. Arkadaşım, "Sivas'tandır," dedi, fakat o, "Yalan söylüyorsun, o İstanbulludur, buralardan olmadığı için on kuruş vermelidir," dedi. Başkalarından iki *rub* alınırdı, fakat Ermeniler beni güç halle bir kuruşla kurtardılar.

Oradan, çok yüksek bir dağ olup diğer tarafında yarım günlük mesafede Surp Karabet'in bulunduğu Tozludağ'a çıktık.

MUŞ'TA SURP KARABET MANASTIRI

"Muş Sultanı" Surp Karabet Manastırı'nın kubbelerini görür görmez derhal bulunduğumuz yerde secde ederek bizi bu büyük saadete kavuşturan Cenab-ı Hakk'a arz-ı şükran ettik. Manastır, iki kubbeli ve damı kurşunla örtülü, büyük ve muhteşem kâgir bir kilisedir. Surla çevrili geniş avlusunun etrafında birçok hücre ve misafir odaları vardır. Manastırda Boğos adlı çok dindar bir vardapet, dört piskopos ve on beş keşişten başka müteaddit diyakos ve vekilharçlar vardır. Manastıra ait bahçe ve tarlalarda çalışan ve hepsi de Kürt olan çiftçi ve bahçıvanlar su gibi Ermenice konuşuyorlardı. Esasen bütün Muş Ovası ve eyaletin Kürt sakinleri hep Ermenice konuşur ve Surp Karabet üzerine yemin ederler.

---

91 29 Eylül 1612.

92 Arap'tan kasıt Bedevilerdir.

93 Küffar (?): Gayrimüslimlerden alınan bir nevi ayakbastı vergisi olsa gerekir.

Hediye olarak getirdiğimiz az bir şeyi takdim ettik, duamızı yaptık ve mukaddes kabrin bulunduğu mahalle girdik. Nefis mermer sütunlarla süslü kilisenin sağ tarafında bulunan şapelin içinde Surp Karabet'in ve Piskopos Atanakine'nin kabirleri vardır. Kabrin önünde secde ederek dua ettik. Böylelikle muradımıza ermiş olduk. Allah herkesi kendi muradına nail eylesin. Papazlar bize, mukaddes kabirden çıkan toprak *cevher*inden verdiler.

Dindar olduğu kadar tatlı dilli bir zat olan Vardapet, bizi yemeğe davet etti. Manastır yemeğini yiyip suyunu içtikten sonra, Vardapet bana hitaben, "Başka ne yapabilirdim evladım, manastırı yeni baştan tamir ettim, çünkü Kızılbaşlar her sene yakar ve yıkarlar. Ancak iki senedir ki rahata kavuşmuş bulunuyoruz," dedi. Manastırın on mandası, yüz koyunu ve on beş öküzü vardı. Çok geniş bir yer olan matbaha giderek, içinde bir öküzün barınabileceği kadar büyük bir *tandır* gördük. Matbahta ve tandırda biriken toz toprağı kendilerinin süpürmediklerini, ertesi sabah her tarafı tertemiz gördüklerini ve bunu, Surp Karabet tarafından manastır hizmetçisi olarak oraya bırakılan topal bir şeytanın yaptığını söylediler.

Sol tarafta bulunan şapeli bir prens karısı yaptırmış, fakat kadınların girmesi memnu olduğundan kendisini içeri sokmamışlar. Kadın zorla içeri girmiş, fakat mukaddes kabirden zırhlı bir erkek çıkarak kadını bir mızrak darbesiyle öldürmüş ve orada defnedilmiştir. Kilisenin dışında, şark tarafında ve kapının karşısında, Havariyun adını taşıyan kule şeklinde küçük bir kubbe vardır. Oraya da girerek dua ettik. Bu kubbenin altında bazı devlerin mahpus bulunduğunu söylediler. Kulağımızı yere dayayarak dinlediğimizde hakikaten korkunç sesler duyduk. Kubbenin hemen yanı başında, birbirine yakın ve nefis bir su akan Dokuz Pınar nam çeşmeler vardı. Diğerlerine nispeten çok büyük olan kurnalardan biri içinde Lusavoriç'in vaftiz yaptığını söylediler. Buraya akan su o kadar soğuktu ki iki yudumdan fazla içemedik. Biraz ileride, ziyaretçilere mahsus olup kebaplar pişirilen bin kadar tandır ve ocak gördük, çünkü Lehistan ve Rumeli de dahil olmak üzere, her yerden iki-üç bin kişi, ziyaret günü olan Vartavar Yortusu'nda burada toplanır.[94]

94 Muş şehrine altı saat mesafede, bütün ovaya hâkim tepede bulunup yerli halkça Çanlı Kilise adı ile anılan meşhur bir ziyaretgâh olan Surp Karabet

Kilisenin arkasında çok güzel işlemeli taştan muazzam haçlar dikili idi. Biraz uzakta Çorehankist (katır durağı) adını taşıyan harap bir manastır vardı. Rivayete göre, Aziz'in (Surp Karabet'in) cenazesini taşıyan katırlar bu noktaya gelince hareketsiz kalmışlardır. Bu vaziyete karşı şaşkın bir hale düşen insanlara bir melek görünmüş ve "Allah burasını azizlerin ikamet yeri olarak tayin etmiştir," demiş. Bunun üzerine orada bir mabet inşa edilmiştir.

Mabedin sağ tarafında, "Arçu Kerezman'ın"[95] ikiye bölünmüş mezar taşını gördük. Kürt hırsızlarından dolayı yüksek bir duvarla çevrili olan bu taşın üzerinde yatanın bel ağrılarının derhal geçtiğini anlattılar.

Surp Karabet, meşelik ormanlarla kaplı, çok güzel dağlık bir mevkidedir. Yollar hep kadifeçiçeği, yabani sümbül ve diğer kokulu çiçeklerle bezenmiş, bahçeler hep elma, armut, erik ve pek çok ceviz ağaçları ile doludur. Kırmızı ve beyaz renkte ve kirazdan daha ufak olup "aluç" denilen *mayhoş* bir meyve de vardı. Ceviz ağaçlarının alt dalları, ormanlarda pek çok bulunan ve cevizi seven ayılar tarafından kırılmıştı.

Surp Karabet Manastırı'ndan Van ve Bitlis dağları, diğer taraftan da Fırat (Murad) Nehri ile bütün Muş şehri ve ovası görülür. Ovada sacayağı gibi birbirine merbut üç adet büyük manastır vardır. Bunlardan biri, Sasunlu bir reis tarafından yapılmış olup diğer birçok aziz bakiyeleri miyanında Havari Petrus'un Roma'dan getirilmiş parmağını havi Madnevank (Parmak Manastırı), ikincisi bir şişenin içinde muhafaza edilen İsa'nın kanını havi Surp Ağper

---

Manastırı, dördüncü asırda tesis edilmiş olduğundan, tarihi ehemmiyeti haiz bir mabettir. Müessisi, ananeye göre, Hıristiyanlığı Ermenistan'da resmen tesis eden Kirkor Lusavoriç olup kendisi de manastırın Surp Karabet Şapeli'nde defnedilmiştir. İncicyan'a nazaran, 1784 senesinde vuku bulan şiddetli bir zelzelede manastır büyük hasara uğramış ve 1788'de eski binaya yapılan ilavelerle tamir edilmiştir. Kilise, on üçüncü asrın sonlarındaki vaziyetine göre, on altı sütün üzerinde kâgir bir bina olup beş ayrı şapelle beraber on adet horan ihtiva ediyordu. Yüksek çan kulesinin içinde de dört çan asılı idi.

96 "Ayı Mezarı" manasında olan bu adın doğru şekli, Ermenice olarak "Arçi Kerezman", yani "İlk Mezar"dır ki halk dilinde değişikliğe uğramış ve güya manastıra hizmet etmiş olan bir ayının (Ermenicede Arç) itina ile yapılmış bir mezarı olduğuna dair bir efsane uydurulmuştur.

(Mukaddes Pınar), üçüncüsü de İsa'yı haça mıhlayan çivileri ile göğsünü delen mızrak ucunun bulunduğu Surp Arakyal Manastırı adlarını taşırlar. Daha ileride Sasun'un orman ve dağları vardır.

Manastırda üç gün kalarak bütün arzularıma nail oldum. Manastır keşişleri içinde Der Mardiros adlı bir piskoposun o kadar güzel bir sesi vardı ki teganni eylediği vakit insanları hayret içinde bıraktıktan maada, kuşlar dahi etrafına toplanırdı. Âmidliler piskoposa, kendi yanlarında kalması için çok yalvarmışlar, fakat o, insani şan ve şerefe ehemmiyet vermediği için yalnız Allah'a hizmet etmeyi tercih ederek manastırdan ayrılmamıştır.

IX
MUŞ - İSTANBUL

GÖLCÜK, ERGANİ

Mübarek manastıra ve Allah'ın makbulü olan ruhanilere veda ettikten sonra Harput'a döndük. Muazzam bir süvari ordusu ile Şah'a karşı yürümekte olan Murad Paşa'nın Âmid'e geldikten sonra öldüğünü orada duyduk.[96] Vardapetimle vedalaşıp orada bırakmış olduğum atımı ve esvaplarımı alarak Âmid'e doğru yola çıktım. Dağlardan ve çam ormanlarından geçerek iki gün sonra Gölcük'e vardık. Gölün içindeki Surp Nişan adını taşıyan kâgir bir kilise ile bir Ermeni köyü vardı.[97] Karada çam ağaçları ile örtülü dağın eteğinde bulunan bir handa konakladık. Atımı ve eşyamı handa bırakarak bir sandalla adadaki köye giderek henüz akşam

96 Kuyucu Murad Paşa, müellifin Harput'ta bulunduğu 1612 senesinden bir sene evvel, 5 Ağustos 1611 tarihinde ölmüştür. Müellifin bu hatasının sebebi, duyduğu bu vakayı yeni bir şey olarak seyahat notları arasında kaydetmesinden ileri gelmiş olsa gerek.

97 İncicyan'a göre, gölün garp tarafında bulunan bu adadaki köyün altmış hanelik Ermeni sakinleri ekseriyetle dokumacılık, boyacılık ve terzilikle meşguldürler. Köylülere ait tarla ve bahçeler gölün etrafında bulunduğundan, halkın gidip gelmesi için biri hayvanlara, diğeri insanlara mahsus olmak üzere iki kayık işlerdi. Mezkur ada on ikinci asırda bir vakit, Ermeni Katolikosluk makamı olmuş ve "Göl Şatosu" adını taşımıştır.

ayini yapılmakta olan kiliseye girdik. Kilisede mahfız bulunup birçok mucize yaratmış olan mukaddes haçı ricamız üzerine bize gösterdiler. Haçın önünde kemal-i tazim ile secde ederek gerek bizim ve gerek ölülerimizin günahlarının affını niyaz eyledik.

Gölcük'ten hareket ederek bir günlük yolculuktan sonra yüksek bir mevkide bulunan Arğını (Ergani) şehrine geldik. Şehrin en üst kısmında, Yüce Meryem Ana adını taşıyan kâgir ve kubbeli büyük bir kilise vardı. Dağın eteğinde bulunan mamur köyde de ayrıca diğer bir kilise mevcutsa da, yukarıdaki kilisenin havari binası ve mucize yaratan pek mukaddes bir mabet olduğu rivayet ediliyordu.

Ergani'ye yarım saatlik bir mesafede bulunup Nalkıran adını taşıyan ıssız bir dağa çıktık. Hakikaten de tamamıyla taştan ibaret olup hiçbir toprak parçası görünmeyen bu dağı geçtikten sonra ayaklarımızda ne *postal* ne de *nal* kaldı. Benim de *çizme*min *tabanı* olduğu gibi çıktı.

Oradan Deve Geçidi'ne gelerek çok derin suyu deve üzerinde güç halle geçebildik. Âmid'e doğru yolumuzun üzerinde Ermenilerle meskun köyler ve kısmen harap halde müteaddit manastırlar vardı. İstanbul'dan Âmid'e kadar yaptığımız seyahat esnasında ne Rum ve ne de Yahudi'ye rastladık.[98] Yalnız Tokat'ta birkaç hane Yahudi vardı, fakat onlar da Ermenice konuşuyorlardı. Sivas'a kadar ancak az sayıda Süryani vardı, fakat oradan Musul ve Bağdat'a kadar uzanan yerler Ermeni ve Süryani ile doludur.

ÂMİD[99]

Kral ve patriklerin payitaht şehri olan Âmid'e yaklaşınca, Tigran[100] binası olan güzel bir sur gözümüze ilişti. Şehir, tarih boyunca olduğu gibi bugün de bir din ve irfan merkezidir. Âlim piskoposlar, vardapetler, usta hanendeler ve birçok okumuş papaz

98 Müellifin "rastlamadığını" söylemesine rağmen Ergani-Maden köyünün sakinleri kısmen Rum olup kendilerine mahsus bir de kiliseleri vardı.

99 Diyarbakır.

100 Müellif, Diyarbakır'ı Ermeni Kralı büyük Tigran'ın milattan önce birinci asırda inşa ettirdiği ve kalıntıları civarda bulunan Tigranakert (Silvan) şehri ile karıştırmıştır.

buradan çıkar. Şehre girdikten sonra Hasanpaşa Hanı'na indim. Muazzam kâgir bir bina olan bu hanın beş yüz beygiri barındırabilen yeraltında iki büyük ahırı, rengârenk demir bir parmaklıkla çevrilmiş çok güzel bir havuzu, üç kat üzerinde birçok kâgir odası vardı.[101] Hana bitişik olup Bursa'daki Gelincik ve Edirne'deki Alipaşa hanları gibi kemerli, güzel Kuyumcu Hanı'nda emsali yalnız İstanbul'da bulunan çok usta kuyumcular, *zernişancı*lar, *bıçakcı*lar, *papuççu*lar, *çizmeci*ler ve diğer zanaat erbabı çalışırlar.

Şehirde, piskoposluk dairesi ve mektep binaları ile birlikte Surp Giragos ve Surp Sarkis adlarını taşıyan iki büyük kâgir Ermeni kilisesi vardı.[102] Katolikos Serapion'un şakirdi olup Âmid murahhası bulunan Vardapet Barseğ, bir zaman Eçmiadzin mümessili olarak Lehistan'a gelmiş olduğundan, beni görünce tanıdı. Şehirde bin hanelik bir Ermeni nüfusu vardı[103] ve *darbhane*, gümrük, hanlar ve diğer mühim işler onların elinde olduktan başka, *aşçı*lar, *kebapçı*lar, ekmekçiler, bakkallar ve kasaplar hep Ermeni idi. Pazar ve yortu günleri, Ermeniler dükkânlarını açmadıkları ve işlemedikleri için şehir ıssız ve ölü bir hal alır. Gerek burada ve gerek Sivas'taki Ermeniler de kiliseye gitmek, yortulara riayet etmek, dini kaideleri yerine getirmek, din adamlarına hürmet etmek ve misafirperverlik hususunda yüksek bir meziyete şahit oldum.

Bir gün Surp Giragos Kilisesi'ne gittiğim vakit, kilisenin beş horanının önünde ayrı ayrı ayin yapıldığını gördüm. Orada vardapet, keşiş ve piskoposlardan maada, yirmi beş papaz saydım. Gördüğüm iyi âdetlerden biri de şu idi ki, ayin yaptıranlar, bütün ruhanilere kendi rütbelerine göre bolca hediyeler dağıtır ve ayin bittikten sonra onları kendi evlerine yemeğe davet ederler. Yemek hususunda da cömert olan bu insanlar, Lehistan hariç İstanbul ve

101 İncicyan'a nazaran, Hasanpaşa Hanı'ndan başka Çifte Han ve Söğütlü Han dahi Diyarbakır'ın üç katlı hanlarındandı.

102 İncicyan'a göre, Surp Sarkis Kilisesi, on üçüncü asırda beş horanlı kâgir fakat eskimiş bir bina idi. Daha büyük olan Surp Giragos Kilisesi, yedi horanlı olup 1722 senesinde yeniden yapılmıştır.

103 İncicyan'a nazaran, on sekizinci asırda Diyarbakır'ın elli bin hanelik nüfusunun yarısı Hıristiyan'dı. Bunların ekseriyetini Ermeniler teşkil ederdi. Kesafet bakımından Ermenilerden sonra Süryaniler gelirdi. Rumlar elli, Yahudiler de yetmiş-seksen haneden ibaretti.

Halep'te dahi görmediğim bir surette mükellef sofralar kurar ve çok lezzetli yemekler ikram ederler. Çeşitli kebaplar, börekler ve diğer pahalı yemeklerle beraber ikram edilen koyu ve tatlı Ergani şarabından bir bardaktan fazla içemezsiniz. Esasen Türkiye'de üç cins şarap, Bulduk, Ankara ve Ergani şarapları muteberdir.

Evlerin dış manzarası çirkin ve kirli ise de içeri girdikten sonra bir daha dışarı çıkmak istemezsiniz. Bunlar Halep evleri gibi zarif, nakışlı tavanlı ve *köşklü* evlerdir. Halk da çok nazik ve müreffeh insanlar olup yemek esnasında sarhoş olmak ve gevezelik etmek şöyle dursun, sakin, usulü dairesinde dururlar. Zira hepsi de okuyan ve bilgin insanlar olup gerek hasbıhallerde ve gerek alışverişte zekâ ve nezaketle hareket eder ve edebi bir lisanla konuşurlar. Âmidliler aynı zamanda endamlı, güzel yüzlü ve kuvvetli adamlar olduğundan insan onlara bakmakla bir ferahlık duyar. Orası bugün Ermenilerin Atina'sı olmuştur ve daima yeni şeyler öğrenmek gayretinde olan zekâ sahibi çocuklar, papazlardan daha büyük bir maharetle ayinlere iştirak ederler.

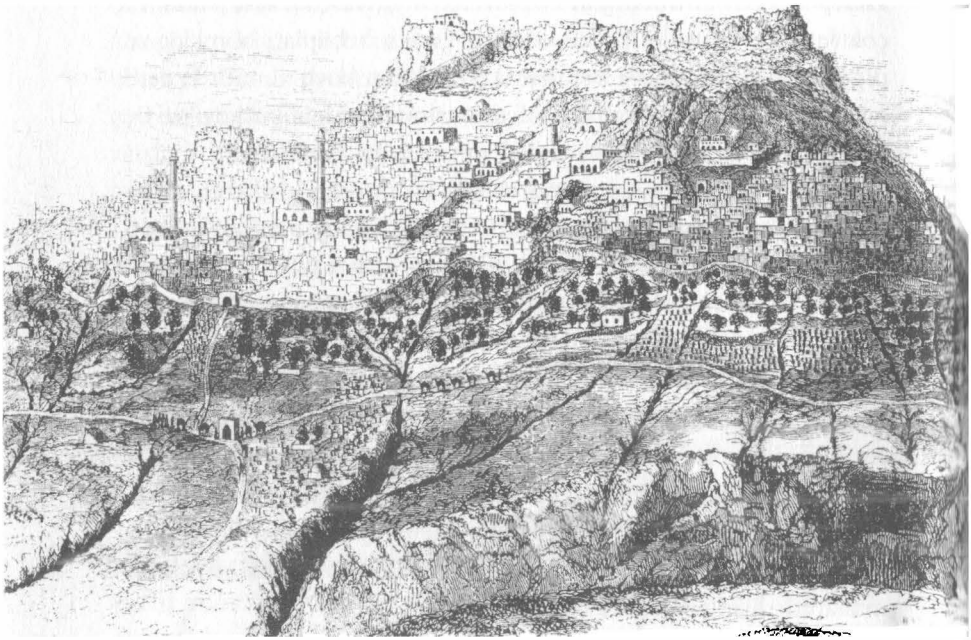
Bereketli bir şehir olan Âmid'in meyveleri içinde, bilhassa çok iri ve tatlı kavunlar vardır. Reçeli de yapılan bu sarı renkte ve uzunca olan kavun, *peşkeş* olarak *hükümdar*a bile götürülür. Tokat'ın *paça*sı, Halep'in *mıkla*sı[104] ve Harput'un *çakıl* ekmeği gibi Âmid'in de *kebab*ı meşhurdur.

Âmid, Mısır gibi bir beylerbeylik merkezi, Meryem Ana adlı büyük kiliseleri ile Süryani patrikliği ve Ermeni murahhaslığı makamıdır.

ŞEMSİLER

Mardin Kapısı'nın dışında gördüğümüz bir putperestlik tapınağının Şemsilerin ibadetgâhı olduğunu anladık. Şemsiler evvelce her cumartesi günü orada toplanarak akşama kadar yer içer, karanlık basınca ışıklar yakarak bir müddet dua ederler, sonra da ışığı söndürerek putperestlik devirlerinde olduğu gibi hayvani bir surette birbirine sarılıp baba kızı, kardeş hemşiresi, anneler de ço-

104 Yağ ile pişirilen yumurtalı bir yemek.

Mardin

cukları ile cinsi münasebette bulunurlardı. Erzurum Çingeneler diyarı olduğu gibi, burası da Şemsilerin merkezidir. Bu işlerden haberdar olan bir beylerbeyi, onları yanına çağırarak kendi ibadetgâhlarına devamı menetmiş, bilahare de bunların namazları olmadığını, Ermeni, Yahudi ve Rum mezheplerinden hiçbirine merbut olmadıklarını ve yalnız Ermenice konuştuklarını anlayınca, tekrar yanına çağırarak hangi mezhepten olduklarını sormuş. Onlar Ermeni olduklarını söyleyince, Beylerbeyi, "Öyle ise ya Ermeni kilisesine veya camiye devam edin, aksi takdirde hepinizi kılıçtan geçiririm," diye tehditte bulunmuştur. Şemsiler, yalvararak ve rüşvet vererek Ermeni kilisesine gideceklerine dair söz verdikten sonra salıverilmişler, fakat emre itaat etmeyenin malları müsadere, kellesi de uçurulacağına dair şiddetli emir çıkarılmıştır. Böylelikle Şemsilerin tapınağı *battal* kalmış, kendileri de İran'a, Süryani memleketine, Tokat'a, Merzifon'a ve daha başka yerlere dağılmışlardır. Burada kalanlar ise korkularından, kendileri namına kiliseye gitmek üzere Ermenilere ücret vermeye, bazıları

da gayri ihtiyari cumartesi günleri *nöbet*le bizzat kiliseye gitmeye başlamışlar.[105]

Diğer bir sur kapısı dışında bulunan Ermeni mezarlığında, Lehistan'da olduğu gibi siyah taştan ve üzerinde kitabeler bulunan büyük mezar taşları vardı. İri taşlarla ve muazzam kuleleriyle çok metin surun yanında büyük Fırat Nehri akar.[106]

Âmid'de iki hafta kaldıktan sonra Vardapet Mağakya[107] ile beraber tekrar Sivas ve Tokat'a geldim, oradan da İstanbul'a döndüm.

105 On beşinci asır Ermeni müelliflerinden Mezoflu Toma, Timur ve haleflerine ait eserinde, Timur'un Şemsi denilen tarikatçılarla meskun Şol, Şımarakh, Safari ve Maraşi adlı Mardin köylerini yerle bir ettiğini, fakat "bu putperest tarikatçıların bilahare şeytani bir surette Mardin'de ve Âmid'de tekrar çoğaldıklarını" yazar. Ermeni müelliflerinin Arevortik (Güneş-oğulları) tabiriyle zikrettikleri bu tarikat, beşinci asırdan beri Ermeniler arasında görünen Pavlikyan, Borborit, Tondraklı vs. adlarla bilinen tarikatların bir nevi devamıdır. Eski İran menşeli olup zahiren Hıristiyanlığa bağlı bulunan bu tarikatlara karşı beşinci asırdan beri şiddetli mücadele yapılmasına rağmen sekizinci, on birinci ve on ikinci asırlarda muhtelif adlar altında ve nihayet on dördüncü asırda "Arevortik" ismiyle tekrar ortaya çıkmıştır. Patrik M. Ormanyan'a nazaran zamanımızdaki Yezidi tarikatının Arevortiklerin bir devamı olduğu zannedilmektedir.

106 Diyarbakır'a ait daha fazla malumat için bkz. EK. V.

107 1613 senesinde istinsah edilmiş ve halen Erivan'da bulunan bir yazmanın kolofonu sayesinde mezkur Vardapet Mağakya'nın 1612 senesinde hakikaten Âmid'de bulunduğu tespit edilebilmektedir.

X
MISIR

Kudüs'e hacca gidebilmek için lazım olan harcırahı tedarik etmek üzere bir sene İstanbul'da kalarak istinsah işlerinde çalıştım.[108] İstanbul'da yazıcılara çok kıymet verirler, çünkü orada çok ruhani bulunduğu halde yazı yazabilen yoktur, zira okumak ve yazı yazmak ayrı ayrı sanatlardır. Gerek sivil ve gerek ruhani birçok zevat bana çok kitap istinsah ettirdiler. Ben de yol masrafımı çıkarmak için geceyi gündüze katarak büyük gayretle çalıştım. Elimde bir şey kalmamıştı, fakat şimdi günde elli-altmış akçe kazanıyordum. Bir sene içinde seksen kuruş biriktirebildim. Allah İstanbul halkından ve papazlarından razı olsun.

Nihayet, Huruc-u Meryem Yortusu günü,[109] hacca gidecekler gemi tutarlarken, karayolu ile gitmenin çok masraflı olacağını anlayarak, ben de onlarla beraber gitmek için gemide yer ayırttım. Gidenler hepsi de akrabaları, dostları ve hemşerileri tarafından uğurlanıyordu, fakat ben kimsesiz bir gariptim. Bununla beraber,

108 Müellifimizin 28 Ağustos 1609'da Langa'da bugün mevcut olmayan Surp Sarkis Kilisesi'nde istinsah ettiği kitap Ankara'da, 1615'te yanarak bir daha inşa edilmeyen Langa Surp Nigoğos Kilise'sinde yazdığı Sivas Surp Nişan Manastırı'nda, 1618'de Edirnekapı'da halen Kefeli Camii olan Surp Nigoğos Kilisesi'nde istinsah ettiği eser de Yeni Culfa'da bulunmuştur.

109 14 Ağustos 1615.

insan seven ve gariplere karşı merhamet duyan bu adamlar, hüzünlü ve kederli halimi görerek beni teselli ettiler, yakınlık gösterdiler. Ben de kendileriyle ünsiyet peyda ettim.

Gemiye bindikten sonra müsait rüzgâr sayesinde üç günde Gelibolu'ya vardık ve geminin yoklaması, su ve *peksimet* almak için üç gün orada bekledik.

RODOS

Gelibolu'dan sonra, büyük bir liman ve metin bir kale olan Rodos Adası'na geldik. *Cenkçi*lerle dolu altmış kadırga ile beraber Halil Paşa orada bulunuyordu.[110] Rodos, üç katlı kalesi ve sık kuleleriyle çok müstahkem bir şehirdi. Birçok bağ ve bahçesi bulunduğundan üzüm ve diğer meyveler istihsal edilirdi. Binalar ise Frenk yapıları idi. Kaptan Paşa bize üç kadırga tahsis etti ve Allah'ın yardımına sığınarak *engin* denize açıldık. Dağ ve ovalar gözden kayboldu ve yalnız gök ve deniz görünüyordu. Kafilemiz beş *kalyon*dan müteşekkildi. Bir konak kadar büyük ve her biri üç katlı olan kalyonun üst ve alt katlarında ambarlar vardı. Her bir gemi o kadar çok mal ve eşya alır ki altı ayda ancak boşaltılabilir. Yüklenecek mal bulunmadığı vakit gemiler, büyük miktarda kereste, taş, kalın kalaslar ve diğer inşaat malzemesi ile doldurulduğu halde yine boş yer kalır. Dokuz yelkeni, *gemici*, *aşçı*, *tellak*, *fiçıcı*, *kalafatcı*, *dülger*, *yazıcı* vs. olmak üzere yüz elli-iki yüz kişilik mürettebatı, ayrı yerde üç *aşhane*si, otuz-kırk *kamara*sı bulunan her bir gemide on beş öküz, elli koyun, beygirler, büyük miktarda *zahire*, bin fiçı su, şarap, sirke vs.'den başka yüz kişi de yolcu vardı. "Kırk arşın" denilen başka bir gemi nevi vardır ki *seren*i iki *kulaç* kalınlığında, yirmi altı *kulaç* uzunluğundadır. Bu uzun direğin *tepsi* gibi yassı tepesinde daima birisi oturup gemileri ikaz etmek üzere tarassut eder.

Günün birinde, tarassut eden gözcü, "Medet, dikkat! Düşman geliyor!" diye bağırınca büyük bir telaş koptu. Derhal toplar dolduruldu, tüfekler *kuruldu* ve herkes silaha sarılarak müsademe-

110 Halil Paşa, 1614 senesinin Temmuz-Kasım aylarında 45 gemiden müteşekkil bir filo ile asi Dayı Sefer'e ve korsanlara karşı Malta'ya bir sefer yapmıştır.

ye hazırlandı. Öyle bir kıyamet kopmuştu ki acı acı bağırmalar ve ağlamaları tasvir etmek imkân haricindedir. Hepimizi ambara doldurup kapıyı kapadılar. Boğulacak vaziyette idik ve içimizden birçoğu bayıldı. Ambarın üzerinde kılıç, mızrak, *harba*, yay ve okla mücehhez *cenkçi*ler bütün harp hazırlıklarıyla koşuşuyorlardı. Fakat Allah'ın inayetiyle rüzgâr bizim arkamızdan ve düşmana karşı istikamette olduğundan onlar bize yetişemediler ve nihayet İskenderiye'ye vardık. Bize refakat eden kadırgalardan üçü Kıbrıs'a iltica etmiş, ağır olan diğer biri ise geride kalmış olduğundan Frenklerin eline düşmüştü. Kaybından müteessir olduğumuz bu gemide üç Ermeni *bezirgân* bulunuyordu. Gemimiz düşman takibinden kurtulunca ambardan dışarı çıkılarak kurbanlar kesildi, *şenlik*ler yapıldı ve toplar atıldı.

İSKENDERİYE

Makedonyalı İskender'in kurduğu ve kendi adını taşıyan İskenderiye, surla çevrili büyük bir şehir olduğu halde kısmen ıssız ve viran halde idi. Şehrin üç yanı denizle çevrili olup kara tarafından Nil akar. Üçüncü Cennet sayılan bu yerin suyunu içtik ve yetmiş iki mütercimin sahilde hâlâ mevcut olan hücre kalıntılarını temaşa ettik. Şehirde büyük bir Rum kilisesi ve muazzam hanlardan başka bilhassa gemicilerin rağbet ettikleri ve Sava adını taşıyan kâgir bir kilise vardı. İskenderiye'de dört *balios* oturur; Rum, Kıpti ve Frenkler sakindir, fakat Ermeni yoktur. Burada, keşişler hariç papazlar dahil olmak üzere, bizden birer altın haraç alındı. Buralarda o kadar semiz bıldırcın vardır ki beş-altı tanesi bir *para*ya satılır. Pek yağlı olan bu kuşları pilav pişirerek nefis Frenk şarabı ile yiyebiliyorduk. Şehrin altında su ile dolu ve kemerli derin yapılar gördük. Şehirde ne kuyu ne de yağmur suyu bulunuyordu, fakat yeraltı kâmilen su ile dolu idi. Şehre Nil Nehri'nden yalnız biraz su akıyordu ki bu suyun mecrası İskender'in emri ve büyük bir mesai sarfı ile yapıldığı söyleniyordu. İskenderiye'de çok yüksek ve güzel hurma ağaçları gördük.[111]

111 Pictro della Vallé, İskenderiye şehrinin gerek kadim surlarının ve gerek iç kısmının harabe halinde olup meskun evlerin deniz kıyısında olduğunu, şehirde yan yana pek çok sarnıç bulunduğunu ve bu kubbeli yapıların hoş bir manza-

İSKENDERİYE - KAHİRE

İskenderiye'den hareketle Arabistan'a doğru ilerledik. Burası Küçük Arabistan'dır, çünkü halkı zenci değil, esmer ve buğday renkli, kadınları ise iri vücutludur. Yerlilerin *cera* dedikleri kayıklara binerek sahil boyunca yarım gün ilerledikten sonra *bender* bir *iskele* olan Reşd (Reşid) şehrine vardık. Burada cennet nehri olan Nil'in büyük bir gürültü çıkararak bütün azametiyle denize döküldüğünü gördük. Güya deniz kendisini kabul etmiyor gibi nehir köpürerek ve dalgalanarak o kadar büyük bir gürültü çıkarıyordu ki, bize anlatıldığına göre, su ve kum fırtınalı günlerde dağ gibi yükselir ve gürültüsü bir günlük mesafeden duyulurmuş. Bir liman gibi sakin, sahile yanaşarak kıyıda bir kalesi bulunan ve surla çevrili şehrin içine girdik. Şehir bakla, mercimek ve pirinç yığınları ile büyük miktarda yağ ve balla dolu idi. Bir Fransız *balios*'unun bulunduğu Reşid şehrinde bir gün kaldık.[112]

---

ra arz ettiğini, sarnıçların senenin muayyen bir zamanında kanallar vasıtasıyla Nil suyu ile doldurulduğunu söyler. İskenderiye'de gördüğü dikkate şayan abidelerin birisi aynen mevcut, diğeri ise tamamen yıkılmış olan iki adet dikilitaş sütunu denilen diğer çok yüksek bir dikilitaş olduğunu söyleyen yazar, Kıptilere ait Saint Mark Kilisesi'nden de ayrıca bahsetmektedir.

Chevalier d'Arvieux, İskenderiye'nin, eski ve yeni olmak üzere iki kısımdan ibaret olduğunu, eski şehrin muazzam surlar içinde olup harabeler ve sarnıçlar ihtiva ettiğini, yeni şehrin ise denizin zamanla çekilmesiyle hasıl olan sahil düzlüğünde Türkler tarafından inşa edildiğini, çok kalın olan eski surların çok yüksek kulelerle çevrili olduğunu, şehirde Greklere ait meşhur Saint Katerin Kilisesi, yanında da bir manastırı, Kıptilerin de Saint Mark adlı bir kiliseleri olduğunu, Frenklerin, kırmızı ve yeşil olmamak şartıyla mecburen yerliler gibi giyindiklerini, fakat konsoloslar hariç olmak üzere ata binemediklerini ve yalnız eşeğe binebildiklerini söyler. Aynı müellife nazaran, İskenderiye gümrüğü, günde bin kuruş mukabilinde bir mültezime verilmiştir.

112 Chevalier d'Arvieux'ye nazaran, Hurma ağaçları ve bahçeleriyle pek cazibeli bir şehir olan Reşd (Reşid), Kahire'den sonra Mısır'ın en güzel şehridir. Şehrin ağaçlı uzun caddeleri düz hat üzerinde çekilmiş, evler üç katlı olup tuğladan yapılmış ve hanlar çok rahat binalardır. Kahire'den yukarı Mısır'dan ve kara ve deniz yolu ile diğer memleketlerden getirilen emtianın bir ambarı olan Reşid, mühim bir ticaret şehri olduğundan orada pirinç, sebze, her türlü meyve ve et çok bol ve ucuzdur. Şehir, maiyetinde bir yeniçeri bölüğü bulunan bir subaşının muhafazası altındadır. Gece gündüz kol gezen muhafız müfrezeler, tuttukları hırsız Arapları sorgu sual etmeden yerinde öldürmeye mezundurlar. Dünyanın en mahir hırsızları olan Araplar, çırılçıplak ve

Başka bir gemi kiralayıp korku içinde yola çıktık, çünkü *fellah*lar gemilere girer ve insanları alıp götürürlermiş. Hıristiyanlar, "Sen safdil bir adamsın, sakın geminin kenarında durma, daima *seren*in altında otur," diye bana öğüt verdiler. Araplar kalleş insanlardır, fakat sipahi ve yeniçerilerden çok korkarlar. Rüzgâr hafif ve nehir cereyanı süratli olduğu için, gemiciler serene bağladıkları bir halatla sahilden yürüyerek gemiyi yukarıya doğru çekmeye başladılar. Nehrin iki kıyısına çıplak Araplar gelerek ekmek istiyorlardı, fakat muhafizlar tüfek atarak onları kaçırıyorlardı.[113] Akşam olunca bize, "Araplar *haramzade* ve hilekâr adamlardır, dikkatli olun," diye tembih ettiler. Yolculardan biri, "Sakın uyumayın," diyerek kendi başından geçmiş bir maceray anlattı: "Bu nehir yolu ile Mısır'a (Kahire) giderken, Arapların hilekârlığını bildiğim için, yanımda bulunan gümüş kılıcımı, çantalarımı altıma, eyerimi de başımın altına koydum. Uyumamaya gayret ediyordum, fakat uyku galip geldi. Gümüşlü eyerimi gören Araplar suya girerek gemiye geldiler ve beni uyandırmamak için eyeri usulca almaya çalıştılarsa da muvaffak olamadılar. Bunun üzerine içlerinden biri ayağımın başparmağını ısırdı ve ben acısından yerimden fırlayınca eyeri kaparak kaçtılar." Adam bize bunu anlatırken bir feryat koptu. Araplar, gemiden birisini suya doğru çekerek para ile dolu kemerini alıp adamı suyun içine bırakıp kaçtılar. Bu iğrenç insanlar *karabatak* gibi usta yüzücü ve dalgıçtırlar. Onların bu maharetini gündüzün gözümle gördüm. Suyun içine dalarlar ve bir zaman sonra başka bir yerde meydana çıkarlar. Nehre para atılırsa derhal dalarlar ve parayı bulup çıkarırlar. Geceleri balıklar gibi gemi ile beraber yürürler ve uykuya dalmış adamları kaparlar.

İki gün sahil boyunca ilerledikten sonra, güzel bir *iskele* olan Bulak *kasaba*sına vardık. Nehir burada istikametini değiştirdiği için karaya çıktık ve kiraladığımız eşeklerle, bir çeyrek mil mesafede bulunan Mısır'a (Kahire) doğru yola çıktık. Kahire'nin

---

tutulmamak için vücutlarını yağlamış olarak gelir, görüldüklerini anlayınca da timsahlara yem olmayı tercih ederek derhal nehre atlarlar. Zira tutulunca ya kazığa çakılırlar veya derileri yüzülür.

113 Nil'den geçen gemilere hücum eden Araplardan bahseden d'Arvieux de, nehrin hırsızlarla dolu olduğunu ve ateşli silahlardan korktukları için seyahati esnasında ara sıra tüfek attıklarını söyler.

suyu buradan götürüldüğü için kırk bin deve ile su taşındığını söylediler.

KAHİRE

Kahire o kadar büyük ve çok nüfuslu bir şehirdi ki iki saatlik yorucu bir yürüyüşten sonra Ermeni mahallesine varabildik. Bir Kıpti kilisesinde, üst galerisi ile ruhanilere mahsus ikametgâhı olan bir şapel, Ermenilere tahsis edilmişti. Kilisede Niksarlı bir papazla beraber vazife gören keşiş Tokatlı Der Mağakya, büyük hüsnükabul göstererek beni iki ay yanında misafir etti ve bu müddet zarfında bütün maişetimi kendisi temin etti.

Kahire'de, Celaliler yüzünden iltica etmiş iki yüz haneden fazla Ermeni vardı.

KIPTİLER

Roma kadar büyük ve çok nüfuslu bir şehir olan Kahire'de hepsi de zengin insanlar olmak üzere, kırk bin hane Kıpti bulunduğunu söylediler.[114] Yahudilerin meskeni Selanik olduğu gibi, Kıptilerin de mekânı burası olup şehrin bütün kuyudârını ellerinde bulundururlar. Kâgir evleri vardır, ipekli giyerler ve cetlerinden intikal eden *divan kâtipliği* kendilerinde olduğundan paşa divanında otururlar. İçlerinde yüz bin kuruş sahibi insanlar vardır. Bununla beraber, kiliseleri karanlık, isli ve tozlu olup tavandan kandil yerine örümcek ağları sarkar. Süpürüp temizledikleri görülmemiştir. Patrikleri İskenderiye'de oturur. Kiliselerinin nizam ve zarafeti olmadığından başka Yahudi mezhebine göre hareket ede-

114 Pietro della Vallé'ye nazaran, Roma ve İstanbul'dan çok daha büyük bir şehir olan Kahire'nin evleri o kadar çok ve sıkışıktır ki surlar görülmez olmuş ve birçok kimse Kahire'nin suru olmadığını zannetmişlerse de hakikatte, istenildiği vakit kapatılabilen sur kapıları da vardır. Sokaklar o kadar dardır ki gündüzün yaya veya eşekle geçenler, çok defa karanlık içinde yürürler ve cami gibi güzel binaları layıkıyla temaşa etmek mümkün olmaz. "Benim en çok beğendiğim, şehrin dışında çok uzun bir yoldu ki güzel ve pek geniş bir meydanda nihayet buluyordu. Burası, at talimleri ve emsali gösteriler için Memlûklar zamanında yapılmıştır."

rek çocuklarını on-on iki yaşına gelince sünnet ve *Arioşçu** mezhebine göre vaftiz ederler. Mes ve diğer ayinleri esnasında baş ve yüzlerini tüllerle örterler ve "Kiriye Leyson" gibi Rumca ilahiler okurlar. Kadınları ise gerek kilisede ve gerek düğünlerde dudaklarına parmakla vurarak bir türlü şarkı söylerler. Papazları evlidirler ve keşişleri siyah çul giyerler. Asla et yemezler, perhiz günlerinde ne zeytinyağı yerler, ne de şarap içerler. Ruhaniler ve hatta siviller, Lehistan Yahudileri gibi başlarına siyah keçeden büyük kavuklar giyerler. Dua, fazilet ve hayır işlerine az ehemmiyet verirler ve yalnız perhiz ve oruca dikkat ederler. Ben bu adamlarda zekâ namına bir şey görmedim. Ayine mahsus mukaddes ekmekleri olmayıp Rumlar gibi adi ekmek kullanırlar ve bunu herkes yapıp satabilir. Kıptiler, yalnız erkek çocukları değil, kızlarını da sünnet ederler. Bunun sebebi tarih kitaplarında görüldüğü için burada tekrarlamaya lüzum görmüyorum. Fakir Kıptiler, Araplar gibi baş açık ve yalınayak, sefil bir haldedir. Arkalıkları olmayıp kalın ve geniş kollu gömlek giyerler. Ekmekleri, Kürtlerin *gılgıl* denilen ekmeğinden daha fena olup kepek veya bakla unu ile pişirilir. Kurtlanmış ve kokmuş küflü tulum peynirini şeker gibi yerler.

FELLAHLAR

Arap fellahları son derece kirli ve tiksindirici insanlar olup köstebek, fare, yılan, kurbağa, kedi, tilki, kurt, kunduz vs. bütün menfur hayvanları yerler. Bu hayvanlardan en çok beğendikleri fare olup onu *aşhane*de pişirir ve öyle yerler. Koyun etini, Yahudilerin yaptığı gibi kemik ve sinirlerini çıkardıktan sonra köfte haline getirerek yerler. Bunların aşçıları da murdar, kirli vücutları tek bir gömlekle örtülü, iri dudakları sarkık, burunları sümüklü, gözleri ve kulakları cerahatli insanlardır. Ayakları o kadar kir tutmuştur ki üzerine tohum atsan tutar, dizleri deveninki gibi nasırlıdır, velhasıl tam manasıyla bir deveye benzerler. Bunlar, hamur yoğurdukları vakit uzun ve siyah tırnaklı parmakları ile ara sıra gözleri ve hatta

* Dördüncü yüzılın başlarında doğan ve İsa'nın doğasını Ortodoks kilisesinden farklı şekilde yorumlayan bir mezhep. Bu inanış Ekümenik konsillerde kabul edilmediği ve yargılandığı için daha çok Mısır gibi Roma İmparatorluğu'nun uzak vilayetlerinde yayılmıştır. (y.n.)

bacak aralarını karıştırırlar. *Tepsi*, *tencere* ve diğer kapları ise köpek ve domuzlara yalattıracak kadar pistir. Bütün bunları gözümle gördüğüm için tiksinerek yanlarından kaçtım ve ellerinden hiçbir şey almamaya yemin ettim.

ŞEHRİN SUYU

Bir gün, Nil'in taşkın zamanında suyun sokaklarda ve derelerde biriktiğini görmeye gittim. Sakalar, bir gölün bulanık ve *nâpak* suyunu eşeklerle ve sırtları ile taşıyorlardı. Bu pisliğin sebebini merak ettim, bütün evlerin kirli sularının buraya aktığını söylediler. Çocuklar, *pinti* Arap erkek ve kadınları orada yıkanır ve çamaşırlarını yıkarlarmış. Göl suyu o günlerde çok olduğu için temiz sayılıyordu, fakat azalınca kokar ve içinden her türlü pislikle beraber köpek leşleri ve hatta insan cesetleri çıkarmış. O halde hangi suyu içtiklerini sorunca, Bulduk'tan ve Bulak'tan develerle getirilen suyu içtiklerini anladım. Ben de suyumu daima, yakın olan Bulak'tan getirtiyordum.

Suya ait mucizevi bir müşahedeyi nakledeyim. Gölün o pis suyunu evlere taşıdıktan sonra, boşalttıkları büyük küplerin ağzını acıbadem ve kayısı çekirdek içi ile yağlayınca çamurlu su derhal berraklaşır ve içerler. Memleket sıcak ve killi olduğundan iyi cins toprak testiler yapılır ki bunları dolu olarak gecenin ayazına bırakırlar ve ertesi sabah soğuk soğuk içerler.

Şehirde, Türklere ait olup içinde yalnız Türkiyeli Müslüman ve Ermenilerin oturdukları Halil Hanı denilen büyük bir han vardır. Hanın sakinleri, Araplardan tiksindikleri için ekmeklerini orada kendileri pişirirler ve hususi aşçıları, kasapları ve kahvecileri vardır. Biz de *somun*, *pide*, et, yağ, yemiş ve diğer yiyeceklerimizi oradan satın alırdık.

KOCA İBRAHİMŞAH

Büyük beylerbeyi makamı olan Kahire'de Âmidli, Halepli ve İstanbullu kuyumcular, *kılıççı*lar ve diğer sanat ustaları vardır. Okumuş ve âlim bir zat olan Âmidli Koca İbrahimşah, paşa kapısında çok tanınmış, muteber bir sima idi. Bu zat, beni kilisede bir

defa görünce, kâgir muhteşem bir bina olan evine götürdü. Ondan sonra beni her gün evine davetle lezzetli yemekler ve yalnız balioslarda bulunan içkiler ikram ederdi. Burada incir rakısı yapılır ki okkası bir kuruş gibi pek pahalı bir içkidir. Şarabın da *ceres*i, yani okkası bir kuruşa satılır.

Piliç eti her yerde *zebil* kokar Fakat İbrahimşah'ın evinde yediklerimiz çok temizdi. Sebebini sorduğumda, "Burada pilici kuluçka ile çıkarmayıp binlerce yumurtayı gübreye gömer ve yirmi gün sonra piliç olarak çıkararak *kile* ile satarlar. Bunun içindir ki *zebil* kokar. Fakat ben, pilici iki-üç hafta besledikten sonra kestiririm," dedi. Bunun üzerine ben "Ey Koca, demek oluyor ki biz bu memlekette telvis edildik, Kudüs'e gittiğimizde ağzımızı takdis ettirmemiz lazımdır," dedim. Koca gülerek, "Benim bunların yemeklerini yediğimi zannetme, her şeyi evimde yaptırırım," dedi.

HALİL HANI, KINA HANI

Koca İbrahimşah, bir gün beni bedestende kuyumcular çarşısına götürdü. Buradaki *ibrişim* kenarlı beyaz ince *keten*ler en nefis cinsten olduğu için almaya gelirler. Orada türlü türlü *alaca keten*ler, tiftik *digdik*leri, ipekli mısır kilimleri, envai kumaşlar ve diğer muhtelif nefis *tuhfe*ler gördüm. Sonra İstanbul'dan, Halep'ten, Âmid'den gelen Ermeni ve Türk tacirlerle Hindistanlı, Medineli, Habeşistanlı tüccarın dolu olduğu Halil Hanı'na girdik. Orada *fağfur tepsi*ler, *fincan*lar, abanoz, ince Hint *tefarik*ler ve *tülbent*ler ve istenilen her türlü *tuhfe*ler bulunur. Buradan işlenmemiş *kırbaç*ları beşer akçeye alarak İstanbul'a götürürler, boyarlar ve ucuna kemik takarak bir kuruşa satarlar. İstanbul bedesteninde olduğu gibi büyük bir kalabalıkla dolan hanın içinde her gün pazar kurulur.

Halil Hanı'nın yanında bulunup Kına Hanı denilen bir han daha vardır ki ucuza satılan çuval çuval *kına* ile doludur. Bu hanın biraz ilerisinde bulunan bir çarşıda yalnız *ibrişim* kumaşlar ve *futa*lar satılır.

Biraz uzakta, biri beyaz biri de zenci esirlere mahsus olmak üzere iki han vardır. Oraya girerek kadın erkek Habeşi Arapları gördük. Bunların teni o kadar siyahtı ki önünde sıralandıkları duvarlar simsiyah görünüyordu. Türk esirleri giyinmiş kuşanmış

olduğu halde, zenciler çıplaktı. İçlerinde anadan doğma çırılçıplak kızlar, rezilane bir manzara arz ediyordu. Zenci esirler kıymetli olmayıp bir beyaza karşılık üç siyah alınıyordu. Bir zenci kız veya genç erkek iki kuruşa alınabilirdi.

Diğer hanlarda maymun, "denizkedisi" ve hiç görmediğimiz başka "canavarlar" satılıyordu.

Hanlardan dışarı çıkarak giderken yolda, yanında altmış-yetmiş keçi bulunup, "laban, laban," yani süt diye bağıran bir Arap'a rastladık. Adam, keçilerini sağarak isteyene veriyor, beğenmeyenlerin de ağızlarını zorla açarak sütü yutturuyordu.

Her sokağın başında, Venedik'te olduğu gibi yüz ve iki yüz *pereme* bulunuyordu. Beş-altı akçe vererek bunlardan birine binip istenilen yere gidip gelinir, zira şehir çok büyük, çarşılar uzak olduğundan yaya gitmek kolay bir şey değildir. Her birine iki-üç kadın binen iri eşekler de mevcuttu. Eşekli kadın tellalları da vardı ki bunlar eşeğe bindirilmiş fahişeleri sokak sokak gezdirirlerdi. Şehirli kadınlar, Türkiye'de olduğu gibi yüzlerini örter, fakat köylü kadınların yüzleri açıktır.

Mısır'da altmış bin hane Yahudi vardır. Bunlar, Lehistan'dakiler gibi haraç, gümrük, darphane, vs. işleri ellerinde bulundurduklarından zengin adamlardır. İleri gelenleri, on-yirmi *yasakçı*nın refakatiyle dolaşırlar.

MISIR'DA MAHSUL VE HASTALIKLAR

Mısır, kuru bir toprak olduğundan bağ ve bahçeleri yoktur. Ağaçlar meyvesiz olup yalnız zamklarından hasıl olan ve *cimez* denilen tatsız bir meyve çıkar. Diğer mahsulattan hıyarlar, küçük ve tatsız, cılız kavunlar ise sulu ve içsiz olup ancak şekerle yenebilir. Diğer mahsuller, bakla, mercimek, pirinç, hurma, şekerkamışı ile karpuzdan daha iri fakat tatsız patlıcandan ibarettir. Cehennemi andıran bu memlekette iki-üç gün için giderek *esvap* almalı ve derhal uzaklaşmalıdır. Memleketin suyu ve havası iyidir, fakat bazı ağır hastalıklar vardır. Evvela, her yaşta bütün kadın ve erkeklerin gözleri kızarmış ve çürümüş bir haldedir, küçük çocukların kulaklarında bir nevi kurt peyda olur ve ölürler. Bundan dolayı, İstanbul'da *hıyarcık*ın tevlit ettiği netice burada da vaki olup do-

ğan çocuklar yaşayamazlar. Üçüncü bir hastalık da *debe* denilen illettir. Bu hastalığa tutulan bütün erkeklerin husyeleri karpuz gibi şişer. Şehirde tuz bulunmadığı ve odun da çok pahalı olduğu için yemeklere tez pişmesi için kaya tuzu atarlar ki bu çok zararlı bir şeydir. Gözlerin bozukluğu da tozdan ve eşeklerin idrarından ileri gelir, çünkü Mısır'da senelerce yağmur yağmaz. Çarşıları da Venedik ve İstanbul'daki Uzun Çarşı gibi daima çok kalabalıktır.

FELLAHLARIN ÂDETLERİ

Araplar, bağrı açık, sarkık dudakları ile mekruh çehreli olduktan başka, aynı zamanda çok küstah ve hayâsız insanlardır. Hiç utanmazlar ve iyiyi fenadan ayırt etmezler. Biri gelir su üzerine def-i hacet eder, diğer birisi de suyun üzerindeki pisliği eliyle öteye sürer ve içer.

Kadınları da ayıp denilen şeyi bilmeyerek, utanmaksızın çırılçıplak dolaşırlar, hamama peştamalsız girerler, tellaklar da onları yatırarak erkek ve kadınların ayıp yerlerini yıkarlar. Odun kıt olduğundan, *külhan*larda, *zebil* yaktıkları için ortalığı duman ve ağır bir koku sarar. Bunları görünce Türklerin hamamlarını, helalarını, edeplerini, bütün *huzur*larını hatırlayarak imrendim. Onlar insan içinde hatta tükürmedikleri halde, bunlar o kadar pis insanlardır ki alenen işerler, def-i hacet ederler ve kulağınızı kirletmemek için yazmadığım daha nice iğrenç şeyler yaparlar. İş bu merkezde iken bu adamlar, "Biz Hazreti Muhammed'in öz evlatlarıyız," diyerek böbürlenirler, Türklerin de güya yarı Müslüman, *hakan*ın da cariye çocuğu olduğunu söyleyecek kadar cüret gösterirler. Esasen İranlı, Türk veya Kürt olsun, hepsi de birbirini çekemezler ve birbirine karşı türlü iddialarda bulunurlar. Fakat bu hezeyanları bir tarafa bırakarak biz mevzumuza dönelim.

AT PAZARI

Bir gün, büyük bir meydan olup sayısız deve ve eşek satılan At Pazarı'na gittik. Hayvanlar çok ucuza satılıyordu. Şam ve Halep'te otuz kuruş olan bir deve, burada on kuruşa alınabiliyordu. Cins atlar da vardı, fakat buradaki eşekler terbiyeli ve süratli olduğun-

dan rağbette idi. Arap, eşeğe binip seslenince hayvan uçarcasına koşar. Hacca giden yoldaşlarım otuz-kırk eşek satın aldılar ve iyice beslediler. Fakat ben, nahoş sesinden dolayı eşeği sevmiyordum. Bundan maada dostlar, eşek Kudüs'ün kayalık yollarına dayanamaz, bir *kısrak* alsan daha kârlı olursun diye tavsiye ettiler, ben de otuz beş kuruşa bir kısrak aldım. Yola çıktığımızda, o süratli eşekler ancak hareket edebiliyorlardı ve bütün bağırma ve zorlamalara rağmen yerlerinde kalıyorlardı. Eşeklerin hayran olduğumuz süratinin sebebini arayınca, Arapların hilelerini anladık. Onlar, hayvanları koşturmak için sivri demirle dürterler ve hatta hayalarını sıkarlarmış. Bundan dolayıdır ki başkalarının eline düşen eşekler hiç korkmadan tembel ve hareketsiz kalıyorlardı. Biçare yoldaşlarımın çoğu eşeklerini yolda bıraktılar, birkaç kişi de onları yarı fiyatına sattılar. Bu hile, Kayserilinin eşekleri boyama marifetinden daha üstün çıktı.

Kahire'de, Yeşil Mescit denilen yüksek minareli güzel bir cami, yanında da hastalara mahsus bir *imaret* vardı. İmarette yatan hastalardan başka, bütün müracaat edenlere buradan göz, diş, baş ve diğer uzuv ağrılarına karşı meccanen ilaç veriliyordu. Şehrin dışında çok iri öküz, inek ve koyunlar satılan büyük bir meydanda altı ve dört boynuzlu koyunlar gördük.

ESKİ MISIR

Koca İbrahimşah, bir gün de bizi, birçok eski binanın bulunduğu, fakat ıssız ve geniş bir yer olan Eski Mısır'a götürdü. Orada bulunan Rum ve Kıpti kiliselerini gezdik ve sandıklarda saklı olan münzevi azizlerin bakiyelerini görerek dua ettik. Kiliseler kısmen kâgir, kısmen de ahşap idi.[115] Oradan, Yusuf'un yaptırdığı geniş ve yüksek yedi ambar görülüyordu. Yapılar tuğladan yapılmış, fakat harap halde idi.

Dönüşte, paşanın bir şehir gibi muazzam sarayına girdik. Avluda deve ayaklı, kaz gibi ufak başlı ve uzun boyunlu devekuşları

115 Pietro della Vallé, Rumlara ait Saint Barbe ve bir tepenin üzerinde bulunan Saint George kiliselerini zikrederek en çok kutsiyete sahip sayılan kilisenin, rivayete göre, Meryem Ana'nın ikamet etmiş olduğu bir evin kalıntısı üzerinde yapılmış olan Kıpti Kilisesi olduğunu söyler.

dolaşıyordu. Bu kuşa, "uç," demişler, ayaklarını göstermiş; yüklemek istemişler, "ben kuşum," demiş. Bütün ileri gelen zatların konaklarında bu kuştan bulunur.

Mısır'da, Nil Nehri'nin sahillerinde timsah denilen korkunç bir canavar vardır. Eskiden, bunların yüzünden nehri geçmek ve şehirde oturmak çok tehlikeli imiş, fakat Makedonyalı İskender'in yaptığı *tılsım* sayesinde timsahlar ölmüş ve şimdi yalnız şehirden çok uzak yerlerde görülürler. Bu hayvanların derisi kılıç ve tüfek işlemez derecede sert olduğundan birçok kapılar, demir yerine bu deri ile kaplanmıştır. Nil'de diğer muhtelif cins balıklar, canavarlar ve sürünen hayvanlar gördük. Sarayın kapısında üç *kulaç* uzunluğunda ve bir *kulaç* kalınlığında bir balık kemiği asılı idi.

Defterdara ait büyük sarayı da gezerek temaşa ettik. Her bir ağa konağında iki-üç Arap, esir gibi çalışır. Sarayın önünde birçok nefis mermer sütunlu bir saray daha vardı. Üst kısmı yıkılmış olan bu binanın firavun sarayı olduğunu söylediler. Daha ileride, camiye çevrilmiş yuvarlak büyük bir saray vardı ki Gürcü sultanından kalmıştır, zira Mısır eskiden Gürcülerin (Çerkeslerin) elinde idi. Daha birçok saray ve büyük binalar gördük.[116] Bir tepede, derinliğine üç yüz bölüme ayrılmış büyük bir kuyudan öküzler vasıtasıyla dolaplarla soğuk ve tatlı su çekiliyordu. En alttaki bölümden çıkarılan su ikinci bölüme, ikinciden de yukarıdaki üçüncü bölüme

116 Pietro della Vallé, "Paşa'nın ikamet ettiği şato, pek geniş bir bina olup Napoli'nin Yeni Şato'sundan daha çok kulelerle çevrili bir tepenin üzerindedir. Orada gerek paşa gerekse yeniçeri ağası ve diğer yüksek rütbeli ve hatta rütbesiz basit memurlara ait birçok rahat ikametgâh vardır. Bununla beraber, orada bulunan birçok terk edilmiş ve tezyinattan mahrum evlerin dikkate şayan bir tarafı yoktur. Gördüklerimin içinde dikkate şayan olan şey, Araplar tarafından yapılmış ve kitabesindeki Arap harfleri hâlâ görülmekte olan bir ibadetgâhtır. Arap ve Türk cahil halk, bunun Yusuf veya Firavun sarayı olduğuna inanmaktadır. Oysa ki sözü geçen mabet hemen kâmilen modern bir yapıdır. Binanın yalnız kubbesi ve çevresindeki duvar kısmen haraptır, fakat içi çok güzel olup üç taraflı bir dehliz husule getiren mütenasip büyüklükte otuz iki sütuna oturtulmuştur. Her halde, binanın mimari tarzı güzeldir. Şatonun karşısında bulunan camii ancak dıştan görebildim, çünkü Kahire'de Hıristiyanlar camiye giremezler. Banisine izafeten Sultan Hasan adını taşıyan bu cami, bence benzerlerinin içinde en güzelidir. Camiin, bilhassa, yumurta şeklinde olup orta kısmı geniş, iki ucu daralan kubbesi eşsiz bir güzelliktedir," diyor.

aktarmak suretiyle dışarı çıkarılıp suyun hasretini çeken tarlalar sulanıyordu. Bu işte üç yüz öküz çalıştırıldığını naklettiler.

MATARYA

Der Mağakya, bir gün hac yolcularını şehre yarım mil mesafede bulunan Matarya'ya götürdü. Yolda, Ermeni ölülerinin gömüldüğü ve Surp Sarkis adını taşıyan eski bir manastıra uğradık. Matarya'da *dolap*la doldurulan büyük bir havuz vardı. Anlatıldığına göre, İsa Mısır'a iltica ettiği vakit bu köye geldiğinde su istemiş, fakat köylüler annesinin bütün müracaatlarını reddetmişler. Bunun üzerine, Aziz Meryem Ana, köyün bütün sularının acılaşması için beddua etmiş ve öyle olmuş. Meryem Ana, mahzun bir halde oğlunun yanına geldiği vakit, İsa'nın ayaklarının altından su fışkırdığını görmüş. Aynı su bugüne kadar tatlı olarak fışkırmaktadır, köyün suları ise acıdır. Paşa, başka su içmediği için suyu her gün buradan götürülür. Havuzun önünde bulunan "absid" şeklinde bir kemerin altında kurbanlarımızı kestik ve mumlar yaktık.

Sonra büyük bir bahçeyi dolaşarak birçok limon ağaçları gördük. Ceviz gibi ufak, pek sulu ve ekşi olan limonlar dolu gibi yere dökülmüştü. *Belsem* ağaçları da vardı, fakat kurumuştu. Burası eskiden dört *yasakçı*nın nezareti altında muhafaza edilirmiş.[117]

MANASTIRLAR

Başka bir gün de, "Mina" denilen Surp Minas'a gittik. Burası bizim kilisemiz, aynı zamanda Ermeni mezarlığıdır. Bütün kiliselerde Ermeni tarzı şapeller ve ayin masaları vardı, çünkü tarihlerde

117 Pietro della Vallé'ye göre, Kahire'ye yedi mil mesafede, bir kanal ve Nil'in taşmasından hasıl olmuş bir gölcüğün arasından geçen gölgeli bir yoldan gidilen Matarée denilen köyde, Kral Herod'un elinden kaçan Meryem Ana'nın, çocuğu ve kocası Yusuf ile beraber oturmuş olduğu bir ev vardır. Orada, dolaba benzeyen küçük bir pencerenin altında papazlar Mes Ayini icra ederler. Aynı yerde akan bir dereye bağlı ananeye göre, Meryem Ana, çocuğunun kundak bezlerini orada yıkarmış. Yakınında bulunan bir bahçede, yerlilerin Firavun inciri dedikleri büyük bir yabani incir ağacı vardır. Belon, burada bir pelesenk fidanı görmüştür ki halen yoktur.

de yazılı olduğu gibi, Mısır'da vaktiyle otuz bin hane Ermeni bulunmuş olduğundan bu kiliseler o zamandan kalmıştır.[118]

Mısır (Kahire) civarında birçok meşhur ve rağbetli büyük manastır vardır. Bunlardan, yemeklere atılan kaya tuzunun çıkarıldığı dağın eteğinde yapılmış olan Saint Antonius, muazzam ve muhteşem bir manastırdır. Adını taşıyan münzevi azizin mukaddes bakiyesinin bulunduğu Saint Makar Manastırı da meşhurlardandır. Bu manastırlarda birçok keşiş oturur. Diğer birçok manastıra gidemedik, fakat onların da şöhretini dindarların anlattıklarından öğrendik. Mısır'a (Kahire'ye) on günlük mesafede, Kızıldeniz yolu ile gidilen Sina Dağı vardır. Oraya giden gemilerin inşaatında, denizde pek çok kayalar bulunduğu için hiçbir demir çivi kullanılmamış, kâmilen ağaç kullanılmıştır. Mısır'da çok çelik-demir vardır ve pek ucuz satılır.

Şehrin etrafı münzevilere ait manastırlarla doludur. Esasen kitaplarda da Mısır memleketinin münzevi ve keşişlerle meşhur olduğu ve bütün azizlerin Mısır'dan çıktığı yazılıdır. Bugün de münzevi bir hayat yaşayan Kıptiler mevcuttur. Bu çıplak ve yoksul adamların birçoğu hurma yaprağından yapılmış başlık ve entari giyerler, pek az yer içerler, yatakları olmayıp toprak üzerine yatarlar ve dünyevi zevku sefadan el çekerek mahrumiyet içinde ezici bir hayat geçirirler.

HURMA MAHSULÜ, VERGİLER

Bizde bir adamın şu kadar kuruşa malik olması ile zengin telakki edildiği gibi, Mısır'da da servet, malik olunan hurma ağaçlarının sayısı ile takdir edilerek filan Arap'ın yüz, diğer birisinin iki veya üç yüz hurma ağacı vardır denir. Zira hurma ağacı, çok kâr getiren bir nebattır. Şöyle ki, ağacın meyvesi satılır, çekirdeği mahrukat olarak kullanılır, yağı çıkarılır, yapraklarından *sepet*, dövülmüş kabuğunun liflerinden urgan yapılır, sert odunu da inşa-

118 Magistros Grigor'un oğlu Katolikos İkinci Grigor, 1075 senesinde Mısır'a giderek Mısır hükümdarı (Müstansır-billah) tarafından büyük hüsnükabul görmüş, orada bulunan otuz bin kadar Ermeni için kilise nizamlarını ihdas etmiş ve yeğeni Grigoris'i onların piskoposu olarak takdis ettikten sonra avdet etmiştir.

atta kullanılır. Velhasıl, hurma ağacının hiçbir şeyi zayi olmaksızın istifade edilir.

Padişaha ne miktarda *hazine* verdiklerini sorunca, yüz bini *hünkâr*a, yüz bini *Mısırkulu*na, yüz bini de *Mekke Örtüsü*ne ait olmak üzere üç kısım olarak on sekiz *darba* yüz bin *şerif altını* verildiğini söylediler.[119] Mısır ve Şam *kul*ları, kırmızı renkte uzun ve geniş *çakşır* giymiş on beş bin mızraklı *cenkçi*den müteşekkil namlı bir ordudur.

Yollar emniyetli olmadığı ve Arapların korkusundan kervan çıkmadığı için Mısır'da fazla kalmaya mecbur olduk. Nihayet, *hazna* götürüleceğini duyarak sevindik, çünkü Frenklerin korkusundan hazine denizyolu ile değil, karadan götürülüyordu.

MEKKE'YE ÖRTÜ GÖTÜRÜLMESİ MERASİMİ

Mısır'da *Su Kesimi*, Mekke'ye örtü götürülmesi ve *muhtesip* değişimi olmak üzere üç büyük *şenlik* ve *donanma* yapılır. Ben *Su Kesimi* şenliklerini görmedimse de, diğer iki donanmayı temaşa edebildim. O günlerde o kadar büyük şenlik yapılır ki bütün şehir ayağa kalkar.

Âdet üzere Hazreti Muhammed'in kabri için her sene siyah kadifeden yeni bir *örtü* götürülür ve eskisi *şeyh*lere kalır. Sırma ile işlenmiş olan örtü, Mısır'da yapılır. Öğrendiğimize göre, örtü iki yüz kadın tarafından işlenir ve inci ile diğer *harç*lar hariç olmak üzere, iki-üç yüz *miskal* sırma kullanılır. Böylelikle örtü kırk-elli bin altına mal olur, yol masrafı için de kırk bin altın sarf edilir. Bundan başka, fakir hacılar da örtü ile beraber götürülür. Örtü, hazırlandıktan sonra merasimle Yeşil Mescit'e konur. İki hafta sonra da onu taşıyacak olan iyi cinsten ve sırtları kumaşlar, boyunları da *tafta* ile örtülü on deve, ayrıca da diğer birçok deve ve atlar süslenir. Hususi bir *ağa* veya paşa, örtüyü götürmeye memur tayin edilir. Bu çok şerefli bir vazife olduğundan, tayin edilen zata beylik veya paşalık payesi verilir. Ağa, refakatindeki birçok atlı asker ve siviller olduğu halde camie giderek örtüyü parlak bir merasimle

119 Pietro della Vallé'ye göre, Mısır'ın yıllık gelirinin dörtte biri olan altı yüz bin Sequen'i Mekke Kervanı'na, altı yüz bini Mısır ordusuna harcanır, altı yüz bini padişaha gönderilir, yüz bini de de paşa ile adamlarına kalır.

alır ve hazırlanmış on devenin üzerine koyar. Alayı teşkil eden bütün atlı askerler, sefere çıkan bir ordu gibi teçhiz edilir. Şehir ve yakın köylerde bütün evler boşalarak halk sokaklara dökülür. Alay davul, zurna ve borular çalınarak şehir dışına doğru ilerler. Sokakların iki kenarına hıncahınç toplanmış *seyirci*lerden yakın olanlar, örtüyü veya onu taşıyan develeri elleriyle okşar ve yüzlerine sürerler, arkada kalmış olanlar ise mendillerini öndekilere uzatarak örtüye dokundurduktan sonra kemal-i tazimle yüzlerine sürerler. Alay, böylelikle erkek ve kadın büyük kalabalığın avazeleri içinde yoluna devam eder. Biz Hıristiyanlar da mevcut olmayan bu büyük dindarlığı ve bin bir meşakkati göze alarak Mekke'ye hacca gidenleri görünce içimizi çekiyorduk. Her sene kırk-elli bin kişi biri denizden, diğer ikisi karadan olmak üzere üç kafile halinde Mekke'ye hacca giderler. Hacı namzetleri, *kutsuz hacı* telakki edilmemek için yolda muhakkak Kudüs'e de uğrarlar. Örtü iki hafta Kudüs'te kaldıktan sonra Mekke'ye götürülür. Alay, beraberinde götürdüğü diğer ufak bir örtüyü de Halil İbrahim dedikleri Abraham'ın Kudüs yakınında bulunan mezarına koyar.

MUHTESİP DEĞİŞİMİ ŞENLİKLERİ

İkinci seyir, muhtesip değiştirilmesi dolayısıyla vaki olur. O gece, ramazanda olduğu gibi sabaha kadar şenlikler yapılır. Her sokağın başında bir *fend* ve *töhfe*, her bir evde bir fener asılır, *kahvehane*ler donatılmış olur ve bütün şehir halkı, sabaha kadar dolaşarak *sazende*leri, maskaralık ve taklit gibi türlü türlü oyunları temaşa eder. Aynı gece, muhtesibe üç bin altın temin edildiğini söylerler.

NİL FEYEZANI ŞENLİKLERİ

Su Kesimi denilen şenlikler faydalı olduğu için makul bir vakadır. Bütün şehir ve köy halkından maada, paşa da bütün saltanatı ve üç kadırga ile merasime iştirak eder. Şenlikler esnasında yakılan sayısız kandil ve fener, gök yıldızlarını gölgede bırakır. Nehir gitgide kabararak taşar ve su, kaynayan bir kazandan boşanırcasına bütün Mısır toprağını kaplar. Bütün kuyu ve dereleri dolduran ve

düzlükleri bir deniz haline getiren su, şehre yaklaşarak orada bırakılan gemileri yüzdürünce, temaşa için toplanan halkın sevinç avazeleri göklere çıkar. Derhal top ve tüfekler atılır, davul ve zurnalar çalınır. Su, altı ay toprağın üzerinde kaldıktan sonra azalmaya başlar, kurur ve meydana çıkan mümbit toprak bire yüz mahsul verir ve dünyayı doyurur. Gerçekten de, darbı mesele göre, dünyada açlık olursa Mısır doyurur, fakat şayet Mısır'da kıtlık vuku bulursa bütün dünya onu doyuramaz.

FELLAHLARIN SEFALETİ

Memleket bu kadar bereketli ve bolluk içinde olduğu halde sakinleri aç, yoksul, çıplak ve bir lokma ekmeğe muhtaç bir haldedirler. Yedikleri kepek ekmeğidir, fakat onu da bir gün olsun doya doya yedikleri görülmemiştir. Tesadüfen buldukları kurtlanmış peynir ve ölü inek etini kemal-i iştah ile yerler. Rivayete göre, fellahlar Firavun soyundan *Çingene* ve melun bir millet oldukları için çalışır, fakat semeresini iktitaf edemezler, ekerler fakat hasadı başkaları kaldırır. Kendileri hamal ve yabancı milletlere köledirler. Böylelikle, vaktiyle İsrailoğullarına yaptıklarını şimdi kendileri Araplardan görmektedirler. Zira çalışmalarının bütün semeresini, onlar ellerinden alırlar. Kitapta yazılı olduğu veçhile, Ham'ın ırkından olan bu insanlar, devamlı lanet altındadırlar ve bundan dolayı dünyanın en dirayetsiz, sefil ve şerir insanları olup ne yiyecek ne de giyecekleri vardır. Evleri de olmayıp bir kısmı kamıştan ve çitten yapılmış üstü açık, zemini kum ağıllarda, bir kısmı da kaya oyuklarında veya açıkta kumun üzerinde yatarlar. Bunun içindir ki bu insanlar hırsızlık ve *haramilik*ten asla geri kalmazlar.

XI
KAHİRE-KUDÜS

Nihayet *Mısır hazinesi* hazırlandı ve ümeradan Süleyman Ağa adlı bir zata *hünkâr* tarafından emir ve *kaftan* geldi. Kuyumcubaşı İbrahimşah, kendisine dost olduğundan, tayin haberini alınca çok sevindi ve tebrik etmeye gitti. Süleyman Ağa, bir ricası olup olmadığını sorunca, İbrahimşah, bir yeğeninin Kudüs-üş Şerif'e gitmek istediğini söylemiş, Süleyman Ağa da, "Usta, senin hatırın için bir değil on kişi de olsa beraber götürürüm. Onu bana getir ve takdim et," demiş. İbrahimşah, beni huzuruna götürdüğü vakit Süleyman Ağa, bana daima kendi çadırının yakınlarında konaklamamı tembih, *kâhya*sına da bana iyi bakması ve benden *kafar* aldırmaması için emir verdi.

Hazinenin yola çıktığı gün paşa, bütün *azameti* ve süvarileriyle şehrin bir mil dışına kadar kafileye bizzat refakat etti. Hazine alayı, *donanmış, kuşanmış* üç yüz *aznavur*dan, her biri kervan başında yürüyen katırlar gibi kumaşlarla örtülü ve birer yeniçerinin yedeğinde olan seksen iri katırdan ibaretti. Hazineyi yüklenmiş olan katırların arkasından askerler, en sonra da yüz kişi kadar olan biz hacılar gidiyorduk. *Otağ* hayli önden giderek konaklanacak yer hazırlanıyordu. Hazine, otağın durduğu yere bir çeyrek mil yaklaşınca katırlar süsletilir, borular, davul, zurna ve diğer çalgılar çalınır, *nara*lar atılırdı. Ağa'nın krala layık muhteşem çadırı önde ku-

rulur ve yüz kişinin muhafazası altında bulundurulan hazine, çadır içine yerleştirilirdi. Hacca giden bizler uzak bir yerde kalırdık.

Buranın nizamına göre, yolcunun yanında yüz bin kuruş değerinde mal dahi bulunsa gümrük resmi alınmaz, fakat insan ve hayvan başına bir *şâhi*, bir *para*, bir *rub*, yarım *kuruş* veya bir kuruşa kadar bir vergi alınır. Eşek için alınan resim, deve ve attan alınandan azdır. Böyle olduğu halde, hazine ile beraber gidenlere bir şey söylemek kimsenin *haddi* değildir. Mısır'dan hareketimde bana şeker, limon ve sirke almamı tavsiye ettiler, zira yolda su bulunmaz, bulunsa da çok acı ve kokmuş olduğundan içine ancak şeker ve limon karıştırılarak içilebilir.

Bir *konak* boyunca susuz kalmadık. İki buçuk günlük bir yolculuktan sonra Salahaddin'e vardığımızda göl ve derelerde henüz Nil suyu bulunuyordu. Salahaddin köyünde pek çok hurma ağacı gördük. Çok ucuza satılan bu hurmanın buradan Mısır'a, İstanbul'a ve diğer yerlere sevk edildiğini söylediler. Biz de taze ve tatlı hurmadan okkası üç akçeye alarak Kudüs'e kadar götürdük.

Salahaddin'den sonra, bir günlük yürüyüşle *kına*nın çıktığı Hilas köyüne vardık. Buranın bütün tepe ve düzlükleri, "hıreşka"[120] gibi yeşil yapraklı ve pamuk fidanı gibi alçak kına fidanları ile kâmilen kaplı idi. Kına yaprakları kurutularak öğütülür ve un haline getirilir. Buranınki halis kınadır, çünkü başka yerlerde ağır olması için kum karıştırırlar. Bura kınasının bir *dirhem*i, karışık kınanın bir okkasına bedeldir ve kokusu bir günlük yolda hissedilir. Okkası üç akçeden aldığımız kına, o kadar kokulu ve özlü idi ki ıslatılmadan ellerimizi boyuyordu.[121]

Buradan ötede Nil suyunun sonu geldi ve bütün uğradığımız konaklarda su bulamadık. Susamış insan ve hayvanlar, yer yer rastlanan bulanık ve kokmuş su birikintilerinin üzerine atılarak, suyu kurutuncaya kadar çamuru ile beraber içiyorlardı. Başkaları da elleriyle kumda çukur açarak, alttan çıkan, fakat insanın bakmakla dahi tiksineceği sıcak ve yeşil renkteki suyu içiyorlardı. Ben ise o tatlı suları hatırlayarak içimi çeker ve nahoş suya şeker karıştırarak istemeyerek içerdim.

---

120 Hreczka (Lehçe): Siyah buğday.

121 Pietro della Vallé de kınadan bahsederek, 1616'da Kahire'den Kudüs'e giderken kervanın develerini kına ile boyattığını söyler.

Kervan, yakıcı sıcaktan dolayı yürüyüşüne geceleri devam ederdi. Sıcak o kadar şiddetli idi ki kuma yumurta konsa derhal pişerdi. Böylelikle gündüzleri akşama kadar kavrulurduk, çünkü yukarıda güneş, altımızda da kızgın kum bizi yakıyordu. Kilimi veya çulu olanlar yere serer oturur, olmayanlar ise yanıp kavrulurlardı. Buna ilaveten, kumdan çıkan iri böcekler vücudumuzu kan çıkarırcasına ısırır ve delerlerdi. Bu vasi kumlukta, ne bir ağaç gölgesi, ne de bir fundalık vardı. Rüzgârın tesiri ile yer yer, Ankara ve Beypazarı yollarında olduğu gibi, kum yığınları tepeler teşkil etmiş olup yaya ve eşekle yürümek mümkün olmuyor, ancak deve ile geçilebiliyordu. Buralardan yaya geçmeye mecbur olan fakir insanların ayakları yanar, *postal* giymişlerse iki gün geçmeden ayaklarından düşer.

Sekiz günde, Kudüs yolunun ortasında bulunan Gatya *kasaba*sına vardık. Burada eşek başına yarım, at başına bir, deve başına da iki kuruş olmak üzere ağır kafar alındı.[122] Zengin kimseler vergiyi derhal ödediler, fakat merhametsiz Araplar birçok fakirlerden, hayli dayak attıktan sonra zorla aldılar. Bana, "Niçin at satın aldın? İşte şimdi on iki-on üç kuruş kafar vermeye mecbur olacaksın," dediler. Fakat gerek Mısır'da, gerekse yol boyunca birçok iyiliklerini gördüğüm İbrahimşah'a Allah razı olsun. Zira konakladığımız her yerde Ağa'nın uşakları gelip beni onun çadırının yanına götürüyorlar ve bazen de yemek veriyorlardı. Ağa da beş-altı günde bir beni çağırıp halimi sorar ve su verilmesini söylerdi. Çünkü beş-altı günlük yol için kâfi miktarda su ile dolu tulumlar yüklenmiş olan on develeri vardı. Atım elimden alınınca da askerler yetişerek geri alırlardı.

Beş günlük yolculuktan sonra, güzel bir *kasaba* olan Gazze'ye vardık. Burada nar, incir, ayva, üzüm ve zeytin gibi birçok yemiş ve diğer yiyeceklerle sarnıç suyu bulduk ve doya doya içtik.[123]

122 Pietro della Vallé de Katya'da yolculardan ağır bir vergi alındığından bahseder.

123 1659'da Gazze'de sekiz gün kalmış olan Chevalier d'Arvieux de, "Gazze, orta büyüklükte bir şehir olup binaların çoğu yontma taş, kısmen de tuğladan yapılmış ve üstleri teraslı, alçak evlerdir. Ev kapıları, atla içeri girmek âdetinde olan Araplara karşı bir müdafaa tedbiri olarak çok alçak ve dar yapılmıştır. Eski surlar kâmilen yıkılmış olduğundan açık vaziyette olan şehir, daima dökülen çöplerle husule gelmiş toprak yığınları ile çevrilmiştir. Eski müdafaa tertibatından yalnız yuvarlak büyük bir kule veya kale kalmıştır ki

Gazze'den sonra, iki buçuk günde Remle *iskelesi*ne geldik. Buradan Kudüs'e yalnız iki *menzil* kalıyordu. Remle'den Kudüs'e denizyolu ile de gidildiği için, Kudüs patriği tarafından gelen *tercümanlar* orada toplanan hacıları alıp götürürlerdi. Beş-altı hane Ermeni ve az sayıda Rum bulunan Remle'de, muazzam kâgir kiliseler gördük, fakat papaz bulunmadığından boş idiler.[124]

Hazine burada bizden ayrılarak Şam'a doğru gitti. Allah kendilerinden razı ve yolları açık olsun, zira onların sayesinde bura-

---

etrafında daha ufak kuleler vardır. Haçlılar tarafından yapıldığı zannedilen bu çok metin kale iki demir kapı ile kapanmıştır. Aynı tarzda olup yıkılmış diğer bir kalenin harabeleri yanında onun enkazı ile yapılmış Paşa Sarayı vardır. Bu sarayın inşası muhtelif zamanlarda kısım kısım yapılmış olduğundan, muntazam şekilli bir bina değilse de içi çoğu Avrupa'dan getirilmiş mükellef eşya ile tefriş edilmiş, göz kamaştırıcı bir haldedir. Şehrin eski ihtişamı, paşa sarayında, camilerde, hamamlarda ve şehir dışında bulunan hususi şahıslara ait evlerin inşasında kullanılmış çeşitli güzel mermerlerde ve kısmen devrilmiş sütunlarda müşahede edilmektedir. Şehirde mevcut yedi caminin en önemlisi, eski Saint Jean Kilisesi'nden tahvil edilmiş ve dört sıra çok güzel sütunlarla çevrili olan camidir. Ermenilerin ve Rumların da kadim zamanlardan kalmış birer kiliseleri vardır. Şehirde, müteaddit umumi güzel hamamlardan başka içinde tacirlere ait ayrı ayrı dükkânlar bulunan bir de bedesten vardır. Gazze, Mısır ve Suriye arasında gidip gelen kervanların yolu üzerinde olduğu için burada yapılan büyük alışveriş sayesinde şehir refah içindedir," şeklinde bahsetmektedir.

124 Chevalier d'Arvieux'a göre, Mısır ve Şam arasında işleyen kervanların yolu üzerinde mümbit bir arazide kurulmuş olan Remle, hayli nüfuslu bir şehir olup hububat, pamuk ve meyve ticareti sayesinde mühim bir yerdir. Kadim bina harabeleri, sarnıçlar ve camiye çevrilmiş büyük ve güzel kiliseler, Remle'nin vaktiyle muhteşem bir şehir olduğunu gösterir. Şehirde en çok göze çarpan binalar, kiliseden çevrilmiş iki camidir. Bunlardan vaktiyle Vaftizci Yahya'ya ithaf edilmiş bir kilise olan büyük cami, her biri on ikişer adet dört sıra sütunla çevrili muhteşem bir binadır. Mukaddes Topraklara mensup Latin papazlar, Gazze paşasının hususi müsaadesiyle eski manastırlarının harabeleri üzerinde, ufak bir şapel ve bir avlunun etrafında yapılmış sekiz-on hücre ihtiva eden bir ev inşa etmişlerdir.

Pietro della Vallé Remle'de, Rumlara ait yarı harap bir kilise gördüğünü söylerken, A. De La Mortray ise Remle'de, ikisi şirin olmak üzere beş cami bulunduğunu, şehir halkının Arap, İspanya'dan kaçmış bir kısım Yahudi, bir miktar Rum ve Ermeni'den terekküp ettiğini, kendisinin Remle'de bulunduğu sırada, bir İtalyan papazın Ermenilere Katolikliği kabul ettirmesine mukabil Rumlarla başa çıkamadığını ifade ettiğini kaydeder.

ya kadar zararsız ve korkusuz gelebildik. Remle'de adam başına ikişer buçuk *kafar* aldılar, çünkü ağır *kafar* mevkilerinden birisi burası, biri de Gatya'dır. Diğer yerlerde az bir vergi alınır.

ARAPLARIN FENALIKLARI

Hilekârlıkta eşleri bulunmayan Arapların, karayollarında yaptıkları fenalık ve kurdukları tuzaklar, su üzerinde yaptıklarını kat kat geçer. Şöyle ki, yukarıda söylediğimiz veçhile, kervan gecenin serinliğinde yürür. Gece yürüyüşü esnasında uyku basar ve yolcuların bir kısmı hayvan üzerinde uyur, bazıları da uyumamak için iner ve hayvanlarını yedeklerine alırlar. Kurnaz Araplar ise usulca yaklaşarak hayvanın başından yuları çıkarır, birisi eşeği götürür, diğeri de yuları tutarak birkaç adım yürüdükten sonra bırakır ve kaçar. Adam kendine gelerek elindeki boş yuları ve yedeğindeki hayvanın sırra kadem bastığını hayretle görür. Başka birisi, birbirini tanımayacak kadar kalabalık olan kervana karışarak hal ve hatır sorar. Hitap edilen yolcu, uyku sersemliği içinde, konuşanı yoldaşlarından biri zannederek mırıldanarak cevap verir. Hırsız ise adamın sersemliğinden emin olduktan sonra başlığını kapar veya onu atından düşürerek kendisi derhal hayvana biner ve ortadan kaybolur. Herhangi bir ihtiyaçları için kervanın gerisinde kalan yolcunun hali pek fena olur. Kumların içinden pire gibi derhal ortaya çıkan hırsızlar, adamın eşeğini ve eşyasını kapınca sır olurlar. Cüretkâr hırsızlar, mal yüklenmiş develere de yaklaşırlar. İpi keserek denklerden birisini indirir, içlerinden biri de denk kaçırılıncaya kadar koparılan ipe asılır, sonra bırakır ve kendisi de kaçar. Muvazenesiz kalan diğer denk ve hayvana binmiş olan adam yere düşünce kervanın içinde bir yaygara kopar, biri, "eşeğim gitti," diğer birisi, "dengim yok olmuş," başka birisi de, "sepetim çalındı," diyerek ağlar ve bağırır fakat ne çare.

PEYGAMBER SAMUEL'İN KABRİ

Remle'den Kudüs'e kadar uzanan taşlık yolu takiben, bir günde, yüksek ve kayalık bir dağa vardık. Dağın eteğindeki Arap köyünde hepimizden birer *rub* alındı. Dağın tepesinde bulunan

Peygamber Samuel'in kabrinde,[125] Yahudiler her cumartesi günü toplanarak ve yüzlerini cenuba çevirerek, "İsrail Kralı Mesih gel!" diye bağırırlarmış. Oradan, Kudüs şehrinin görülmekte olduğu başka bir tepeye çıktık. Süleyman Mabedi'ni ve Kamame Kilisesi'nin kubbesini görünce büyük bir sevinç duyduk. Heyecanımdan ağladım, yere kapandım ve beni bu büyük emele nail eyleyen Allah'a şükürler ettim.

125 Chevalier d'Arvieux, Müslüman ve Yahudilerin, kadim Ramathaim Sophimi şehrinin harabeleri arasında mevcut bir caminin içinde olduğuna inandıkları Peygamber Samuel'in kabrine fazlasıyla riayet gösterdiklerini kaydediyor.

XII
KUDÜS

Atımı fakir bir ihtiyara hibe ederek şehre yaya olarak gittim. Hacı namzetleri Kudüs-üş Şerif'e yaklaştıkları vakit, patrik onları karşılamak üzere, içlerinde piskopos ve vardapet bulunduğu takdirde aynı rütbede ruhaniler, gelenler yalnız papaz ve sivil halktan ibaretse baştercümanı ve papazlar gönderir. Karşılayanlar ayin esvapları giymiş, ellerinde haçlar, buhurdan ve mumlar olduğu halde gelirler. Hacılar arasında bulunan ruhaniler de aynı surette kuşanırlar ve kafile, ilahiler okuyarak şehre dahil olur. Kafile, kilise kapısı önüne varınca, patrik onları bizzat karşılar, kiliseye girilir, ayin masası önünde secde edilir ve gelenler patriğin elini öperler. Patrik, her birine durumlarına göre birer, ikişer veya üçer kişilik odalar, hayvanlar için de ahır tahsis eder.

SURP HAGOP MANASTIRI

Surp Hagop'ta üç yüz altmış beş kâgir evcik ve başkiliseden başka Surp Toros ve Surp Arakyal adlarını taşıyan iki de küçük mabet mevcuttur. Manastırın, biner beygiri barındıran iki büyük ahırı ve içinde beygir ile işletilen bir değirmen bulunan üç bahçesi vardır. Patriğin oturduğu daire, mutfak, fırın, kiler vs. kısımlar da dahil olmak üzere çok geniş ve müteaddit bölümlü bir hane,

keşişlere mahsus hücreler de iki katlı bir binadır. Ayrıca da kırk adet kuyusu bulunan manastırın heyet-i mecmuası yüksek bir surla çevrili olup muazzam demir kapısı üzerinde patrik makamı olan üç katlı köşk vardır. Sur içerisindeki geniş saha, her biri ayrı ayrı isimler taşıyan sokaklara ayrılmıştır.[126]

Manastırın içinde, gerek kilisede ve gerek dış kısımlarda tam bir nizam ve intizama şahit oldum. On beş keşiş, iki vardapet, üç piskopos, iki kandilci ve usta bir hanende vardı ki, bunlar istisnasız olarak her gün ayin icra ederler. Kapıcılar gündüzün kapıları bekler, geceleri de kapadıktan sonra anahtarı Baronder'e teslim ederlerdi. Manastırda vazifeli olarak *ekmekçi*ler, *aşçı*lar, değirmenciler, *yazıcı*lar, mumcular, iki *kiler*ci, terziler, kuyumcular ve biri şaraba, diğeri de yemeklere bakan iki vekilharç mevcuttu. Mümessil olarak yabancı diyarlardaki Ermeni şehirlerine gönderilen ruhani ve sivil memurlardan başka altı da *tercüman* vardı.

Günde üç fasıl ayin icra etmekle vazifeli olan bütün keşişler ve papazlar, her gün gece yarısında kalkar ve sabaha kadar kilisede dua ederlerdi. Kendileri bütün sene perhiz tutar ve yalnız iki günde bir sebze ve *tarhana* olmak üzere yemek yerler, cumartesi ve pazar günleri de peynir, yoğurt, zeytin, bazen de balık yerlerdi. Elbiseleri *şal*dan yapılmıştı.

Patrik, bin kişi de olsa, bütün hacıları üç gün besler. Hacılara, birini Surp Hagop'ta bırakmak, diğerini Kamame Kilisesi'ne götürmek üzere ilk gün ikişer kalın mum verilir. Mumu alan kudretine göre mukabilinde bir veya iki kuruş, bazıları da üç kuruş verir. Üç gün geçtikten sonra, hatta dilenciler de dahil olmak üzere, bütün hacılardan adama göre hücre *hakkı* toplanır. Piskopos, vardapet ve zengin adamlardan çok, fakirlerden az ücret alınır. Sonra

126 Kudüs'te Ermeniler tarafından yaptırılmış manastır ve kilise gibi inşaatı, miladi üçüncü asırda Hıristiyanlığı kabul eden Kral Üçüncü Tırdat'a atfeden ananeler mevcuttur. Bununla beraber, Kudüs'te keşfedilen Ermeni mezar taşlarının içinde en eski tarih olarak 420 senesine ait bir kitabe tespit edilmiştir. Bundan başka, Kilikya Ermeni kral ve prensleri tarafından yaptırılmış ve kitabeleri kısmen mevcut bina ve kalıntılara da rastlanmaktadır. Halen mevcut olup Kudüs Ermeni Patrikliğinin makamı olan Surp Hagop Manastırı'na Ermenilerin temellük hakkı, 1187'de Selahattin Eyyubi tarafından tanınmış, Yavuz Sultan Selim de aynı hakkı 1516 tarihli fermanıyla teyit etmiştir.

her birinden, ahdine göre türlü türlü adlar altında sunulan adakları toplanır.

Manastırda, çok sevdiğim ve tanıdık Ğugas adlı bir piskopos vardı ki dönüşte mümessil olarak benimle beraber Lehistan'a geldi. İstanbul'da iken kendisi için kitaplar istinsah ettiğim, başka hizmetlerle birçok işlerini yapmış olduğumdan beni görünce sevindi. Patrik muavini mevkiinde olup manastırda otorite sahibi bulunan piskopos, beni bir gün patriğin huzuruna götürdü.[127] Patriğin ayaklarına kapanarak ruhi borcumu eda ettim. Patrik, verdiğimi kabul ederek beni takdis eyledi ve "Lehistanlı olduğun için daha çok vermeye mecburdun, fakat piskopos Ğugas, Kudüs-üş Şerif için yaptığın çalışmalardan memnun kalmıştır," dedi. Ben, "Lehistan'dan çoktan beri ayrı bulunuyorum, fakir bir ailenin öksüzüyüm, *el emeğ*imin semeresi olan bu az şeyi kabul etmenizi istirham ederim," dedim. Patrik, bana iyi bir oda tahsis edilmesini emretti ve "Burada kaldığın müddetçe benim soframda yiyeceksin, sen de istediğim yazıları yazacaksın," dedi. Elini öptüm ve çıktım. Patrik bana kâğıt ve mürekkep gönderdi, ben de her memleketteki kiliselere, murahhaslara ve *kocalar*a hitaben yolladığı birçok tamim ve mektupları yazmaya başladım. Piskopos Ğugas ise odamı nefis yemekler ve hediyelerle doldurur, beni teselli ederdi. Bütün manastır mensubu keşişler de bana değerimin üstünde hürmet eder ve sevgi gösterirlerdi. Allah hepsine mükafat ihsan eylesin.

Varak Haçı* Yortusu'ndan Paskalya'ya kadar orada kaldığım müddetçe daima yazı yazdım ve kilise ayinlerine iştirak ettim.

MUKADDES YERLERİ ZİYARET

Hacıların muvasalatından birkaç gün sonra, yerli bir rahip onları toplayarak listede tespit edilmiş mukaddes yerlerde dolaştırır.

---

127 Müellifin kastettiği ve faaliyetlerini ileride büyük sitayişle uzun uzadıya anlatacağı patrik, Kudüs Ermeni patrikleri içinde çok parlak bir nam bırakmış olup "Baronder" unvanını haiz Genceli Piskopos Grigor Der Markaryan'dır (1613-1645).

* Varak Haçı Yortusu, sadece Ermeni Kilisesi'nde kutlanan ve Surp Hripsime'nin Varak Dağı'na sakladığı haçın anısına yapılan dini kutlama. (y.n.)

Rahip, tevakkuf edilen her yerde ilahiler okur, ziyaret edilen mahalin tarihçesini anlatır ve hacılara nasihatler vererek, bin bir zahmete ve müşkülata katlanarak bütün bu mukaddesatı gözleriyle görmek bahtiyarlığına nail olduklarından dolayı onları tebrik eder. Hacılar bu suretle akşama kadar muhtelif ziyaretgâhları dolaştıktan sonra eve dönerler.

Hacılar, Kamame Kilisesi'nin açılmasını patrikten rica ederler, çünkü kilise kapısı, içerdeki kandilciye yemek verilmek için açık bırakılan bir deliği istisna edilirse, daimi surette mühürlü olarak sımsıkı kapalı tutulur. Kilisede her milletin birer kandilcisi bulunup bunlar kiliseyi her gün süpürür, temizler, kandillere bakar, günlük yakar ve dua ederler. Faziletli bir münzevi olan Ermeni kandilcisi daima oruç tuttuğu ve perhiz ettiği için bir deri bir kemik haline gelmişti. Bu adam, on iki sene evvel kiliseye girmiş ve hiç dışarı çıkmamıştır.

Kilisenin açılması için Baronder, Süleyman Mabedi'nde bulunan şeyhlerin pirine haber gönderir. Büyük şeyh mührü, kadı da anahtarı alarak, subaşı ve kâhyabey ile beraber gelir ve kiliseyi açarlar. Ermeni patriği de gelerek onlara müsavi bir mevkide oturur. Ermeni *tercümanı* başta olmak üzere bütün milletlerin tercümanları da hazır bulunur. Ermeni tercümanı, çok meşhur bir zat olan Hüdaverdi, yirmi beş seneden beri aynı vazifede bulunmakta olup lüzumunda Âmid, Halep, Mısır, İstanbul ve diğer şehirlere gönderilmek üzere maiyetine dört *çavuş* verilmiştir. Kendisi Kudüs'ten hiç ayrılmazdı. Kiliseye giriş ücreti olarak erkek ve kadınlardan adam başına üç, papazlardan ikişer altın alınır, fakat keşiş, piskopos ve bilumum rahiplerden hiçbir şey alınmaz. Frenklerden ve Lehlilerden, reaya olmadıkları takdirde dokuzar altın alınır ve mukabilinde birer *tezkere* verilir. Kapı açıldıktan sonra herkes tezkiresini göstererek içeri girer, tezkiresi olmayanlar dışarıda kalırlar.[128] Kilise, Paskalya Yortusu'nda ve hacıların çok olduğu zamanlar açılır, beş-altı kişi için açılmaz. Kapıcıya birer *para* bahşiş

128 Pietro della Vallé, kendisinin Kudüs'te bulunduğu sene (1626) ziyaretgâhlara giriş için her bir Hıristiyan'dan beşer Sequin (Venedik Cumhuriyeti'nin altın sikkesi) talep edildiğini söyler. Kilise, bilhassa Paskalya yortusunda dört bin kadar insanla dolu olduğuna göre, toplanan duhuliye parasının çok büyük bir hasılat teşkil ettiği anlaşılır.

vererek kiliseye girdik. Patrik ve beraberinde bulunan her rütbede ruhaniler ayin esvapları giydiler ve cümlemiz, ellerimizde yanan mumlar, meşaleler, haçlar, buhurdanlar ve her türlü ayin eşyası olduğu halde kilisenin içinde, üstlerinde şapeller yapılmış olan bütün mukaddes mahalleri birer birer ziyaret ettik. Kilisede on iki millete ait on iki şapel mevcuttur.[129]

KAMAME KİLİSESİ

Kamame Kilisesi, Ayasofya'dan daha büyük olduğundan, içinde ayrıca şapel şeklinde kubbeli bir bina vardır. Şimdi kurşunla örtülü olan kubbe, eskiden altınla kaplı imiş, fakat çalınmıştır. Hazreti İsa'nın hayatbahş kabrinin bulunduğu ve on iki adet büyük gümüş kandilin asılı bulunduğu kısma girer girmez büyük bir heyecanla derhal yere kapandık ve ağlamaya başladık, çünkü büyük sevinci, gözyaşı takip eder. İsa'nın kabrini öpmeye ve secde etmeye doyamıyor ve oradan uzaklaşmaya asla razı olamıyorduk. İçimizden birkaç kişi kabirden neşet eden nefis kokudan baygınlıklar geçirdiler ve havarilerin tecellinin vuku bulduğu dağdan ayrılmak istemedikleri gibi, biz de buradan çıkmaya razı olmuyorduk. Dışarıda sabırsızlıkla sıralarını bekleyen halk, vaki gecikme üzerine içeri girerek yaka paça bizi dışarı çıkarmaya gayret ettiler. Üst baş yırtıldığı, saç sakal yolunduğu halde, kimse yerinden kımıldamıyordu. Nihayet *yasakçı*lar geldiler ve "Burası yalnız size değil, herkese aittir, dışarı çıkın ki başkaları da girebilsin," diyerek bizi sopalarla dışarı çıkardılar. Kuzunun anasından ayrıldığı gibi mukaddes kabri ağlayarak terk ettik ve diğerleri ufak kafileler halinde içeri girmeye başladılar. Zira küçük şapel on kişiden fazla adam alamazdı.

---

129 Pietro della Vallé'ye göre, Kamame Kilisesi'nde, Katolik mezhebine bağlı Maruniler de dahil olmak üzere, Latinlerin sekiz, Rumların bir, sayıca en çoğu olup geniş bir yer işgal eden Ermenilerin bir, Habeşlerin iki, Süryanilerin bir, Kıptilerin pek ufak bir şey olarak bir, Gürcülerin de Celcesa'nın arkasında birer şapelleri vardır. Chevalier d'Arvieux de, Kamame Kilisesi'nin vaktiyle tamamen Latinlerin elinde bulunduğunu, fakat İnebahtı Muharebesi esnasında Kudüs'teki Latinler Şam'da hapsedilince Rumların ve diğer Hıristiyan cemaatlerin kiliseye sahip olduklarını söyler.

CELCETA, CETSEMANE

Kamame Kilisesi'nden sonra, on beş kademe ile çıkılan Celceta Dağı'na gittik. Tepenin yanında, horan ve ayin masasını ihtiva eden bizim galerimiz vardır. O gün, bütün uğradığımız mukaddes mahallerde duamızı yaptıktan sonra eve döndük. Başka bir gün bizi Meryem Ana'nın kabri olan Cetsemane'ye götürdüler. Burası, şehir dışında, kırk basamakla inilen bir derenin içinde, muhteşem bir kilisedir. İlahiler okuyarak merdivenden aşağıya indik ve kilisenin içinde kabrin üzerinde yapılmış olan kubbeli şapelin içine girerek duamızı yaptık. Kilisenin arka tarafında görünen derin ve karanlık bir mağaranın, Cehennem'in ağzı olduğunu söylediler. Aynı yerde, hususi listede yazılı diğer birçok ziyaretgâhlar da gördük.

Başka bir gün de, surla çevrili kâgir bir bina olup içinde altmış adet taş hücre bulunan Melek-i Kebir Manastırı'na gittik. Burada da muhtelif mukaddes mahaller vardır ve ayin yapılır.

Ondan sonra, şehrin dışında yapılmış ve altmış adet taş hücreyi ihtiva eden meşhur Halaskâr Manastırı'na gittik. Avluda bulunan bir turunç ağacının meyvelerinden hepimize verdiler. Aynı yerde, parmaklıkla çevrili çok eski bir zeytin ağacı vardı ki, bize anlatıldığına göre, İsa ona bağlanmış ve işkence edilmiştir. Ağaçta bulunan az miktarda meyveden kopardık.

Ziyaret ettiğimiz bütün bu büyük ziyaretgâhlar için, adamına göre, ***rub***, ***para***, ***kuruş*** ve altın olarak hediyeler vermek lazımdır.

ZEYTİNDAĞI

Oradan, Hazreti İsa'nın göğe çıktığı Zeytindağı'na tırmandık. Yüksek tepenin üzerinde surla çevrili büyük bir kilise, etrafında da Kamame Kilisesi'nde olduğu gibi on iki millete ait, on iki şapel yapılmıştı. İçeri girerek İsa'nın ayak izlerini temaşa ve dua ettik. Burası şimdi Müslümanların elinde bulunuyor.

Diğer birçok ziyaretgâha da birer birer uğradıktan sonra, Kamame Kilisesi'ne dönerek etrafını devrettik. Yüksek bir tepeye de çıkarak, İshak'ın kurban edileceği sırada asılı bir koyunun peyda olduğu ağacı gördük. Ağaçtaki az miktarda meyveden kopardık. Daha ileride bulunan Hazreti İbrahim'in ayin masasına yüzümü-

zü sürdük ve bereketli olması için keselerimizi üzerine koyduk.

Oradan, Haçavank denilen ve surla çevrili olup büyük odaları havi manastıra gittik. İzleri hâlâ görülmekte olan İsa haçının dikili olduğu yerde secde ederek dua ettik. Manastırın sahibi bulunan Gürcü keşişler bize yemek ikram ettiler.

MEMLEKETİN TABİİ DURUMU

Kudüs-üş Şerif'in civarı, kâmilen kayalık ve kurak toprak olduğu halde mümbit bir yerdir. Dere ve tepeler zeytin ağaçları ile kaplıdır ve leziz meyveler çıkar. Buranın kavun ve karpuzları büyük ve çok tatlı, narları iri, incirleri çok tatlı, ayvası ufak fakat çok leziz ve aylarca saklanabilir cinstendir. Çeşitli üzümleri de çok iri salkımlar halinde yetişir. Ekmek ve bal beyaz, yağı da nefistir. Velhasıl, casusların haber verdikleri gibi, "taşlık ve kurak olduğu halde her bakımdan bereketli bir yerdir."[130] Bir salkımı tarttık, bir buçuk okka geldi. Güller o kadar nefis kokuludur ki suyunu çıkarırlar ve *armağan* olarak uzak memleketlere götürülür. Bütün şarapları beyaz cinsten olup ucuz olduğu kadar da keskindir ve susuz içilmez. Zeytin ve susam yağının okkası beş akçedir. *Somun* ve *pide* şeklinde pişirilen beyaz ekmeğin içinde *çakal* denileni en lezizidir. Pek nefis olan süt, yoğurt, kaymak ve tereyağı daima mevcuttur, zira burada kış mevsimi yoktur ve yazın, hayvanlar iki defa doğurur, senede iki defa ekin hasat edilir. Büyük yortu günlerinde kuzu kesilirse de buranın oğlak eti daha lezizdir.

KUDÜS SAKİNLERİ

Kudüs'te on iki hanelik yerli Ermeni vardır, fakat hepsi de fakir olan bu insanlar dokumacılıkla geçinirler. Bunlar, hacılara satılmak üzere *tasma*, kuşak ve kefen bezi yaparlar. Kiptiler yirmi-otuz haneden ibarettir, az miktarda da fakir Rum vardır. Şehirde Ermeni, Rum, Frenk ve Sırplara ait olmak üzere dört manastır vardır. Ermeni ve Rum halkı mevcutsa da, Sırp ve Frenk olarak yalnız ru-

130 Bkz. Tevrat'ta, Adad XIII, 27.

haniler vardır.[131] Dört manastır da çok eskiden *tayin* edilmiş ağır vergilere tabidir; dolambaçlı yollarla yüzlerce ve binlerce ceza ve *cerime* adı ile alınan paralar da buna inzimam eder.

Fakir veya zengin, az veya çok sayıda olsun, ne kadar hacı gelirse subaşı ve şeyhler bundan dolayı patriğe tebrik haberi gönderirler, o da mukabilinde büyük *peşkeş*ler yollamaya mecbur olur. Ermenilerden maada, diğer milletlere ait hacılar, kendi manastırlarında yer bulamadıkları için hanlara inerler, fakat Ermeni Surp Hagop Manastırı bir şehir kadar geniş olduğundan oraya on bin kişi gelir gider.

Büyük yortu günleri yaklaşınca, deniz ve karayollarından hacılar gelmeye başlar. Yakın yerlerden gelenler Haç Yortusu'nda, bir kısmı Karnaval'da, daha uzaklardan gelenler ise Paskalya Yortusu'nun ilk haftasında varırlar. Hacı bulunmadığı zamanlarda ıssız bir halde kalan Kudüs şehri, Paskalya'da insan çokluğu ile kaynar. Kamame Kilisesi her pazar günü açılır ve istenildiği gibi girip çıkılabilir. Aynı günlerde şehrin muhtelif yerlerinde pazarlar ve panayırlar kurulduğunu görmekle çok acı duydum, çünkü Kudüs, bir ticaret mahali değil, bizce kutsi bir yer, bir manastırdır. Bilhassa

131 Chevalier d'Arvieux'nün, 1660 tarihleri sırasındaki Kudüs'e ait verdiği malumata göre, İsa zamanındakine kıyasen daha küçük bir şehir olan Kudüs, dört köşe kulelerle tahkim edilmiş yontma taştan bir surla çevrilidir. Çevresi dört bin beş yüz adım (pas) olan surun, Şam Kapısı'ndan itibaren şatonun bulunduğu Beytüllahim Kilisesi'ne kadarki kısmı kurumuş bir hendekle çevrilidir. Şehrin demir kaplama yedi adet köprüsüz kapısı vardır. Bunlardan Sion ve Mezbele denilen kapılar cenup tarafında, duvarla örülmüş Yaldızlı Kapı mabedin avlusunda, Saint Stefan Kapısı şark, Efraim ve Damas kapıları şimal, yedinci kapı olan Remle veya Beytüllahim Kapısı da batı tarafındadır. Pizalılar tarafından yapılmış Kastel Pizaro, Beytüllahim Kapısı'nın yakınındadır. Hendekle çevrili muhkem bir mevkii olan bu kale, şehrin iç kalesi olup otuz adet top ve çakalozlarla [Osmanlıların kullandığı ufak bir top çeşidi] (fauconneaux) teçhiz edilmiş ve içinde bir ağanın kumandası altında otuz yeniçeriden ibaret bir garnizon yerleştirilmiştir.
Kudüs evlerinin çoğu tek katlı ve damları taş döşeli binalardır. Her evin bir sarnıcı vardır ki teras şeklindeki damda toplanan yağmur suyu ile dolar. Şehir halkı Arap, Türk ve Yahudi'den maada, Frenk, Rum, Ermeni, Maruni, Gürcü, Kıpti, Habeş ve Keldani olan Hıristiyanlardan ibarettir. Bununla beraber bütün Hıristiyanların toplamı ne Arap, ne Türk ve ne de Yahudi nüfusuna eşit değildir.

Surp Hagop Manastırı'nın önündeki meydanda kurulan pazarda insan ve hayvanlara mahsus yiyecek, envai bezler ve aranılan diğer eşya bulunur. Yortu mevsiminde, her memleketten gelen hacılar sayesinde Kudüs büyük bir şenlik içinde olur. Benim orada bulunduğum sene (1617) binden fazla adam vardı. Son hacı kafilesi ile beraber, senelerden beri görmeyi arzu ettiğim Sis Katolikosu Der Hovhannes'in de oraya geldiğini görerek pek sevindim.

ÜRDÜN'Ü ZİYARET

Paskalya haftasının mübarek pazartesi günü, hacıları Ürdün'e götürmek üzere Bey tarafından gönderilen adamlar geldi. Bu ziyarete iştirak edenlerden adam başına iki kuruş ücret alındığı için, gitmeyenlerin hali fena olur. Erkek ve kadın, ihtiyar ve çocuk, ruhani ve sivil bütün hacılar toplanır ve bir kısmı eşek veya beygire binmiş, bir kısmı da yaya olmak üzere yola çıkarlar. Akşam, Habeş Musa'nın inzivagâhı olan Seydi Musa'ya varılır. Konakladığımız bu yerde bir taş mağara, bir *medrese* ve kokmuş su ile dolu bir kuyu vardır. Gündüzün, yakıcı bir güneş altında kavruluyorduk; *saka*lar iki *mangı*a, mukabil *tas*larla su getiriyorlardı. Satın aldığımız tuzlu ve acı suyu içince daha çok susuyorduk, damağımız ve dilimiz kuruyordu. Orada gördüğümüz Sodom diyarında, taşlar yemek pişirmek için odun gibi yakılıyor ve yanan taş kömüre dönüyordu. Melun denizden hâlâ duman ve fena bir koku çıkmakta idi. Eriko şehrini de gördük ve İsa tarafından Lazar'ın diriltildiği Betanya ve Betpake'ye giderek dua ettik. Diğer birçok ziyaretgâha da uğradıktan sonra, ikinci günü Ürdün Nehri'ne vardık. Nehrin yakınında İsa'nın iğva edildiği [Şeytan tarafından kandırıldığı] dağı, dua ettiği Yohanna Manastırı'nı, vaftiz edildiği yeri ve birçok münzevi mahallini gördük. Nehir, Hotin Nehri gibi büyük ve seri cereyanlı idi. Yüzebilenlerimiz kıyıda soyunarak suya atladık, diğerleri ağaç dallarını tutarak ve bellerine ip bağlayarak kenarda yıkandılar, ihtiyarlar ise taslarla su alarak başlarına döktüler. Bununla beraber, nehrin hızı ve bataklık yüzünden iki kişi cereyana kapılarak sürüklendiler.

Bey, asi Arapların hücumundan ve gündüzün sıcağından korumak için bizi acilen yola çıkardı. Arapların hepsi de hırsız ve şaki-

dirler, fakat asiler insanı hem soyar, hem de esir ederler. Oradan hareketimizden bir gün sonra, iki dağın arasında bulunan derin bir geçide girdik. Bey, geçidin başında çadırını kurdu; yanında iki yüz süvari vardı. Esasen, Bey'in himayesi olmaksızın kimse şehirden çıkmaya cesaret edemezdi. Orada, adam başına iki buçuk kuruş *kafar* toplandı. Parası olan derhal vererek kurtuldu, olmayanlar elli-altmış sopa yemeye başladılar. Akşam olduğu ve herkes sıcaktan bunalmış bir halde bulunduğu için kaçmak mümkün değildi. Esasen bütün geçit noktaları da tutulmuştu. Nihayet, papazların ve *devletlû* kimselerin müdahalesi sayesinde fakirler yarımşar kuruş vermekle kurtuldular. Yolda, yürüyüşün ağırlığı, yakıcı sıcak ve susuzluk yüzünden altı kişi öldü. Birisi de yaşlı bir papaz olan ölüleri getirerek mezarlığa gömdük.[132]

BEYTÜLLAHİM

Patrik, yortu günü bizi Beytüllahim'de İsa'nın doğum mahallindeki Milad Kilisesi'ne götürdü. Kudüs'ten iki mil mesafede olmakla beraber, kilise şehirden görülür. Yolda, öldürülen çocukları için bir türlü teselli bulamayıp daima ağlayan Raşel'in kabrine uğradık. Sonra muhteşem Milad Kilisesi'ne geldik. Kilisenin damı kurşunla kaplı idi, içinde de güzel mermer sütunlar vardı. İsa'nın doğduğu mahali ellerinde tutan Frenkler, ricamız üzerine mabedi açtılar, mum ve kandiller yakarak bizi içeriye davet ettiler. Mes Ayini icra edildi ve biz hacılar duamızı yaparak kudretimiz nispetinde teberru verdik. Kiliseden çıktıktan sonra, yakınında bulunan bizim manastıra gittik. Manastır hayli büyüktü, fakat bakımsız kaldığından ıssız ve viran halde olup yalnız birkaç hücresi kalmıştı. Kilise ve müştemilatı yıkılmış olduğundan Baronder, tamir ettirmeye başlamıştı. Kilisede mevcut on iki millete ait şapelden bizimki en büyüğü idi. Rivayete göre, Milad Kilisesi Kral Tırdat,

132 Chevalier d'Arvieux, Ermeni mezarlığının Yosafat Vadisi'nde "Hbark dama" (Kan pahası) denilen bir düzlükte bulunduğunu, burasını Ermenilerin satın alarak etrafı ve üstü kapalı dört köşe ve kırk adım büyüklükte bir bina haline getirdiklerini, ölülerin damın üzerindeki açıklıktan iple aşağıya indirilip olduğu gibi yerde bırakıldığını ve denildiğine göre, az bir zaman içinde kemik haline geldiğini söyler.

Kamame Kilisesi de İmparator Konstantin tarafından yaptırılmıştır. Beytüllahim Manastırı'nda hizmetçilik eden fakir halk, *aktarma*, yani *Papa Kapısı*'na merbut Rumlardan ibarettir. Müteaddit ziyaretgâhlara da uğradıktan sonra manastırımız Surp Hagop'a döndük.

Bir gün de dağ tarafında bulunan İoannes Manastırı'na giderek Zahare'nin evini ve doğan çocuğun konulduğu mukaddes taşı gördük. Burada kâgir kilise bulunduğu halde, şehirden uzak ve Araplarla meskun bir mahal olduğu için papaz yoktur ve ayin yapılamıyor.

ERMENİLERİN DİĞER MEZHEP MENSUPLARIYLA MÜNASEBATI

Frenklerle Ermenilerin arasında sıkı dostluk ve anlaşma mevcuttur. Frenkler, senede üç defa Surp Hagop'a gelerek Mes Ayini icra ederler, Ermeni patriği de şereflerine, elli-altmış kuruşa mal olan büyük ziyafet çeker ve şenlikler tertip eder. Onlar da bilmukabele, bizimkilere aynı suretle ikramda bulunurlar. Rumlar, Kıptiler, Süryaniler de Ermenilerle dostça geçinir, karşılıklı izdivaçlarla sıhriyet peyda ederler, bizim her türlü ayinimizde hazır bulunurlar, velhasıl muhabbet ve sıkı bir ittifak içindedirler.

SİNA YORTUSU

Frenkler, Roma'da yaptıkları gibi Kudüs'te de her sene İsa'nın hayatını canlandıran sahneler tertip ederler. Patrikleri, Lazar Yortusu'nun* cuma günü, keşişleriyle beraber, Lazar'ın mezarının bulunduğu kaleye giderek Mes Ayini icra ve pazar sabahına kadar gece gündüz dua ederler. Pazar günü sabahı ise patrik merkebe biner ve ellerinde zeytin ve hurma dalları tutan keşişler önde olduğu halde Zeytindağı yolu ile şehre girerek yolları üzerinde bulunan manastırımız Surp Hagop'un önüne gelirler. Ermeniler onları karşılamak üzere manastırdan çıkarak, Yahudilerin İsa'ya yapmış

* Hazreti İsa'nın Lazar'ı diriltme mucizesinin yıldönümünde kutlanan dini bayram. (y.n.)

oldukları gibi, esvaplarını ve *tülbent*lerini eşeğin geçeceği yolun üzerine sererler, bazı kimseler de onlara zeytin ve hurma dalları takdim ederler. Bu muhteşem töreni gözümle görmek şerefine nail olduğum için pek sevindim.[133]

PASKALYA HAFTASI TÖRENLERİ

Paskalya haftası günlerinde Kamame Kilisesi'nin meydanında *çarşı pazar* kurulur ve Roma'da Saint Petro Kapısı'nda "agnus"*, tespih gibi şeyler satıldığı gibi, burada da kutsal eşya satışı yapılır.

Mübarek cuma günü, Kamame Kilisesi'nin önünde duvar çekilerek *mahkeme* kurulur. Şeyhlerin piri, kadı, subaşı, patriğimiz Baronder, baştercüman ve yasakçılar gelip orada oturduktan sonra, her milletten bütün hacılar dörder altın verir ve içeri girerler. Bu kayıt muamelesi cumartesi akşamına kadar devam eder ve âdet olunan ücretten noksan alınmadığı için fakirler ruhani nimetten mahrum kalırlar.

Kaydolunanlar, perşembe günü Kamame Kilisesi'ne girerek "Ayak Yıkama" ayininde hazır bulunurlar, sonra İsa'nın dua ettiği mağaraya ve tevkif edildiği mahale giderek bütün geceyi dua etmekle geçirirler. Cuma günü de Celceta'ya çıkarak o günün akşamına kadar orada dualar okurlar, cumartesi sabah erken de İsa'nın kefenlendiği mahalle inerek cenaze ayinine iştirak ederler. Bu ayin esnasında birçok meşale ve kandil yakılır, mur-ı safi, asılbend, ödağacı gibi nefis günlükler yakılır ve İsa'nın (sembolik) cesedi, vaktiyle kadınların İsa'ya yaptıkları gibi sümbül-i rumi, pelesenk ve diğer nefis kokulu yağlarla takdis ederler. Günlük ve yağların rayihası bütün şehri kaplar ve Kamame Kilisesi'nin kapıları önünde biriken halk baygınlık geçirir. Kokuyu duyan Müslümanlar da, "Allah, Allah," diyerek kilise kapısına koşarlar, birçokları içeri gi-

133 Chevalier d'Arvieux'nün aktardığına göre, İsa'nın Paskalya'dan önceki pazar günü, şakirtlerinin refakatinde ve eşeğe binmiş olduğu halde, halkın coşkun tezahüratı içinde Kudüs'e giriş sahnesi, Frenkler tarafından her sene Kudüs'te canlandırılırdı, fakat İnebahtı Muharebesi'nden sonra bu gösteri ve ayin menedilmiştir.

* Agnus Dei (Latince): Tanrı'nın Kuzusu, birçok kilisede sıkça görülebilen ve elinde bir haçla yahut flama ile yürüyen kuzu figürü. (y.n.)

rer ve krallarda bile bulunmayan bu nefis ve paha biçilmez günlüğe hayran kalırlar.

Frenklerin Paskalyası da aynı tarihe tesadüf ettiği sene, son derece sevinen Hıristiyanlar büyük şenlikler yaparlar. Çünkü o sene, Frenkler bizimle beraber ayin icra eder ve dini geçitlerle *şadlık*lar yaparlar. Fakat benim Kudüs'te bulunduğum sene onların paskalyası beş hafta evvel yapılmıştı.[134]

HIRİSTİYANLARIN ÇEKTİKLERİ ZORLUKLAR

Araplarda, ne Türkiye'de ve ne de İran'da bulunan koyu bir taassup vardır. Buna göre, Hıristiyanların beygire, deveye ve katıra binmesi yasaktır ve onlar ancak eşeğe binebilirler. Deve, Hazreti Muhammed'in bineği olduğu için kendilerinin çok hürmet ettikleri bir hayvandır ve tüyünden yapılan külah, şal ve diğer şeyleri Hıristiyanların giymesine mâni olurlar. Bundan başka, Hıristiyanların eşeğe binmiş oldukları halde mahkeme, cami ve mescit önünden geçmeleri yasaktır. Zavallı ben, başıma gelecekten habersiz, Mısır'da merkeple bir mahkemenin önünden geçerken, *yasakçı*lar üzerime gelerek başıma ve sırtıma indirdikleri sopalarla beni yere düşürdüler ve "Bir daha eşeğe binme, yasaktır, yaya yürü!" dediler.

Cenaze merasimleri de yasak olduğundan ölüyü bir tahta üzerinde, Yahudilerin Lehistan'da yaptıkları gibi, tenha sokaklardan sessiz ve duasız olarak götürürler. Aksi takdirde, rast gelenler cenaze alayının içine girerek tabutu devirirler ve yazmaktan çekindiğim ağır küfürlerle bütün mukaddesatımızı tahkir ederler. Hıristiyanların maruz kaldıkları bu tasalluttan dolayı ayinler kapanmış, kiliseler harap olmuş, daima ıstırap içinde olan papazlar da bazen kiliseye giderlerse de, baskına uğramak korkusundan derhal kaçmaya hazır bulunurlar. O memleketlerde papazlar aynı zamanda köy reisi olduklarından, *haraç*, angarya ve sair işlerden kendileri mesuldürler. Köye gelen *subaşı*ya, *kadı*ya, *çavuş*a, *çoban*a papazlar

134 Müellifimizin kastettiği 1617 yılının paskalyası, yeni takvime göre 26 Mart'a, eski takvime göre de 20 Nisan'a tesadüf ettiğinden, Frenklerin aynı yortuyu "beş hafta" değil, tam yirmi beş gün evvel yapmış olmaları icap eder. (Eseri ilk olarak 1936'da Viyana'da neşreden P.N. Akinian'ın notu.)

yer ve yiyecek temin etmekle mükelleftirler. Şayet şarap ve yiyecek bulunmazsa papazı döverler. Halka gelince, kiliseye gitmek şöyle dursun, bin türlü dert ve vergiler yüzünden Allah'ı dahi unutmuşlardır. Daracık kapılardan girilen karanlık yeraltındaki evlerinde otururlarsa da yine emniyette değildirler. Esasen, iyi bir ev yapmak, beygir ve katır sahibi olmak, yakışıklı başlık, kuşak, çuha elbise veya yeni bir pabuç giymek kimsenin haddi değildir. Giydikleri ancak *postal*, *çarık* ve eski püskü *çul*dan ibaret olduğu halde yine de zorbaların elinden kurtulamıyorlar. Yalnız Halep, İstanbul ve benzeri büyük şehirlerdedir ki halk az çok rahat yüzü görebilmektedir.

PATRİK DAVİD ve AĞIR BORÇLAR

Ermeni ruhanileri arasında, beyaz sakallı ve güzel endamlı olup yüz yaşında olduğu söylenen David adlı bir piskopos vardı. Der Andreas'ın halefi olarak Kudüs patrikliği mevkiini yetmiş sene işgal etmiş[135] olan ve mütevazı bir hayat yaşayan bu ruhani, aynı zamanda güzel bir sese malik olduğundan, halen yalnız büyük yortu günlerinde ilahiler okumakla ayinlere iştirak etmektedir. Gerek patriklikten ve gerek her türlü manastır işlerinden kendi isteği ile el çekmiş olup sırf hanendelikle meşgul olan bu ruhaniye bugün patrik tarafından dört-beş odalı ve bahçeli bir ev ve senevi iki yüz kuruş *ulufe* tahsis edilmiştir, yiyeceği ve içeceği de manastırdan temin edilmektedir.

Adı geçen piskopos David'in patrikliği zamanında halk, Celaliler yüzünden fakir düşmüş, kısmen de telef olmuştur. Aynı sebepten dolayı yollar da kapanmış olduğundan, Kudüs'e hacı gelmemiş, varidat membaı kurumuş ve manastır kırk bin kuruş gibi büyük bir borç altında kalmıştır. On, on dört ve on beş kuruş da faiz ödemek mecburiyeti hasıl olduğundan, gitgide büyüyen borçtan kurtulmak için hiçbir çare kalmamış ve ne kadar altın, gümüş ve diğer kıymetli ayin eşyası varsa hepsi haciz ve müsadere edilmişti. Patrik David de çok yumuşak ve mahcup bir zat olduğundan bu vaziyetin önünü alamamıştır.

135 Patrik İkinci David patriklik makamını yirmi sene işgal etmiştir.

Bu zamanda, Kudüs Ermeni ruhanileri arasında, hal ve vakitleri yerinde olup dünyevi hayattan tamamen feragat etmiş Kiragos adlı Trabzonlu bir papaz ve Sarkis adlı bir piskopos vardı. Servetlerini ve malik oldukları her türlü rahat ve nimeti terk ederek kiliseye ve millete hizmet etmek amacı ile manastıra çekilmiş olan bu zatlar miyanında, derin bir zekâ ve büyük meziyetlerle mütehalli olan ve Kudüs-üş Şerif'i ihya eden bugünkü meşhur patrik Vardapet Grigor da bulunuyordu.

BORÇLARIN ÖDENMESİ

Yukarıda söylendiği gibi, Kudüs Ermeni Patrikliği, başta bulunanların gevşekliği ve ihmalleri yüzünden uzun bir zaman harap halde kalmıştı. Mes Ayini icra etmek lazım geldiği vakit, ne haç, ne İncil ve ne de diğer ayin eşyası bulunduğundan rüşvet verilerek mahcuz eşya getirtilir ve ayin bittikten sonra derhal geri verilirdi. Manastırın borcu gittikçe o kadar çoğaldı ki elimizde olan mukaddes mahaller de müsadere edildi. Baronder'in bana bizzat anlattığına göre, bir Noel günü, âdet olunduğu veçhile Beytüllahim'e gittiklerinde, suyu takdis etmek için haçları bulunmadığından bir mukaddes kitabın kapağı üzerindeki küçücük haçı kopararak ayini onunla yapmışlardır. Keza, Paskalya günü Ermeniler, kendilerine ait mevki ile ayin edevatından mahrum oldukları için Kamame Kilisesi'nde Nur Çıkışı Ayini'ne iştirak edemiyorlardı.

İşte bu mahrumiyet ve ıstırap içinde bulunan Ermeniler, diğer bütün Hıristiyan milletlerin içinde hakir ve müstahkâr bir vaziyete düşmüşlerdi. Ne Katolikos, ne piskopos, ne bir vardapet, ne kocalar ve ne de zengin insanlar buna bir çare buluyordu. Nihayet Allah, kendisine güvenen kullarına merhamet ederek onların yardımına yetişti. Şöyle ki, 1610 senesinin Temmuz ayında, ...[136] adında Âmidli Koca Yengi'ye ilham vererek onu faaliyete sevk etti. Mumaileyh, Kudüs borçları işini halletmek gayesiyle Halep'e giderek oradaki meşhur Ermeni kocaları ve zengin tacirleriyle gö-

136 Müellif, metinde isim yerini açık bırakmıştır. Naşir P.N. Akinian, bu zatın Kudüs borçlarını ödemek üzere toplanan ianeye iştirak eden bellibaşlı zevat arasında kayıtlı bulunan Âmidli Koca Tumancan'la aynı şahsiyet olduğunu zannetmektedir.

rüştü. Aynı zamanda, başlıca şehirlerde bulunan muhtelif zevata mektup yazarak onları Halep'e davet etti. Davete icabet ederek mezkur şehirde toplanan dindar ve hayırsever zengin tacirler, vardapetler ve piskoposlar, bir ay süren bir müzakereden sonra kırk bin kuruşa baliğ olan borcun ödenmesi icap ettiğine ittifakla kanaat getirdiler ve başta cömert Yengi olmak üzere, herkes kudretine göre bin, iki bin ve hatta on bin, fakir olanlar da yüzer veya ellişer kuruş vermekle borçtan fazla bir meblağ topladılar.

Koca Yengi'nin riyasetinde yirmi kişilik bir heyet derhal Kudüs'e giderek kalede paşaya mülaki oldular ve borcu tam olarak ödemeye hazır olduklarını beyan ettiler. Bunun üzerine paşa, herkesin alacağını tahsil etmek üzere yanında bulunan rehinlerini iade etmesini, aksi takdirde karşılığı verilmeden geri alınacağını münadiler vasıtasıyla ilan ettirdi. Birçok kimse, rehinleri getirdiler, paşanın ve kadının huzurunda iade edip *sicil* ve *hüccet* ile alacaklarını tahsil ettiler.

PATRİK GRİGOR BARONDER'İN İCRAATI

Borç, son akçesine kadar ödendikten sonra, işlerin muntazam bir surette idaresi için, en ehliyetli zat olarak, Tatevli olup Nahçıvan'dan Kudüs'e gelerek orada geçirdiği dindar ve faziletli hayatı, keskin zekâsı ile tanınmış bir keşiş olan Grigor, işlerin başına getirildi. Birkaç sene sonra da piskopos olarak takdis edilerek[137] patrik tahtına iclas olundu.

Patrik Grigor, ilk önce şehrin içinde ve dışında Ermenilere ait mıntıkalarda Surp Hagop'taki Hıreşdagabet ile Surp Pırgiç de dahil olmak üzere on iki kiliseyi tamir ettirdi. Surp Pırgiç'te misafirlere ve hastalara mahsus odalar, keşişler için kâgir hücreler, güzel köşkler, yemekhaneler, bağ ve bahçeler yaptırdı ve Surp Hagop Manastırı dahilindeki üç yüz altmış beş adet hücreyi tamir ettirdi. Kendi zamanında, Ermeni mıntıkası ve mevkii çok parladı, zira patrik, bütün kilise ve manastırlara papaz ve keşişler tayin ettikten başka, onları Lehistan'da görmediğim kıymette her türlü ayin edevatı ve libaslarla teçhiz etti. Patrik, aynı zamanda yeni kitap-

137 5 Nisan 1613 tarihinde.

lar yazdırdı, eskileri tamir ettirdi, manastırların bozulmuş nizam ve intizamını yeniden tesis ve tanzim, kiliselerde gece ve gündüz yapılacak dua ve ayinleri günü ve saati ile tespit etti. Patrik Grigor, Surp Hıreşdagabet, Surp Toros, Surp Arakyal, Surp Sarkis adlı kubbeli kiliseleri ve manastırları muhteşem kuleler ve metin duvarların ilavesiyle tamir ve restore ettirdi. Bütün bu inşaat ve ıslahatı başarabilmek için çektiği müşküller arasında, şeyhlerle ve paşa ile çetin mücadelelerde bulunmuş, çok defa hapis ve zincire vurulmak suretiyle tahkir ve büyük korkulara maruz bırakılmış ve hatta idama da mahkum edilmiştir. Fakat o, Allah'tan ümidini asla kesmeyerek ve ölümü de göze alarak, ekabire ve müfteri Araplara karşı canla başla mücadele etmiş ve Allah'ın yardımı ile muvaffak olmuştur.

Kendisi, gerek hayat tarzı, gerekse yaptığı işlerde faziletli ve çok akıllı, aynı zamanda son derece sert bir insan olduğundan, emirlerine kimse karşı gelemezdi. Böylelikle, yaptığı inşaattan başka, manastırın nizam ve intizamını yeniden kurdu. Girişiği ıslahat işleri hâlâ devam etmektedir. Hiçbir yerde, yetmiş mensubu bulunan Kudüs manastırımız kadar muntazam bir manastır görmedim.

Patrik, Surp Pırgiç Kilisesi'ni[138] yeniden yaptırdığı sırada, kıskanç şeyhler, güya Frenklerle birleşerek, şehrin dışındaki bu kiliseyi *barut* ve silah saklamak için *metris* olarak yaptırdığını söyleyerek onu paşanın nezdinde itham ettiler. Paşa, patriği kalede hapsetti, muhakeme edilerek idam kararı verildi. Fakat o, kendi nefsini düşünmeyerek inşaatın devam ettirilmesine dair haber gönderirdi. Sonra idam cezasından kurtuldu ve serbest bırakıldı. Bir gün, inşaatı gözden geçirmekte olduğu bir sırada, *şeyh*ler yukarıdan başına bir taş attılar, fakat taş eline isabet ederek başparmağını ezdi. Halen patriğin başparmağı eksiktir.

Okuyucuları yormamak için, onun kendi aklı ve para sayesinde başardığı daha birçok işleri anlatmaktan sarf-ı nazar ettim. Yalnız şunu da ilave edeyim ki, patriğin belagati ve metanetli karakterinden dolayı, paşa dahi ondan çekinir ve o, istediğini yapabilir.

138 Chevalier d'Arvieux'nün de anlattığı gibi, Kudüs'ün en eski kiliselerinden biri olan Surp Pırgiç Kilisesi, ananeye göre, İsa'yı muhakeme eden Kâhin-i Azam Kayafa'nın konağının yerinde inşa edilmiştir. Patrik Grigor Baronder bu kiliseye defnedilmiştir.

Kilisemizin şan ve şerefi uğruna Allah ona uzun ömürler ihsan eylesin. Amin!

HURUC-U İSA KİLİSESİ'NİN ZAPTI

İçinde bulunduğumuz 1616 senesinde, Esad Efendi adlı bir *müftü*, şeytanın teşvikiyle Kudüs'e geldi. Bu zat, kiliselerin şenliğini ve refahını görerek kıskandı, Huruc-u İsa adını taşıyan büyük kiliseyi zapt ve yanı başında bir cami inşa ettirdi. Şeyhler ve şehirli Müslümanlar bu kiliseyi çoktan beri ele geçirmek istiyorlardı, fakat bir şey yapamıyorlardı. Çünkü Baronder, İstanbul'a şikayet ediyor, Halep'e ve Şam'a giderck rüşvet vasıtasıyla kiliseyi kurtarıyordu. Fakat adı geçen *müftü*, ricalden ve *hükümdar*ın gözdesi olduğundan, kiliseyi cebren aldı. Bu hadise, Hıristiyanlar arasında büyük bir yeis doğurdu. Ben ne bahtsız insanım ki hadiseyi gözlerim sızlayarak müşahede ettim.

Baronder, senede iki bin kuruştan fazla vergi ve haraç vermek mecburiyetindedir. Fakat parası yoktur, çünkü *safi* Arabistan olan Kudüs'te Ermeni yoktur. Ermeniler yirmi günlük mesafede, Mısır ve Halep'te bulunurlar. Kudüs'e hacı geldiği takdirde patrik onlardan para temin eder, gelmedikleri vakit ise başka hiçbir yerden geliri olmadığı için eli boş kalır.

MUKADDES NUR

Paskalya haftasının mübarek cumartesi günü Baronder, bütün papaz, rahip ve hacılarla beraber Kamame Kilisesi'ne girer. Diğer milletlerden olanlar da kendi reisleri ile beraber aynı suretle oraya girdikleri için kilise yerli ve misafir büyük bir kalabalıkla dolar. Her bir millet kendine mahsus şapelde, Ermeniler de Paviyon'da dururlar. Kocaman kilise boydan boya kumaşlarla kaplanır, mukaddes kabir de o gün pek fazla süslenir. Büyük kadife perdenin Habeş kralının hediyesi olduğu rivayet olunuyor. Mezkur kral, her sene hediyeler gönderir, fakat yolun uzaklığı ve sınırdaki asi Arapların yüzünden, binde biri ancak yerine vasıl olurmuş. Kral, bir sene kırk bin altın göndermiş, fakat yolda çalınmış, getiren adamların da, iki keşiş müstesna olmak üzere, hepsi öldürülmüş-

tü. Orada bizzat gördüğüm bu iki Habeş papazı, kömür gibi simsiyah ve yalnız dişleri beyaz insanlardı. Habeşler, zengin ve şerefli krallarının hatırı için çok itibar görürler. Bundan başka, Nil kendi memleketlerinden çıktığı ve istedikleri vakit suyu kesebilecekleri için Araplar da Habeşlere hürmet gösterirler.

Habeşler, Nil'in sayesinde, *kafar* ve kilise duhuliyesi olan dört altın vermekten muaftırlar. Bundan dolayı, kilisenin nuru çıkan mahalline önce onlar girerek nuru çıkarırlar, diğer milletlerden olanlar da onları takip ederler. Habeşler, kabrin etrafında raks ederek dönerler, beraberlerinde çadır şeklinde bir horan gezdirirler, *çalpara* ve zil çalarak "kiriye leyson" okurlar. Diğer bütün Hıristiyan milletler de kendi lisanları ile ilahiler okurlar ve kilise dua sesleriyle çınlar.

Ermeni patriği veya bir rahip, kürsüye çıkarak nurun fışkırması hakkında vaaz vermeye başlar ve halkı mukaddes nura kavuşmak için dua ve tövbe etmeye davet eder. Kapı dışında kalan fakirler ise ağlayarak ve figan ederek, içeri alınmaları için yalvarırlar. Kapıyı tutanlar, üç veya hiç değilse iki altına razı olurlar, fakirler bunu da veremeyeceklerini söylerlerse cepleri ve her tarafları aranır, hakikaten hiçbir şey bulunmazsa, tercüman çağırılarak onlara nurdan mahrum kalmamaları için ne verebilecekleri sorulur. Tercüman keyfiyeti patriğe bildirir, o da "koca"lara müracaatla Hazreti İsa'nın aşkı için fakirlere acımalarını rica eder. Merhametli kocalar, birer, ikişer, üçer ve dörder kişinin duhuliyesini kendileri vererek onları kiliseye alırlar. Geri kalan on-on beş kişi için de tercüman müdahale ederek "Bunlar kör, topal, alil insanlardır, Allah'ın ve *hünkâr*ın aşkı için bunlara hallerine göre ayrı bir duhuliye tayin edin," diye yalvarır. Bunun üzerine, az hiçten daha iyidir düşüncesiyle onlar da rahibin tavsiyesine uyan diğer hacıların ianeleri sayesinde içeri alınırlar. Esasen halk arasında, herhangi birisini nuru görmekten mahrum edenin lanet altında kalacağına dair bir inanç vardır. Filvaki bir sene, duhuliyeyi tam olarak veremeyen fakirler nurdan mahrum bırakılmış olduklarından, nur çıkınca evvela fakirlere görünmek üzere kiliseden dışarı firlamış ve bu yüzden kapının taş pervazları yanmıştır ki bu hal bugün aynen görülmektedir. Keyfiyeti haber alan *hükümdar*, fakirlikleri tahakkuk etmiş adamların nurdan mahrum edilmemesine dair emir göndermiştir.

Kamame Kilisesi'nin yanmış sütununu ve hükümdarın mermer bir levha üzerinde Arapça yazılı emirnamesini bizzat gördüm.

Kamame Kilisesi, Paskalya günü gece gündüz açık bırakılır ve birçok Müslüman da oraya gelerek Hıristiyan ayinlerinde hazır bulunur.

NURUN FEVERAN ETMESİ

Paskalya haftasının mübarek perşembe günü, şeyhler, kadı ve subaşı kiliseye gelerek bütün kandilleri söndürürler, İsa kabrinin kapısını mühürlerler ve hile yapılmaması için *yasakçı*lar cumartesi akşamına kadar bekçilik ederler. Cumartesi akşamı, bütün Hıristiyanlar kabrin etrafında dönerek kendi dilleri ile ilahiler okurlar ve gözyaşı dökerek nurun çıkmasını niyaz eylerler. Bütün milletlerin ruhanileri de başlarında patrik veya reisleri olduğu halde ayin libaslarını giyerler. Bu esnada, Ermeni patriği halka dönerek, hüzünlü bir sesle, "Basiretli olup günahtan sakınınız, zira nurun çıkması yaklaşmıştır, içinizde sakın nurun çıkmasına mâni olacak, kinli, imansız, günahları çıkarılmamış ve tövbe etmemiş adam bulunmasın," diye tembih ve nasihatlerde bulunur. Sonra üç defa, "Ya Rab, merhamet eyle!" duasını halka tekrarlatır. Ayine ait diğer ilahiler de okunur. Bu esnada, ansızın gürlemeler ve derinden gelen sesler işitilir, güvercinler peyda olup kubbenin içinde uçuşurlar ve ilahiler tekrarlanır. Kabirden ikinci defa olarak tekrar gürültüler ve çatlamalar duyulunca, ayin libasları giymiş olan ruhaniler, ellerine haç, İncil, buhurdanlık ve diğer ayin edevatı alarak hazır bir vaziyette bulunurlar. Baronder, halka dönerek, birbiriyle barışmaları ve öpüşmelerini, zira Hazreti İsa'nın günahkâr ve kindar insanların bulunduğu yere gelmeyip onlardan kaçındığını söyler. Bunu müteakip üç defa, "Ey Rab, merhamet eyle!" duası söylenir söylenmez, Mukaddes Kabir korkunç bir gürleme ile sarsılır, şiddetli çatırtılar duyulur ve nur pencereden dışarı fırlar. Bunun üzerine mühür çözülerek önce Habeş, sonra Ermeni ve sonra da Rum ruhanileri içeri girerler. Katolikos Hovannes de Baronder'in daveti üzerine, Mes Ayini esvapları giyerek içeri girdi. Orada, Ermenilere ait olup "Lusavoriç Kandili" denilen kandil yanmış olarak görünüyordu. Bu kandilden yakılan meşale dışarı çıkarılarak

her patrik kendi mensubu olan halka nuru tevzi eder. Nuru alan yüzüne ve sakalına sürer, çünkü henüz ateş olmayıp sırf nur olduğundan yakmaz ve ancak iki-üç el geçtikten sonra yakar vaziyete gelir. Nur, bu suretle çıktıktan sonra hepsi, meratib sırası ile kabre girerler. Bu esnada, Mukaddes Kabir, sıcaktan kırmızı bir hal almış ve duvarlar ter damlaları ile kaplı bulunur. Hacılar, kendileri için hazırlamış oldukları kefenleri bu damlalara sürerler. On iki büyük kandil yakılır ve kilisenin her bir şapelinde Mes Ayini başlar. Ayin bittikten sonra, bütün milletlere mensup hacılar, oruçlu oldukları halde geceyi kilisede geçirirler. Ermeniler oruç tutmayıp o gün balık, yumurta ve peynir yiyerek perhizlerini bozarlar. Bunu gören diğer milletlerin hacıları bizi istihfaf ve ta'yib ederler. Olan biteni hayretle gören Türkler ise, "Allah, Allah," diyerek evlerine dönerler.[139]

Benim Kudüs'te bulunduğum sene, harikulade bir şey vuku buldu. Nur, iki saat beklendiği halde çıkmadı. Baronder, piskoposlar ve vardapetler büyük bir yeis içine düştüler ve ağladılar. Allah'a niyaz etmekten başka çare kalmadığı için kapının önünde yere kapanarak uzun boylu dua ettiler. Âmidli Vardapet Der Barseğ de dahil olmak üzere, "Ey Rab, sana güvenenlere merhamet eyle! Zira komşularımızın istihzasına hedef oluyoruz. Onlara, bunların Allah'ı neredediir diye söylemelerine meydan verme. Ey Halaskarımız, bizim için değil, senin şanlı namın için yardımımıza

139 Dünyanın her tarafından Kudüs'e giden Hıristiyan hacıların heyecanla bekledikleri Nur Feveranı ibadetinin 1626 celsesinde hazır bulunan Pietro della Vallé, Latinler hariç olmak üzere diğer Hıristiyan milletlerin, İsa'nın kabrinden çıktığına inandıkları bu mucizenin sırrına ait yaptığı keşfi şu suretle anlatır: Rum Patriği, yüzü halka dönmüş vaziyette durduğu bir anda arkasındaki ufak kapı açılarak bir iki papaz usulca içeri girer ve kapı tekrar kapanır. Anlaşıldığına göre, bu papazlar aşağı indikten sonra orada bulunan bütün eşyayı rakı gibi alevlenen bir mai ile ıslatırlar ve yanlarında sakladıkları tabancayı patlatarak her tarafı tutuştururlar. Gitgide büyüyen alev yükselerek şapelin kubbesindeki ufacık pencerelerde görülünce, gökten inmiş intibaını verir. Bunun üzerine Rum patriği, açılan kapıdan aşağıya iner ve elindeki mumu yakarak dışarıya çıkınca, heyecana gelmiş birbirini çiğneyen halk, büyük bir panik içinde koşuşur, herkes elindeki mumu aynı nurdan yakmaya gayret eder. Aynı ayin esnasında halkın çılgınlığını uzun uzadıya anlatan Chevalier d'Arvieux, bilhassa Rumların bu hususdaki taassubunu belirterek, Ermenilerin daha uslu ve sakin davrandıklarını söyler.

gel!" diyerek dua ettiler. Patrik Grigor Baronder, kimsenin haberi olmaksızın Allah'a iki bin, Der Barseğ de bin defa secde etmeyi vaat ettiler. Nihayet, Allah merhamet etti ve nuru göndererek Hıristiyanları sevindirdi.

O gece, kilisenin içinde kısa bir uykudan sonra, çanlar çalındı. Evvela Rumlar, sonra da Gürcüler çaldılar. Gürcülerin tatlı bir ses çıkaran bakır çanlarına uyku sersemliği içinde meftun olduk. Sonra Ermenilerin tahtadan yapılmış çanı kilisede gürledi ve sabaha kadar devam eden gece ayini başladı. Patriğimiz Paskalya'ya ait Mes Ayini'ni büyük ihtişamla icra etti. Ayine iştirak eden piskoposların, vardapetlerin, papazların ve diyakosların çokluğu ve ayin esvaplarının ve edevatının göz kamaştırıcı ihtişamı görülmeye değer bir manzara teşkil ediyordu. Patriğin, ayin esnasında giymiş olduğu saf sırmadan yapılmış libası için, İstanbul'da işlendiği ve bin kuruş değerinde olduğu söyleniyordu. O gece, Surp Hagop'ta ve diğer Ermeni mabetlerinde kullanılanlar hariç olmak üzere, yalnız Kamame Kilisesi'nde yakılan Ermenilere ait kandil ve avizelerin miktarını beş yüz olarak saydım. Zira o zaman Ermeniler, Kudüs'ün en zengin cemaati olarak tanınmışlardı. Ermeni manastırında, diğer hiçbir yerde bulunmayan kronolojiler ve diğer nevi kitaplar o kadar çoktu ki aranılan yazı orada bulunabiliyordu. Bunlara, bizzat müşahede ederek kani oldum.

Yine bu senede Rum patriği, borçlarından dolayı Kudüs'ten kaçtı. Rivayete göre, borç kırk bin kuruşa baliğ oluyordu. Ermeni kilisesini emniyet ve saadet içinde görmekle Allah'a şükrettim, zira daha evvel anlattığım gibi, Ermeniler de bir zaman aynı vaziyete düşmüşlerdi.

Ayin bittikten sonra hepimiz, patriği takiben Surp Hagop Manastırı'na döndük. Baronder o gün, binden fazla misafire ziyafet çekti. Manastırın damı üzerinde kurulan sofraya oturarak kuzu eti, keşkek ve kebabı afiyetle yiyip tatlı şarap içtik.

SURP HAGOP'A MENSUP MÜNZEVİLER

Surp Hagop Ermeni Manastırı'nda yerleşmiş, ruhani ve sivil olmak üzere çok mutekit ve iyi insanlar gördüm. Bunların içinde, Şahroz adlı bir ihtiyar, padişah sarayından kaçarak Kudüs'e gelmiş

ve kırk senedir orada kalmıştı. Şahroz bahçesi denilen bahçe, bu adam tarafından üç yüz altına alınmıştı. Geldiği günden beri manastırda çalışmış olan Şahroz, şimdi ihtiyarlamış ve ağır işler yapamadığı için yalnız bağlara bakar, bütün topladığını senede üç defa Baronder'e verir, kendisi sırtında bir *çul* olduğu halde yalınayak ve başı açık gezer, daima perhiz ederdi.

Yedi seneden beri orada bulunup tespihçilikle meşgul olan biri, kazancını olduğu gibi manastıra hibe eder, bütün sene perhiz eder ve günde yüz kırk defa diz çökerdi. İhtiyar bir *terzi*, keşişlerin esvaplarını diker, ayin libaslarını tamir, bütün sene perhiz eder ve yalnız cumartesi günleri perhizini hafifçe bozardı.

Mutekit tarik-i dünyalardan iki kandilci vardı ki iki günde bir, biraz haşlanmış sebze ve birer *peksimet* yerlerdi. Kandilcri asla yatağa yatmaz, ayakta veya oturmuş vaziyette uyurlardı. Mukaddes manastıra hizmet eden diğer iki münzevi de gördüm ki, bunların saçı ve sakalı birbirine karışmış, daimi diz çökmeleri yüzünden parmakları ve dizleri develerde olduğu gibi katı nasır bağlamış, gözleri de dökülen yaşlardan kızarmıştı.

Manastır hizmetçileri içinde, İsa'nın aşkına değirmende buğday öğüten, fırında ekmek pişiren ve diğer ağır işler yapanlar vardı ki bunlar, aynı zamanda kiliseye gitmekten geri kalmıyorlardı. Bu insanların hemen hepsinin, kimseye göstermeden, elbiselerinin altında münzevilere mahsus harar giydiklerini bir gün tesadüfen müşahede ettim. Filvaki, rütbeli ve rütbesiz keşişler ve bütün kilise müstahdemleri, harar giymiş ve ipten kemerler bağlamış olduğu halde, eski münzeviler gibi, vücutları açlıktan ve susuzluktan erimiş, gözleri de solmuş bir halde kendilerini duaya vermiş, rahat namına bir şey bilmiyorlardı.

Çavuş denilen hizmetçiler de vardı ki bütün gece sabaha kadar ayakta dururlar. Lehistan'da olduğu gibi, Kudüs'te de gece beş saat sürer. Çavuşlar, icabında mektup götürmek için yaya olarak otuz günlük yol katederler. Hayatında bir defa ata veya merkebe binmemiş olan Abdal adlı bir münzevi, Kudüs için iane toplamak üzere şehirden şehre yaya dolaşırdı. Bu adam Halep'te oturur ve Kudüs namına dilenirdi. Çuldan elbise giymiş, başı açık ve yalınayak gezen, diz çökmekten parmakları ve dizleri nasır bağlamış olan, ancak üç günde bir yemek yiyen ve bir Arap dervişini

andıran bu adam, büyük itibar kazanmış olduğundan herkes elini öper ve iane verirdi. Baronder'in büyük bir yardımcısı olan Abdal, böylelikle gece gündüz gayret sarf ederek, senede üç defa olmak üzere, Kudüs'e üç-dört bin kuruş gönderirdi.[140] Esasen, o taraflardaki insanlar Kudüs'e karşı çok cömert davranırlardı. Kadınlar dahi iane işinde geri kalmayarak küpelerini, bileziklerini, altın yüzüklerini ve gümüş düğmelerini çıkarır, Hazreti İsa'nın aşkı için hibe ederlerdi.

Culfa'nın büyük bir ailesine mensup Mıgırdiç adlı bir papaz, her sene kendi memleketinde ve İsfahan'da sarf ettiği gayretin mahsulü olan bin kuruşu Kudüs'e gönderirdi. Surp Pırgiç ve Hıreşdagabet'de bulunan dindar ve dul kadınlar, gece gündüz dua ettiklerinden ve sıkı bir perhiz ettikten maada, başak toplamak ve keten eğirmekle kazandıkları parayı manastıra veriyorlardı. Bu kadınların bir kısmı da şehrin bütün tepe ve vadilerini kaplayan zeytiniiklerden topladıkları meyvelerden çıkardıkları yağı hacılara satıyor ve hasılatı manastıra veriyorlardı. Velhasıl, bu dindar kadınlar, manastıra muavenet etmek için ellerinden gelen her işi yapıyorlardı.

Uğida adlı ihtiyar bir kadın vardı ki daima secde etmekten iki büklüm olmuştu. Kendisi kırk sene evvel Kudüs'e gelerek bütün varlığını manastıra hibe etmiş ve genç yaşından beri kiliseye hizmet edegelmişti. Yiyeceğini kendi çalışması ile temin ettikten maada, ayin günlerinde ianeye de iştirak ederdi. Baronder, bu kadın için, "Manastırdan kendisine yiyecek gönderdiğim vakit, manastırdan yemektense ben ona vermeye mecburum diyerek, gönderilen yemeğe el sürmez," dedi.

Manastıra mensup her rütbeden keşişler, her gün gece yarısında kalkarlar, kilise çanı çalınmadan evvel mezamir okumaya başlarlar ve ayin bitinceye kadar okumaya ayakta devam ederler. Hepsi de büyüklerine itaat eder ve birbiriyle muhabbet üzere geçinirler. Her biri nöbetle, muhtelif yerlerdeki kiliselerde muayyen günlerde Mes Ayini icra eder. Muhtelif kiliselerdeki Mes Ayini, sırası ile

140 Manastır mensuplarından olup müellifimizin anlattığı veçhile sefil bir halde yaşayan bu şahıstan bahseden Kemahlı Vardapet Grigor'un verdiği malumata göre, sık sık memuren Halep'e gönderilen Abdal'ın birçok Şark dili ve "Frenkçe" bilen, az çok kültürlü bir adam olduğu anlaşılmaktadır.

pazar günü Kamame Kilisesi'nde, pazartesi Surp Hıreşdagabet, salı Surp Pırgiç, çarşamba Meryem Ana Kabri Kilisesi, perşembe Havariyun Kilisesi, cuma Celceta ile Kamame Kilisesi'nin kapısında bulunup İsa'nın bağlandığı sütunu havi Surp Hovannes Şapeli, cumartesi, Kefen Mahali'nde olmak üzere her gün istisnasız olarak icra olunur.

KUDÜS'TEN AYRILIŞ

Paskalya'nın ertesi günü olan pazartesi günü yol hazırlığına başladık. Kudüs'ten ayrılacağımı düşündükçe, bir çocuğun ana babadan, bir kocanın karısından ayrılması gibi oluyor ve iki gözüm iki çeşme ağlıyordum. Zira Kudüs bütün şehirler içinde o kadar mukaddes ve cazibeli bir şehirdir ki çektiğimiz bütün cefayı, ev ve barkımızı unutturmuştu. Allahınızın ikamet ettiği bu topraklardan ayrılmak çok güç oluyordu. Burada o kadar çok görülecek mahal ve ziyaretgâh vardı ki değil iki ay, tam bir sene kalınsa yine de az gelir.[141]

Hacılar, çarşamba günü kısmen deniz, kısmen de karayolu ile gitmeye başladılar. Allah'ın şehrine veda edenlerin ağlayış ve hüzünlerini ifade etmek imkânsızdır. Vedalaşmak için önce Beytüllahm'e, sonra Surp Pırgiç'e ve Çarner denilen mezarlığa gittik. Burası, İsa'nın kanı ile yoğrulmuş olduğundan oraya defnedilenlerin bütün günahları affedilir diye bir rivayet vardır. Oradan Zeytindağı'na, Seloam Çeşmesi'ne, Meryem Ana Kabri'ne, Hıreşdagabet Kilisesi'ne ve Kamame'ye uğradık. Bütün bu mukaddes yerlere, ana kucağından ayrılır gibi yeis içinde veda ettik.

Hacıların bir kısmı gemi ile Remle'ye gittiler. Ben de atımı satarak iyi bir merkep aldım ve karayoluyla azimet eden hacılara katıldım. Mümessil olarak Lehistan'a gönderilen Der Ğugas da kafilemize dahil bulunuyordu. Baronder'in tembihi üzerine, Lvov'a kadar kendisine refakat etmek ve orada her türlü yardımda bulunmak üzere, seyahatim boyunca ondan hiç ayrılmadım. Katolikos Hovannes de bizimle beraber olduğundan, Patrik Baron-

141 Ayrılmanın acısını anlatan bu satırları, Kudüs'e hitaben müellifin mutekidane derin duygularını ifade eden bir methiyesi takip ediyor.

der, yarım konak mesafedeki Çeşmeli'ye kadar uğurlamaya geldi. Çeşmeli köyünde bol suyu olan iki büyük çeşme vardı. Baronder Grigor, bize orada yemek verdi, tatlı şarap ikram etti, pilav pişirtti, ayrılmaktan mütevellit duyduğumuz üzüntü dolayısıyla bizi teselli ederek geceyi bizimle beraber geçirdi.

Sabah erken, patrik, hayır dualarıyla uzun yolculuğa çıkan bizlere veda etti. Her birimiz, kudretimiz nispetinde peşkeş çekerek patriğin elini öptük ve ayaklarına kapanıp ağlayarak kendisine veda ettik. Sonra, böyle bulunmaz bir önderden mahrum kalmanın kederi içinde yola koyulduk.

Keşke orada kalmamız mümkün olsaydı. Zira oraya giden Hıristiyanlardan maada, her sene Lehistan'dan Kudüs'e giden Yahudiler de bir daha geri gelmezler ve dünyanın her tarafında bulunan kendi ırkdaşlarından yardım görürler. Filhakika, orada Lehistan'dan gelmiş bazı Yahudilere rastlamış ve kendileriyle konuşmuştum.

XIII
SURİYE

KUDÜS - HALEP YOLU ÜZERİNDE

Hacılar kafilesinin başında bulunan Katolikos Hovannes'in refakatinde, biri usta bir hanende, diğeri de okur-yazar, harar giymiş ve yüzleri rahip başlığı ile örtülü mahcup ve bakir iki genç ruhani vardı.

Erkek ve kadın altı yüz kişiden ibaret olan kafilemizde, "yarı yarıya" denilen Araplar da vardı. Bunlar, Rumkaleli olup Türkçe bilmezler ve Ermenice konuşurlar. Çocuklarını önce sünnet, sonra da Kıpti ayinine göre vaftiz ettirirler. Hem camiye, hem de kiliseye giden bu adamlar, cenaze merasimlerini önce papazlara yaptırdıktan sonra, imam çağırır ve ölüyü ona gömdürürler, Hıristiyanlığı Müslümanlıktan daha çok severlerse de, sırf korkularından dolayıdır ki imama müracaat ederler.

Beraberimizde iki atlı tercüman, *kılavuz* olarak da dört *çavuş* vardı. Yukarıda adı geçen Abdal ile taşlık ve dikenli yollarda yalınayak yürüyerek Halep'e giden iki manastır uşağı da bizimle beraberdi.

Türabek'e vardığımızda birer altın verdik ve oradan Luben denilen yerde bir hana gelerek ikişer para verip yağmur suyu içebildik. Burada, adam başına ikişer buçuk kuruş *kafar* alındı. Lakisa,

yani Nablus şehri, Luben'e yarım saat mesafededir. Mamur bir Hıristiyan şehri olan bu yerde birçok kilise vardır. Bunların Frenklere aidiyeti muhtemeldir, zira hepsi de klaştorni[142] idi. Vaftizci İoannes'in başının burada kesilmiş olduğu rivayet edilir.

Lakisa'dan ayrılarak, birçok dağ ve ormanı geçtikten sonra mukaddes Tapor Dağı'na ve üzerindeki çiçeklerinin kokusuna bayıldığımız Hermon Dağı'na vardık. Dağın eteğinde bir köy vardı.[143] Tepede, on iki millete ait kâgir ve kubbeli kilise harabeleri bulunduğunu söyledilerse de kervanımız yola çıktığı için oraya gidemedik.[144]

Uğradığımız Cindi kasabasına, cinlerin ikamet yeri olduğu için bu adın verildiği rivayet ediliyordu. Keza rivayete göre, Mecdelli [Magdalalı] Meryem'in içinden yedi cinin çıkışı burada olmuştur. Bir dağın eteğinde, İsa'nın dul bir kadının ölü çocuğunu dirilttiği Nayin şehrine muvasalat ettik. Araplar, her gittiğimiz ziyaretgâhta, "Siz bu mukaddes yerlere ayak basmaya layık değilsiniz," diyerek bizi izaç ediyorlardı; biz de ***kafar*** vermekle yakamızı kurtarıyorduk.[145] Nayin'den Ayintucar'a[146] geldik. Nasıra şehri, yarım günlük mesafede solumuzda bulunduğundan, atlı yoldaşlarımızdan oraya gidip gelenler, civarda namlı Rum manastırlarının bulunduğunu söylediler.[147] Tucar'da on ikişer para tediye ettikten

142 Klaştorni: Lehçe "klasztar", Almanca "kloster"in bozuk bir şekli olan bu kelime, "manastırlı" manasındadır.

143 Pietro della Vallé, Tabor Dağı'nın eteğinde, Arapların "Thabor" dedikleri küçük bir köy bulunduğunu söyler.

144 Dağın tepesinde kilise ve manastır harabelerini görmüş olan Pietro della Vallé, inşaatta kullanılmış muazzam taşların oraya çıkarılabildiğine hayret eder. Müellif, dünyadan ayrılmış bir vaziyette bulunan bu dağın üstünde sefalet içinde yaşayan aileler de görmüştür.

145 Aynı müellif, "Cinin" olarak zikrettiği yeni bir kasabanın Samarya ve Nasıra arasında bulunduğunu söyler. Thevenot ise Cinin'de kiliseden çevrilmiş bir cami, büyük ve muhkem bir hanın yanında yiyecek satılan bir pazarın bulunduğunu söyler. Pietro Della Vallé de Arapların "kafari" denilen vergi bahanesiyle burada yaptıkları şekavetlerini uzun uzadıya anlatır.

146 Pietro della Vallé, Şam yolunun üzerinde bulunup az miktarda su bulunduğundan dolayı Ayn'et-tüccar, yani tacirler çeşmesi denilen kaleyi zikrederek, orada nöbetçi askerlerin muhafazası altında muhkem bir han bulunduğunu söyler.

147 Aynı müellif yerlilerin Nasra dedikleri şehrin tamamıyla harap halde olduğunu ve yalnız birkaç kubbenin mevcut bulunduğunu, güzel bir kilisenin harabelerinin altında bir şapelin henüz muhafaza edildiğini söyler.

sonra yola çıktık ve bir günlük yolculukla Lubya köyüne vardık. Konakladığımız bütün bu yerlerde derin su kuyuları bulunduğundan, yakın ve uzak yerlerdeki halk, tulum ve *bakraç*larla su almaya geliyorlardı. Develeriyle kuyuyu çeviren halk arasında büyük şamata ve kavgalar oluyordu. Güçlü kuvvetli olanlar kuyudan su çekerek hayvanlarını suluyor, geri kalanlar da yer bulamadıkları için kavga çıkarıyorlardı. Civarda İbrahim'in, İshak'ın ve Yakup'un su çıkardıkları ve Raşel'e yardım ettikleri kuyuları, Nablus'un yakınında da İsa'nın, Samaralı kadından su istediği kuyuyu gördük. Yolumuz boyunca, üzerinde saray gibi binalar bulunan bir tepe gördük. Yalnız mermer sütunları kalmış bir harabe için, Herod'un sarayı olduğunu söylediler. Bir konak ilerledikten sonra bir düzlüğe vardık. İsa'nın, beş ekmek ve iki tane balıkla beş bin kişiyi doyurduğu yerin burası olduğunu duyunca, orada dolaşmaya başladık ve yere kapanarak, bizim de aynı *bereket*e nail olmamızı Allah'tan niyaz eyledik.

Bir az ileride Taberiye Denizi'ni görünce, dağdan aşağı inerek içinde yıkandık. Gölün kenarında bulunan ev harabelerinden birisinin Petrus'un evi olduğu rivayet ediliyordu. Biraz ileride, Zepetya'nın oğulları İoannes ve Yakup'un köyü, gölün öbür tarafında da domuzların kaçarak denize düştükleri Sur ve Sayda dağları vardır. Gölün nefis suyundan içtik, yıkandık ve orada istirahat ettik. Hareket ettikten sonra yolda, Yusuf'un, kardeşleri tarafından içine atıldığı, sonra da Mısırlılara satılmak üzere çıkarıldığı kuyuya geldik. Kuyunun üzerinde dört sütuna oturtulmuş bir *kemer*, yanı başında da bir cami vardı. Etrafı adam boyu yükseklikte otlarla dolu yeşillik olduğu halde, kuyu kurumuştu.[148]

Bir günlük yol aldıktan sonra Yakup Köprüsü'ne ve İsa'nın şeytanla mücadele ettiği mahale geldik. Burası, büyük ve muhteşem fakat harap hale gelmiş bir manastırdı. Dokuzar para verdikten sonra Ürdün Nehri'ni geçerek öte tarafta istirahat ettik. Şiddetli sıcaktan dolayı geceleyin yola çıktık, fakat kalabalık olmamıza rağmen, hilekâr ve hain Araplardan korkuyorduk. Türkiye'deki Türkmenler gibi deve sürülerini otlatmakta olan bu adamlara her

148 Aynı kuyudan bahseden Pietro della Vallé, harap bir evin karşısında bulunan kuyunun dört sütuna ve dört yarım sütuna (pilastre) oturtulmuş güzel bir kubbe ile örtülü olduğunu söyler.

gün rastlıyorduk. Bir gün de binden fazla deveyi ihtiva eden bir sürüye rastladık. Sürünün ardında, başına taç gibi bir şey geçirilmiş bir Arap'ın, yanında karısı olduğu halde *mufalı* büyük bir deveye binmiş olduğunu gördük. "Kral" (Şeyh) olduğu söylenen bu adamın iki yanında, yalnız birer gömlek giymiş ve yalınayaklarını *üzengi*lere geçirmiş atlı çıplak Araplar gidiyorlardı. Hepsi de çıplak ve pejmürde bir kıyafette idiler, fakat bindikleri hayvanlar, narin bacaklı, ince belli ve pek süratli halis bedevi atlarıydı. Bu atların her biri, yerinde bir veya ikişer bin kuruşa satılır, çünkü dünyada eşi bulunmayan bu atlar en sarp dağları aşarlar, çöllerde üç gün susuz dayanabilirler ve ok gibi atılarak uçarcasına koşarlar. Bir para etmeyen *pinti* Arap, sırtında yalnız gömleği olduğu halde, eyersiz olarak bin altın değerinde olan bu atlara biner. Bunların silahları yalnız *mızrak*tan ibaret olup ok atar gibi nişan alır ve hedefe ulaştırırlar. Nitekim darbımesel olarak, "Lehlinin tüfeği, Tatar'ın oku, Kürt'ün *coba*nı, Arap'ın da *cida*sı,"* denir. "Kral'ın" maiyetiyle beraber geçmesini bekleyerek bulunduğumuz yerde durduk. *Asi* olmadıkları için bize hiç dokunmadan geçen bu Araplar, *Tabi* sınıfındandırlar ve İbrahim, İshak, Yakup ve diğer enbiya gibi çadırları ile dolaşırlar.

Şam'a bir konak mesafede iken Katolikos bir tepeye doğru yürüyünce hepimiz kendisini takip ettik. Goğtınlı Vahan'ın şehit edildiği yer olduğu rivayet edilen bu tepede, Katolikos'la beraber ilahiler okuduk ve dua ettik.[149] Şam'a yaklaşınca, akan çaylar ve birçok bağ ve bahçe gördük. Yarım günlük yolun etrafı tamamıyla güzel bağlarla kaplı idi.[150]

---

* Cida, cirit, mızrak (y.n.)

149 Ermeni kilisesi azizlerinden Goğtınlı Vahan, 704 senesinde, dört yaşında olduğu halde Emir Kasım tarafından diğer asilzade Ermenilerle beraber Dımışk'a götürülmüştür. Orada Müslüman yapılıp "Vahab" adıyla adlandırılmış olan Vahan, iyi bir tahsil görmüş ve halife divanında çalışmıştır. Bilahare 717 senesinde Halife Ömer bin Abdülaziz'in müsaadesiyle memleketini ziyaret eden Vahan, tekrar Hıristiyan olup baba topraklarında kalarak dönmediğinden tutulup Şam'a götürülmüş ve Ruzuf'ta idam edilmiştir.

150 Pietro della Vallé, "Şam suru dışındaki bir-iki millik bir saha o kadar güzel bahçelerle donatılmıştı ki orayı görünce, ulaşmak için katettiğimiz yolun bütün güçlüklerini unuttuk," der.

ŞAM

Şam'a, yani Damaskus'a girince, kendimizi meyve bahçeleri ile dolu, bolluk içinde bulunan, mamur bir şehirde bulduk.[151] İstanbul'dan daha büyük bir şehir olan Şam'da, yüksek minareli muazzam camiler, mükellef hamamlar, kat kat hanlar, mermer döşeli kahvehaneler ve bütün sokaklarda Bursa'da olduğu gibi bolca akan sular vardır. Hülasa, türlü mahsulle dolu, bereketli ve ucuz bir şehirdir. Bir gün, muazzam ve harikulade bir bina olan Yeşil Cami'ye gittik. Vaktiyle bir kilise olduğu rivayet edilen caminin sağ tarafında bulunan büyük çeşmede, Havari Paulus'un, Anania tarafından vaftiz edildiği rivayet edilir. Hıristiyanların bu camiye girmeleri yasak edilmişti.[152] Oradan Bedesten'e gittik. Burası, Edirne'deki Alipaşa Bedesteni'ne benziyorsa da, ondan daha büyük ve muhteşem bir yapıdır. Bedesten'de ipekli kumaşlar, *taftalar*, *alacalar*, *atlaslar*, *mukaddem* kuşaklar, *kaftanlar*, *valalar* (önlük?) ve adları yalnız tacirlerce malum diğer bin türlü malla doludur, zira Şam'da pek çok ipek istihsal edilir.[153] Şehirde, ayrıca birçok

151 Chevalier D'arvieux, Şam'ı çevreleyen bahçelerin güzelliğini ve toprağın mümbitliğini anlatarak, orada her türlü meyvenin büyük miktarda yetiştirilip civar yerlere sevk edildiğini, yerli ekmeğin pek nefis ve her türlü yiyeceğin ucuz olduğunu söyler.

152 D'Arvieux'ye nazaran: "Vaktiyle İmparator Heraklius tarafından Saint Zaharya'ya ithafen yapılmış bir kilise olan Şam'ın büyük camii, Osmanlı İmparatorluğunun en güzel mabetlerinden biri olup kilise şeklini aynen muhafaza etmiştir. Caminin üç adet nefi, nefis mermer sütunlara oturtulmuş, duvarları yaldız ve mavi renkte mozaikle kaplanmıştır. Caminin, kapı kanatları işlenmiş bakırla kaplı ve sütunlarla süslü on iki methali vardır. Başlıca giriş kapısı, ayna gibi berrak mermerle döşeli ve çok ince işlemeli iki sıra mermer sütunla süslü bir avluya açılır." Müellif, camiye girmesine müsaade edilmediği için dıştan gördüğünü yazmakla iktifa etmiştir.

153 Aynı müellife göre, her türlü emtia ile dolu olan bedestende bilhassa mücevherat, altın süs eşyası, sırmalı ipekli kumaşlar göze çarpar. Bedestenlerden başka, şehirdeki diğer müteaddit kapalı çarşıların geçit yolları kenarında, sokaklarda olduğu gibi yayalara mahsus yüksek setler, hayvanların geçtiği orta kısımdan çok temiz olup içeri girenlerin sıhhat ve rahatını temin eder vaziyettedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük ticaret şehirlerinden biri olan Şam'da işlemeli kadife, saten, tafta, damıska, diba, kemha ve diğer düz ve çizgili kumaşlarla ipekli ve pamuklu diğer türlü mensucat imal edilir. Mekke kervanları her türlü ilaç, İran ve Hint mallan getirir, Frenkler

çarşı ve dükkânlar, servi ve hurma ağaçları vardır. Rivayete göre, Şam'ın içinde otuz memba vardır, şehrin altı su ile doludur ve bütün değirmenler su ile işler. Fakat bu sular, gözden kaybolur ve kimse ne olduğunu bilmez. Ortasında büyük bir çay akmakta olan şehir o kadar hoştur ki insan oradan hiç ayrılmak istemez. Şam'da, hurma taneleri kadar iri, beyaz ve yeşil üzüm, kar gibi beyaz ekmek ve kesildiği vakit sinir gibi gerilen pideler gördük. Araplar, bunları omuzlarının üstünde taşırlar. Keza beyaz pestiller, nefis ayvalar, envai şaraplar ve daha o kadar çok güzel şeyler gördük ki, "Evvel Şam, ahir Şam," diyen Araplara hak verdik. Şehrin Müslüman halkı çok dindar ve insan seven adamlar olup Hıristiyanlara hor bakmazlar, "gâvur" veya "dinsiz" lafını ağızlarına almazlar ve bilakis, "İsa kulu" veya "hacı" diye hitap ederler. Halk, *avan çoban*ın[154] herhangi bir adamı izaç ettiğini görünce, hep birden imdadına koşarak kurtarırlar, haksızlığa meydan vermezler. Hiçbir yerde bunlar kadar faziletli insanlar görmedim.[155]

Şam'da beş-altı hane Ermeni vardır. Ermeni nüfusu vaktiyle beş yüz hane kadarmış, fakat papazlarla kilise mütevellileri kavgaya tutuşmuşlar, halkın içinde kargaşalık çıkmış olduğundan kilise zaptedilmiş, kavgacılar cezaya çarptırılmışlar ve cemaat böylece dağılarak kaybolmuştur. Şehirde, mevcudu kırk bin kişi olan Rumların bir de başpiskoposları vardır.[156] Habeş ruhanilerinin Şam piskoposu tarafından takdis edildikleri söyleniyordu. Orada üç gün kaldık, fakat birer birer yazamayacağım pek çok sanat eseri ve envai kumaşlar gördük. Şam'da adam başına ikişer kuruş tediye ettik.

Şam'dan çıktıktan sonra uğradığımız bir köyün yakınında, yüksek bir dağın tepesinde, Süryanilere ait bir manastır gördük.

---

de Sayda, Beyrut ve Trablus limanlarına çıkardıkları ipekli, yünlü ve keten kumaşlarla kâğıt, serpuşlar, boyalar, şeker ve diğer bazı eşya ithal ederler.

154 Zabıta kuvveti (?).

155 D'Arvieux, Şam yerlilerinin umumiyetle beyaz tenli, narin, zeki, maharetli ve aynı zamanda hilekâr adamlar olduklarını, fakat kendilerini idare edebilenlere karşı büyük nezaket gösterdiklerini, Şam'da başka şehirlerde görülmeyen bir hürriyet mevcut olduğunu ve halkın her türlü tazyikten ari olduğu için zenginlik ve refah içinde bulunduğunu söyler.

156 Aynı müellif, Şam Hıristiyanlarının ekserisinin Rum olduğunu teyit ederek, Maruni ve Frenklerin az sayıda olduklarını söyler.

Yüksek bir surla çevrilmiş ve kırk altı mermer sütunu havi bu manastırda kırk rahibe vardı.[157] O köyde üçer para verdikten sonra Abrud denilen bir Rum köyüne geldik. Burada, biri köyün içinde, diğeri de dışında olmak üzere çok güzel iki kilise vardır. Dış taraftaki kilisenin güzel sütunlarını yerlerinden sökerek hanın içine nakletmişler ve kilisede yalnız horan kısmı ile üstteki *kemer* kalmıştı.

HUMUS, HAMA

Oradan, Maylun denilen yere geldik. Burada birbirine ilişmiş gibi görünen çok yüksek iki kayalık dağ vardı. İki dağın arasındaki geçit, atlı bir adamın zor geçebileceği kadar dardı. Hamur gibi yumuşak bir kayadan ibaret olan dağ, o kadar yüksektir ki yukarı bakanın başlığı düşer. Yolumuza devam ederek Karalar[158] adlı bir *kasaba*ya geldik ve orada da onar para verdikten sonra, bir Hıristiyan inşası olan Humus şehrine vardık. Şehirdeki yüksek bir tepenin üzerinde Halep'inki gibi sivri ve metin bir kale vardır. Sarp bir hendekle çevrilmiş olan kale ve sur kâmilen yontulmuş taşlarla yapılmıştır.[159] Humus'tan yola çıkarak, bir buçuk günlük yol aldıktan sonra Hama'ya geldik. Bütün yolların iki tarafı zeytin ve incir ağaçlarıyla dolu idi. Yüksek bir dağın üzerindeki otuz Halep arşını kadar yüksek bir hurma ağacı, *dolap* vazifesini görerek, suyu şehre akıtıyordu. Şehirde eski, kâgir kiliseler ve *mağara*lar vardı, fakat hiçbir Hıristiyan bulunmadığı için harap olmuşlardı. Hama'dan da Şam'da olduğu gibi ipek ve *sırmalı bürüncük*ler,

157 D'Arvieux'ye nazaran, Süryanilere ait olup Meryem Ana'ya ithaf edilmiş bu kiliseye Müslümanlar da çok rağbet eder ve camiye girdikleri gibi abdest aldıktan sonra içeri girerler. Kubbeli büyük bir bina olan kilisedeki Meryem Ana tasvirinde muayyen bir zamanda bir yağ sızmaktadır ki her hastalığa deva olarak kullanılır.

158 Pietro della Vallé, Karalar köyünün civarında mevcut harabelere istinaden, onun vaktiyle büyük bir şehir olduğunu söyler.

159 Aynı müellif, kadim Emissa şehrinin hatırasını canlandıran pek çok mermer binaların harabelerini ve terk edilmiş muhteşem binaları zikrederek, çöl Araplarının oraya kadar gelerek yaptıkları çapullar neticesinde Humus nüfusunun çok azalmış olduğunu söyler.

*telli mahrama*lar, *yağlık*, *kuşak* ve *alaca*lar gibi envai *tuhfe* çıkar.[160] Yolda şafak vaktinde, kervan yürüdüğü sırada, Araplar arkamızdan hücum ederek bazı kimseleri yaraladılar, bazılarının da eşeğini, *heybe*sini ve başka eşyasını yağma ettiler. Büyük bir çığlık koptu ve öndekiler haberdar olunca, refakatimizde bulunan atlı yeniçeriler ve sipahiler, kılıç ve tüfekleriyle ileri atıldılar. Araplar kaçtılarsa da kervan büyük zayiata uğramıştı.

Hama'dan çıktıktan sonra, yüksek bir mevkide olup kalesi ile beraber uzaktan görülmekte olan Kefarnahum, yani Sıfat'a[161] geldik. İsa, bu şehir için, "Ve sen ta göğe yükselmiş olan Kefernahum, cehenneme kadar indirileceksin," demişti.[162] Kâmilen Yahudilerle meskûn olan bu şehrin Maanoğlu'na ait bulunduğunu söylediler. Said, yani Betsaida ve Korazin halkı ise Samaralıdır. Bunlar, "yarı yarıya" olduklarından, Hıristiyanları severler, domuz eti yerler, fakat aynı zamanda sünnet olurlar. Ne kiliseleri, ne *mescit*leri, ne de papaz, haham veya imamları vardır. İsa'ya ibadet ederlerse de uluhiyetini tanımazlar. Daha ziyade, Yahudilere ve Ahdiatik'e yakındırlar. Memleket çok kayalıktır ve büyük miktarda ipek istihsal edilir.

Aynı senede *hünkâr*, Maanoğlu ile muharebe ettiği için birçok asker ve Şam ordusu gelmişti. Onlara karşı yürüyen Maanoğlu, galip gelerek birçoğunu kılıçtan geçirmiş, kalanını da firara mec-

160 Hama'dan bahseden Pietro della Vallé, amfi şeklinde olan şehrin dıştan çok güzel göründüğünü, fakat içeri girildikten sonra dikkate şayan bir şey bulunmadığını söyler. Müellif, şehrin bellibaşlı hususiyetleri miyanında, nehrin suyunu şehirdeki kanallara aktaran tahtadan büyük depoları ve pazarları zikreder. Müellif, bu pazarlarda satılan mensucatın Trablus'a götürülüp Hıristiyanlar tarafından satın alınarak Avrupa'ya sevk edildiğini söyler. Chevalier d'Arvieux de Hama'dan aynı surette bahsederek, orada çok güzel ve içinde hamamlar bulunan bir hanı zikrettikten başka, şehir nüfusunun hayli büyük, evlerin de temiz olduğunu söyler.

161 Vaktiyle mühim bir şehir olup halen bir köy vaziyetine düşmüş olan Sıfat'ı ziyaret eden Chavallier d'Arvieux, Sıfat nüfusunun çoğunun Mesih'in oraya geleceğine inanmış, fakir ve mutaassıp Yahudilerden ibaret olduğunu, şehrin en yüksek mevkiinde bulunan kalenin hükümet konağı olarak kullandığını ve ve alt kısmının yolcu ve yabancıların ikameti için bir han şeklinde konulmuş olduğunu söyler.

162 Luka İncili, X, 15-16.

bur etmişti. İkinci defa olarak tekrar asker sevk edildi ise de Maanoğlu, onları da imha ederek bütün teçhizat ve eşyalarını yağma ettikten sonra, daha çok kuvvetlenmiş olduğu halde Şam'a kadar yürümüş, fakat şehre girmeye muvaffak olmamıştı. Bundan dolayı, Şam'ın etrafında bulunan bütün mamur yerleri tahrip etmiş, hiçbir dut ağacı ve *böcek* bırakmadığı için ipek çok pahalılaşmıştı. Maanoğlu üç sene sonra Papa'nın yanına giderek vaftiz edilip Hıristiyan olmuştur. Papa kendisine yardım olarak beş *kadırga* vermiş olup Maanoğlu, birçok ada ve şehirleri tahrip etmiş, Aya Payas, Tarabulus ve diğer bazı liman ve iskeleleri zaptetmiştir. Tekrar Roma'ya gittikten sonra orada ölmüştür. Kendisinden sonra oğlu, daha cesur bir adam olarak ortaya çıkmış ve iyi bir nam kazanmıştır.[163]

Asıl mevzumuza dönerek, seyahatimizi anlatmaya devam edelim. Hama'da birer *rub* verdikten sonra indiğimiz bir *han*da bizden beşer para alındı. Bundan sonra Tuma'ya geldik. Burası kâgir büyük bir han olduğundan orada konakladık. Hanın önünden büyük bir çay akıyordu.[164]

HALEP

Oradan (yani Tumahanı'ndan) hareketle bir günde meşhur Halep şehrine geldik. Katolikos, bizi beraberinde konağa götürdü ve piskoposhanede kaldık. Konağın yakınında, biri Marunilere, biri Rumlara, ikisi de Ermenilere ait dört kilise vardır. Ermeni kiliseleri Surp Asdvadzadzin ve Surp Karsunk adlarını taşırlar. Kubbeli ve kemerli bir bina olan Surp Karsunk Kilisesi, bu zamanda Koca Bedik'in kardeşi Koca Sanos'un himmetiyle tamir ve tevsi edilmişti.[165] Koca Bedik (Bedros), namlı ve nüfuzlu bir şahsiyet olduğundan, maiyetinde otuz-kırk *yasakçı* olduğu halde şehirde

163 Maanoğlu için bkz. Ek VI.

164 Pietro della Vallé, mühim bir konaklama yeri olan Tumahan'ın Halep'e takriben on iki mil mesafede bulunduğunu söyler.

165 Simeon, takriben 15 Mayıs 1617'de Halep'e varmıştı. Bir yazma İncil'in içinde, Polonyalı Vardan tarafından 1624'de yazılmış bir kolofonda, mezkur kilisenin 1616 senesinde Koca Sanos Çelebi'nin ve büyük kardeşi Koca Bedros'un yardımı ile tamir edildiği kaydedilmiştir. (P. Akinian'ın notu)

dolaşır; bundan başka, emri altında *yeniçeri* ve *sipahiler* dahi vardı. Kendisinin dört *kalem* mal sahibi olduğu, *subaşılık*, gümrükçülük, *muktasiplik* işlerinin, hanların, hamamların ve diğer birçok şeylerin de kendi emrinde olduğu söyleniyordu.[166]

Halep, büyük *bender* ve bir *şehristan* şehirdir. Orada her taraftan, ta Hindistan'dan dahi gelmiş tacirler bulunduktan başka, aradığın her çeşit kumaşı da bulabilirsin. Şehirde ayrıca dört *balyos* vardır. Bizim Surp Asdvadzadzin kilisemizde Frenklere mahsus üç horan vardır ve onlar her cumartesi ve pazar günü orada Mes Ayini yaparlar. Ermenilerin aynı günlerde orada ayinleri olduğu takdirde, Frenkler Surp Karsunk Kilisesi'ne giderler.

Maruniler, Ermeni piskoposuna büyük hürmet ve riayet göstererek kiliseden çıktıktan sonra gelip elini öperler. Onlar, takdis duası almak üzere, ayin ne kadar uzun sürerse de sonuna kadar kilisede kalırlar. Rumlar ise bunu yapmazlar. Şehirde birçok Süryani mevcuttur ve bunların da başka mahallerde kâgir kiliseleri vardır.[167]

---

166 Kilikya Ermeni Katolikosluğu makamı, on altıncı asrın sonlarında Sis'ten muvakkaten Halep'e nakledilmiş ve mezkur şehir bundan dolayı o devirde nüfus ve faaliyet bakımından mühim bir Ermeni cemaati merkezi olmuştur. Müellifimizin zikrettiği Halep Ermenilerinden Koca Bedik (Bedros) ve Koca Sanos kardeşleri, devlet işlerinde ve hususiyle gümrükçülükte işgal ettikleri mevkileri sayesinde Ermeni cemaatine yaptıkları maddi ve manevi yardımlarla ün kazanmışlardır. Müellifimiz Simeon'un verdiği malumat ve muhtelif yazma kolofonlarda ve vakayinamelerde, Karagöz ailesinden neşet eden bu iki kardeşten Koca Bedik'in adına 1635 senesinden sonra rastlanmıyorsa da, Koca Sanos 1627 senesinde Erzurum'da görülmektedir. Erzurumlu Hagop Vakayinamesi'ne göre, 1629 senesinde Sadrazam Hüsrev Paşa tarafından "gümrükçü" olarak Halep'ten Erzurum'a çağrılmış olan Sanos Çelebi, Erzurum Kalesi'nin içindeki eski kiliseyi yanındaki büyük konakla beraber Türk sahibinden satın alarak tamir ettirmiş ve Ermenilere vermiştir. Aynı müellif ve Kemahlı Grigor, "Gümrükçü ve Darphaneci" Sanos Çelebi'nin, 1638 Türk-İran muharebeleri esnasında akıncılar tarafından esir edilmiş birçok Ermeni'nin serbest bırakılmasında büyük bir faaliyet gösterdiğini söylerler.

167 Tavernier'ye nazaran, on beş-on altı bin raddelerinde olan Halep Rumlarının bir başpiskoposları ve Saint George adında bir kiliseleri, on iki bine baliğ olan Ermenilerin Meryem Ana'ya ithaf edilmiş bir kiliseleri, on bin kişiyi geçmeyen Süryanilerin de bir piskoposları ve Meryem Ana namına bir kiliseleri vardır. On iki bin kişi olup papaya merbut Marunîler, Saint İlya'ya ithaf

Ermeni piskoposhanesinin yakınında, Ermenilere mahsus kâgir odalar vardır. Katolikosluk konağı da alt, orta ve yukarı denilen kâgir kısımlardan ibarettir. Aynı zamanda gerek Kudüs Patriği ve gerek Sis Katolikosu olan Katolikos Hovannes, Halep'te oturur. Orada Urfalı Hovannes adlı bir vardapet ve Der Haçadur adlı bir piskopos vardı ki ikisi de alçakgönüllü, tatlı dilli ve misafirsever adamlardı. Bunlardan maada, üç piskopos, beş keşiş ve beş de papaz vardı. Halep'te üç yüz hane Ermeni vardır. Bunlar akıllı, zengin, güzel endamlı adamlar olup Culfalılar ve Âmidliler gibi namlı tacirlerdir. İçlerinde kırk-elli yük sahibi olan Koca Kandil ve diğer *hempa*lar vardır. Bunların evleri, Âmid'dekiler gibi yontulmuş taştan yapılmış ve her biri on-on beş bin kuruş değerinde yüksek binalardır. Büyük ticaretle meşgul olan bu adamlar Hindistan, Bağdat ve İsfahan'a gider gelirler. Nefis yemeklerinin içinde böreğe benzeyen ve *mıhla* denilen eşsiz bir çeşit vardır ki içine kırk-elli yumurta kırdıktan ve muhtelif sebze ve *kapar* koyduktan sonra fırında pişirirler. Bu yemeğin nefis bir tadı vardır. Elbiseleri *sof*, pamuk, *atlas* ve altmış-yetmiş çile çuhadandır. Kendileri Ermenice ve Türkçe bilmeyip Arapça konuşur, okur ve yazarlar. Birçok kitapları da Arapçaya tercüme ettirmişlerdir.

Halep şehri, kuleli ve kaleli bir surla çevrilmiştir. On adet kapısı vardır. Burçlara toplar konulmuştur, ayrıca da Humus'taki gibi ve fakat daha yüksek olarak, sarp ve çok metin bir kalesi vardır. Bu kalenin mazgallarına birçok top yerleştirilmiştir.[168] Kaleyi çeviren

---

edilmiş bir kiliseye maliktirler. Katolikleri ise Kapuçin, Karmelit ve Cizvit papazlarının idare ettikleri üç kilise mevcuttur. Katolik nüfusu, şehrin içinde ve dolaylarında olmak üzere takriben iki yüz elli bindir.

168 Tavernier, Halep surunun hendeksiz ve köprüsüz giriş ve çıkış yerleri olan on kapısının anahtarlarının, maiyetinde yedi yüz elli yeniçeri bulunan bir ağanın elinde olduğunu, kapılardan birinin altındaki bir ziyaretgâha Müslümanların çok rağbet ederek kandiller yaktıklarını, zira Peygamber İlya'nın bir zaman orada oturmuş olduğunun rivayet edildiğini söyler. Aynı müellif, kalenin doğrudan doğruya İstanbul'dan tayin edilen ve maiyetinde iki yüz tüfekçi bulunan bir kumandanın emri altında olduğunu, kalede yerleştirilmiş top sayısının sekizi büyük olmak üzere yirmi beş-otuz parça olduğunu, şehrin muhafaza ve asayişi için üç yüz yaylı askere kumanda eden bir ağa ve geceleri kol gezen ve aynı zamanda idamları infaza memur olan bir subaşının bulunduğunu söyler.

geniş ve derin hendek su ile doludur. Suyun beri tarafında, Nesimi'nin, üzerinde iki uzun ve ince ağaç bulunan mezarı vardır.

Şehirde birbirinden güzel üç yüz elli beş han, sayısız dükkân ve bedesten vardır.[169] Büyük bir *şehristan* olan bu beldede istediğin her metaı bulabilirsin. *Balyos*ların oturdukları Frenk hanlarında da iyi cins çuha, atlas ve Frenk kumaşları vardır.[170] Güzel hamamları, bol ve temiz suyu bulunan bu şehirde, Katolikosumuzun sevgisine mazhar olarak bir ay kaldık.

Halep'e girdiğimiz vakit, Kudüs hacılarını karşılamak âdet olduğundan Süryani, Kıpti, Maruni ve Müslümanlar da dahil olmak üzere, kadın ve erkek, genç ve yaşlı bütün Ermeniler, şehre yarım günlük yoldan bizi karşılamaya geldiler. Katolikos da içimizde olduğu için, bütün şehir ayağa kalkmıştı ve karşılama büyük bir tezahüratla oldu. Koca Bedik de iki kardeşiyle beraber, altın işlemeli ve mücevherlerle süslü, göz kamaştırıcı teçhizatlı Arap atlarına binmiş oldukları halde karşılamaya geldi. Beraberinde birçok uşak, sipahiler ve yeniçeri bulunup bir paşa saltanatı ile gelen Bedik, yaklaşınca atından inerek Katolikos'un ayaklarına kapandı ve selamlaştı. Halk, etrafında piskopos, vardapet ve papazlar olduğu halde oturan Katolikos'un elini öptükten sonra, herkes hacıların içinde bulunan dost ve akrabalarını buldu. Herkes sevinçle birbirine sarıldı, öpüştü ve rakı, şarap ve yemekler ikram etti. Benden başka herkesin bir dostu veya akrabası çıktı, tek başıma kalan ben ise derin bir yeis içinde halime ağladım.

Orada yemek yenildikten sonra, Katolikos'u, piskopos Ğugas'ı ve hepimizi şehre götürdüler. Yolun iki kenarında, Hıristiyan ve Müslüman halk dizilmişti. Kadınlar, Arapların âdetine göre, kilisede yaptıkları gibi ellerini dudaklarına vurarak acayip bir ses çıkarıyorlardı. Böylelikle, büyük bir törenle konağa varıldı. Ben ise

---

169 Aynı müellif, şehrin iç ve dışında kırk kadar kervansaray ve elli adet hamam bulunduğunu söyler.

170 Tavernier'ye nazaran, Halep'te ipekli kumaşlar, keçi kılı şallar ve dericilikte zaruri olan palamut üzerinde büyük ticaret vardır. Bundan başka, sabun ve diğer emtia üzerinde de çok iş yapılır ve bu mallar dünyanın her tarafına sevk edilir. Türkler, Araplar, İranlılar ve Hintliler hariç Halep'te daima pek çok sayıda Fransız, İtalyan, İngiliz ve Hollandalı tacirler ve bu milletlerin menfaatlerini koruyan kendi konsolosları vardır.

bu şenlikten ayrı ve tek başıma kalmış olup gözyaşlarımı silerek uzaktan onları takip ediyordum. Koca Bedik, o gün akşama kadar süren mükellef bir ziyafet çekti.

Halep'te, camiye çevrilmiş yüksek bir *burç* vardı ki bunun vaktiyle bir çan kulesi olduğu rivayet edilir.[171]

171 Tavernier'nin Halep camilerine dair verdiği malumata göre, şehrin iç ve dışında takriben yüz yirmi cami vardır ki bunlardan altı-yedisi kubbeli mükellef binalardır. En büyük caminin Saint Helen tarafından yaptırılmış eski bir kilise olduğu rivayet edilir. Hakikaten de bina kapısının sağ tarafındaki duvarın üzerinde harikulade kabartmalı bir taş vardır. Üç-dört ayak ebadında ve kare şeklinde olan bu taşın üzerinde bir kadeh, kadehin ağzında, bir hilalin altında, mukaddes ekmek hakkedilmiştir. Bu şekil, önce caminin süslerinden bir mozaik zannedilmişti, fakat birkaç Fransız ile beraber taşı gizlice kazdığımda hakikat anlaşıldı. Birçok konsolos, büyük bir para mukabilinde bu taşı almak istemişlerse de, şehrin paşası razı olmamıştır.

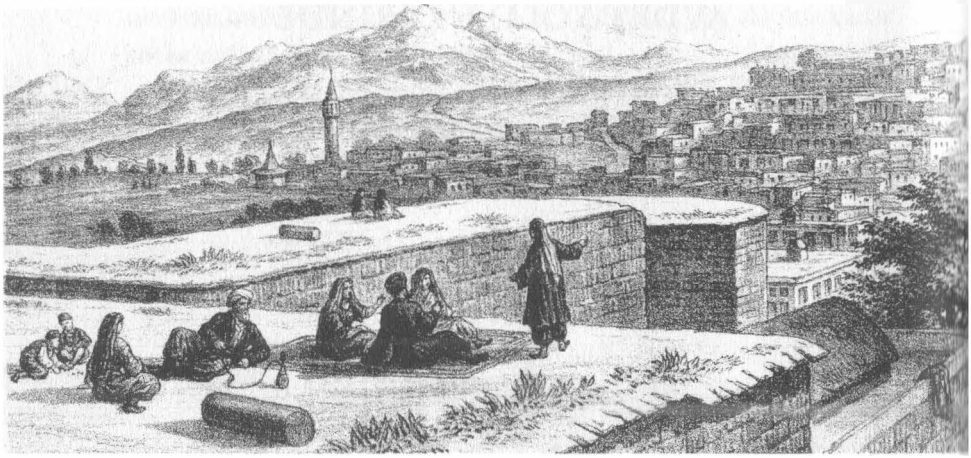
XIV
AVDET YOLU ÜZERİNDE

Evvelce adı geçen Abdal, bize beş at satın aldıktan ve harcırah olarak yüz kuruş verdikten başka, Bedros ve Alican adlı iki uşağını da beraberimize verdi. Böylece seyahate hazırlandıktan sonra herkesle vedalaştım ve memleketim Polonya'ya doğru yola koyuldum.

MARAŞ, ZEYTUN

Yolda rastladığımız bütün şehir ve köylerdeki Ermeniler, Kudüs hacıları geliyorlar diyerek bizi hürmetle karşılıyor ve ağlıyorlardı. Önce uğradığımız Maraş şehrinde yirmi hane Ermeni vardı.[172] Bu şehirde paşa oturur. Oradan, yüksek bir dağın üzerinde

172 İncicyan'a nazaran, asrın sonlarında Maraş'ın Ermeni nüfusu iki bin haneye yükselmişti. Aynı tarihte, şehrin Yahudi nüfusu otuz-kırk haneden ibaret, fakat Türk nüfusu Ermenilerinkinden daha çoktu. Ermenilerin Surp Kevork, Surp Stepanos, Surp Karsunk, Surp Karabet ve Surp Sarkis adlarını taşıyan beş kiliseleri vardı. Diğer bir Ermeni kilisesi ise 1676 senesinde yıkılmıştır. Maraş'ın otuz adet camiinden Ulu Cami'nin eski bir kiliseden çevrilmiş olduğu rivayet edilir. Şehirde mevcut elli-altmış adet hamamdan Paşa Hamamı, Tekyeşin Hamamı ve Pazar Hamamı meşhurdur. Maraş'ta en çok gelişmiş olan zanaat dokumacılık ve boyacılık olup kırmızı pamuklular ön safta gelir. Müellif, Maraş'ın üç yüz Türk köyünde şunları zikreder: Önsen, Hartlap, Hovdu, Karadere, Sır, Karafenk, Çokran, Karapınar, Bunsuz,

Maraş

bulunan Furnuz Ermeni köyüne geldik.[173] Ulniyalı (Zeytunlu) Stefanos'un burada bulunan mezarının altından soğuk bir su akar. Geceyi orada geçirdik. İçimizden birkaç kişi dağa gezmeye çıktı, fakat ben yorgunluğumdan dolayı kendilerine refakat edemedim.

Furnuz'dan yola çıkarak, Zeytun köyünün içinden, Kabak Tepesi denilen çok yüksek bir dağa vardık ve uzun bir yürüyüşle akşam ancak zirveye ulaşabildik.[174] Ceyhun (Ceyhan) Nehri bu dağın içinden akar. Furnuz'da bir kilise ve bir manastır, Zeytun'da ise altı kilise ve bir manastır vardır. Orada vaktiyle sekiz yüz hane Ermeni varmış, fakat Celaliler yüzünden dağılmış olup halen yalnız otuz hane kalmıştır.[175]

Ağar, Yeşildere, Döngele, Köfdülü, Rayberli, Mengesir, Ağaca Koyunlu, Okca Zinni, Avşar, Kapuçam, Beleren, Raramaraş. Mezkur Türk köylerinin üst tarafında yedi-sekiz hane Ermeni'nin ikamet ettiği Karadağ denilen köy vardır.

173 1578 senesinde istinsah edilmiş bir "İlahiler Mecmuası'nın" bir kolofonuna göre, aynı tarihte Furnuz'un Ermeni nüfusu kırk dört hane idi.

174 L. Alişan'a nazaran, Zeytun'a sekiz saat mesafede, civarında zengin demir madenleri bulunan Kabaktepe köyünde dört yüz seksen Müslüman olup Ermeni yoktur.

175 İncicyan'a nazaran, Maraş'ın kuzeyinde, iki günlük mesafede dağ ve çaylarla çevrili olup metin bir kale vaziyetinde olan Zeytun, tamamıyla Ermenilerle

Zeytun'dan Sis'e bir günde gidilir. Burası kayalık ve kuru bir yer olduğundan yalnız portakal ve turunç ağaçları, bundan başka iri pire ve sivrisinek bolluğu vardır. Kum taneleri kadar çok balıkla dolu Ceyhun Nehri, vadilerin içinden akmaktadır.

KAYSERİ

Zeytun'dan hareketle birçok köy ve dağı geçtikten sonra, merkez bir şehir olan Kayseri'ye geldik. İç ve dış olmak üzere iki kat surla çevrili olan şehrin[176] iç kısmında Surp Asdvadzadzin ve Surp Sarkis adlarını taşıyan iki kilise vardır.[177] Yeraltı ve karanlık yerler olan bu kiliselere tahta merdivenlerle inilir. Şehirde, beş yüz hane Ermeni mevcuttur.[178] İçlerinde zengin tüccarlar ve namlı *koca*lar olduğu halde, fakirler pek çoktur. Bunlar ekseriya terzilik ve kaftancılıkla meşguldürler. Şehir içindeki Ermeniler Ermenice bilmeyip Türkçe konuşurlar, fakat şehir dışındakiler Ermenice bilirler.[179] Evler ham *kerpiç*ten yapılmıştır ve kapıları o kadar ufaktır ki eğilerek içeri girilebilir. Şehir umumiyetle bir virane manzarasını arz eder, fakat bununla beraber, hanlar, bedestenler, dükkânlar, çarşı

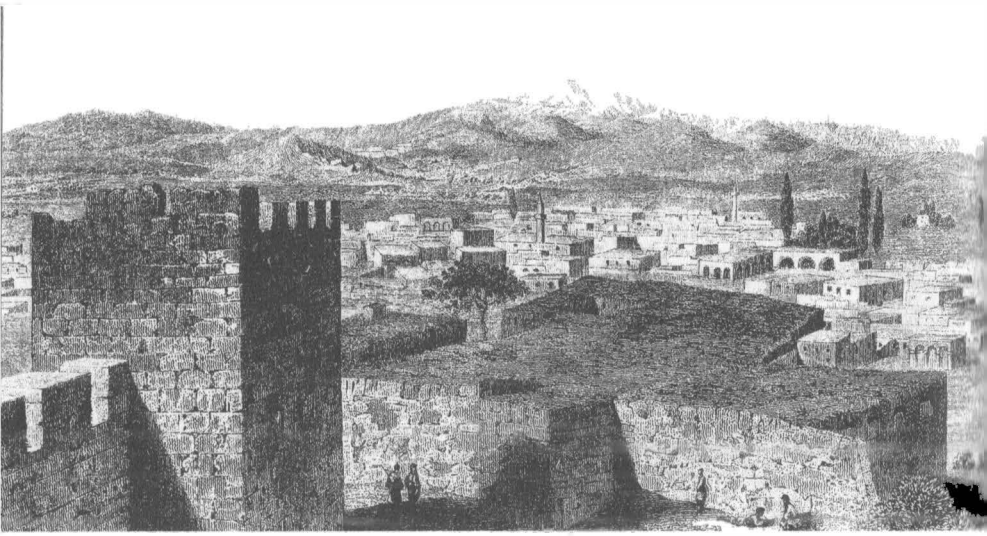
meskûndur. Zeytun halkının büyük geliri, civarda bulunan demir madeninin işletilmesiyle temin edilir. Şehirde on bir kilise, İncilci İoannes'e ithaf edilmiş çok eski bir şapel ve iki de manastır vardır.

176 İncicyan'a nazaran, Kayseri şehri, kırmızıya çalan yontulmuş iri taşlarla yapılmış olup üçgen ve kare şekillerinde birçok kuleyle takviye edilmiş bir surla çevrilidir. Altı adet olan sur kapıları şu adları taşır: Sivas Kapı, köylerden şehre tarla mahsulleri getiren kağnıların toplandığı Kanglı Kapı, Atpazarı Kapısı, Meydan Kapı, Boyacı Kapı, Erciyes ve Talas Kapı dahi denilen Kiçi (küçük) Kapı. Sur dahilinde olup siyah taşlarla yapılmış iki kapılı küçük kalenin bir kapısının önünde bulunan ahşap, müteharrik köprü, lüzumu takdirinde ve Talas'tan getirilen suyu akıtmak üzere yukarı kaldırılır. Kalede dizdar da dahil olmak üzere Türklerle meskûn on beş-yirmi ev, bir de cami vardır.

177 İncicyan, mezkur kiliselerin Sivas Kapısı'nın yakınında, Kiçi Kapısı'na kadar uzanan Hıristiyan mahallesinde bulunduğunu, Rumların da iki kiliseleri olduğunu söyler.

178 İncicyan zamanında (on sekizinci asrın sonları) Kayseri nüfusu, altı bin hane Türk, iki bin hane Ermeni ve bin beş yüz hane Rum'dan ibaretti.

179 İncicyan Evkara, Belgesi, Nirze, Muncusun ve Derevenk köyleri sakinlerinin Ermenice konuştuklarını söyler.

Kayseri

pazar ve kuyumcu dükkânları vardır.[180] Böyle olduğu halde, çok az insana rastlanır, zira Celalilerin yaptıkları tahribattan maada, halk *emir*lerin korkusundan imar işlerine yanaşmıyordu.

Yanında kaldığım Vardapet Kirkor, bana hüsnükabul ve sevgi gösterdi. Şehrin iç ve dış kısımlarında eski ve yeni yapılar, kâgir ve kubbeli büyük kiliseler gördüm. Bunların miyanında, Lusavoriç'in ve Patrik Nerses'in Patrik Levontius tarafından takdis edildikleri muhteşem kilise de vardı. Bu kiliseler halen camiye çevrilmiştir. Şehrin iç ve dış taraflarında birçok ziyaretgâh da vardır. Bunlardan Kayserili Barseh'in kabri, şehrin dışında, şark tarafına düşer. Eskiden büyük bir kilise olan bu bina, kalenin inşasında kullanılmak üzere taşları sökülmüş olup şimdi harap haldedir. Ermeniler, ölülerini buraya defnederler. Sur dışında, cenup cihetinde, silahşor Aziz Markarius'un kabrini havi büyük kilise dahi harap olmuş ve yalnız bir kubbesi kalmıştır. Kabrin üzerinde bir "horan" vardır ve

180 İncicyan, Kayseri hanlarından Vezir Hanı ile Kızlamazoğlu Hanı'nın en büyükleri olduğunu, Vezir Hanı'nda Hint ve İstanbul emtiası satan tacirlerin, sarrafların, kuyumcuların ve emsali esnafın oturduklarını, bunlardan başka diğer üç adet ufak hanın da mevcut olduğunu söyler. Müellif, şehirde altı hamam, birçok pazar ve bilhassa astar ve meşhur sarı meşin imal edilen muhtelif imalathane bulunduğunu kaydeder.

şehir halkı pazartesi günleri oraya dua etmeye gider. Biz de gidip duamızı ettik. İstanbul'da olduğu gibi, Kayseri'de de birçok kilise ve ziyaretgâh vardır, fakat harap olmuş ve yalnız izleri kalmıştır.

Aziz Markarius Kilisesi'nin karşısında, cenuba doğru bir mil uzakta, tarihi meşhur bir dağ olan Erciyes görünür. Bursa'daki Keşiş Dağı'ndan daha yüksek olan bu dağın tepesi, yaz ve kış daima karla örtülüdür. Binlerce senelik olduğu, söylenen bu karlar kurtlanıp aşağıya dökülür. Dağın üzerinde birçok kilisenin bulunduğu ve en büyüğünün mermer sütunlu ve kubbeli bir bina olduğu fakat halen bir harabeden başka bir şey kalmadığı rivayet ediliyordu. Her sene, Huruç-u Meryem Yortusu günü halk, kurbanlıklarla beraber oraya çıkarmış. Biz de çıkmak istedik, fakat dağın yüksekliğini, yolların geçilmez halini ve uçurumlardan yuvarlananın paramparça olacağını söyleyerek bizi bu niyetimizden caydırdılar.[181]

Dağın öbür yamacında bulunan Develi kasabasında, kilise ve papazları olan hayli Ermeni vardır. Erciyes'in yanı başında, ondan hayli alçak olan Alidağ vardır. Bu dağın üzerinde, Markarius'un menfur Yulianus'u öldürdüğü silahını ihtiva eden Aya Panaia adlı bir kilise ve Aziz Barseh'in hemşiresinin mezarı mevcuttur.

Şehrin etrafı, Edirne'de olduğu gibi birçok bağ ve bahçedir. Bağlarda yedi cins üzüm gördük. Buranın insanları da misafirsever adamlar olup bizi her gün başka bir bağa götürüyorlar ve akşama kadar yemek ve tatlı şarapla ağırlıyorlardı. Bu insanlar, dediğim gibi tatlı dilli, kurnaz, şair ve nüktedan adamlar, aynı zamanda boyacıdırlar.[182] Vardapet Vardan'ın da çok büyük bir bağı olduğundan defalarca oraya gittik. Bu bağda on iki cins üzüm yetiştiğini söylediler.

Şehrin civar köyleri Ermenilerle meskûndur. Bir gün, Surp Karabet Manastırı'na gitmek için arkadaşlarla ata binerek şehrin içinden geçtiğimiz vakit, halk sopalarla bizi dövmeye ve taşlamaya başladı, çünkü eşekten başka hayvana binmeye müsaade yoktur. Kendimizi zor kurtarıp şehir dışına güç halle çıkabildik. O gün-

181 Müellifimizin kastettiği ziyaretgâh, şehrin kuzeyindeki Alidağı'nın beş saatte tırmanılabilen tepesinde bulunan eski Aziz Bazil Kilisesi olsa gerektir.

182 Müellif bu sözle, Kayserililerin hilekârlıkta maharetlerini telmih eden, malum "eşek boyacısı" tabirini ima etmiş olsa gerek.

lerde, Hıristiyan düşmanı olan zalim bir *kadı* gelmiş ve kiliselerde mum yakılmasını, düğünlerde davul ve zurna çalınmasını ve ata binilmesini yasak etmişti.

Yolda, Surp Danyel adını taşıyan, kâgir ve kemerli ve içinde bir piskopos ile iki keşişin bulunduğu manastıra[183] uğradıktan sonra, bir çeyrek mil daha ilerleyerek Surp Karabet Manastırı'na vardık. Kubbeli muhteşem bir bina olan manastır, yüksek bir mevkide olduğundan, oradan bütün şehir temaşa edilir. Manastırdan, Harput Ovası gibi geniş bir ovanın içinde serpilmiş birçok Ermeni köyü, kilise ve manastır görünür. Altından, ovaya doğru soğuk bir su akan Surp Karabet Manastırı, harikulade bir binadır. Alt kısmında, şehre kadar uzanan yeraltı dehlizleri ve Toros Dağı'nda ve (Lehistan'ın) Mankerman şehrinde olduğu gibi, münzevi keşişlere mahsus yeraltı hücreleri vardır.[184] Surp Karabet'in, yarısı Patrik Levond tarafından Lusavoriç'e verilmiş olan aziz bakiyesinin burada olduğu rivayet edilir. Daha ileride, üç kilise ile üç yüz hane Ermeni bulunan Evkara köyü, beş ok menzili ötede de teolog Grigor'un naaşının bulunduğu Nazia köyü vardır.[185] Manastırın

183 İncicyan, adı geçen manastırın Belgesi'de olduğunu söyler.

184 Surp Karabed, Kayseri'ye altı saat mesafede Frenk Deresi'nin kenarında, yüksek bir kayalığın üzerinde kurulmuş tarihi bir manastır olup aynı zamanda, Kayseri Ermenilerinin ruhani reisinin makamıdır. Kendi zamanının vaziyetini anlatan İncicyan'a nazaran, iki kapılı olup iri taşlarla yapılı bir surla çevrili manastırda, etrafında ziyaretçilere mahsus birçok odalarla üç avlu, müteaddit çeşmeler, kilisenin önünde büyük bir havuz, çeşmelerin arka tarafında bahçeler, geniş bir yemekhane ve iki mezarlık, kayaların içinde oyulmuş muhtelif depolar ve diğer birçok müştemilat vardır.

185 İncicyan'a nazaran, Kayseri sancağına bağlı köyler şunlardı: Talas (çoğu Rum olmak üzere iki bin hane olup yüz ellisi Ermeni, takriben yüz elli hane Türk), Zincidere (Rum köyü olup Yoannis Prodromos Manastırı'nı ihtiva eder), Derevenk (altmış hane Ermeni, on hane Türk), Enderlik (dört yüz hane Rum ve az sayıda Türklerle meskûn), Tavrusun (iki yüz hanelik Rum ve Ermeni köyü), Germir (Kayseri'nin en meşhur köyü olup Türk, Ermeni ve Rumlarla meskûndur. Halk, refah içinde olup giyinişleri ile göze çarparlar), Cırlavuh (üç yüz hanelik Türk köyü olup Kayseri'nin namlı kafesçi, nakkaş ve silicileri buradan çıkar), Belgesi (yüz yirmi hanelik Ermeni köyü, dağın tepesinde meşhur Aziz Danyal Manastırı vardır), Övkere veya Hevkere (Türk ve Ermenilerle meskûn bu köyün halkı umumiyetle dülger ve mıhçıdır), Darsiah (Türk, Ermeni ve Rumlarla meskûn üç yüz hanelik bu köyde Rumların "yanar taş" denilen kiliseleri meşhurdur), Nirze veya

altından fışkıran memba, gittikçe büyük bir çay halini alır, ovayı sular ve yolu üzerinde on adet değirmeni işletir. Azizin kilise kapısının önünde bulunan kabri üzerinde dua ettik. Manastırda, Deli Malaz adını taşıyan bir piskopos ve bir keşiş vardı. Başka birçok kâgir ve namlı manastır da gördük.

Kayseri'ye döndükten sonra şehrin şark tarafında, yeraltında eski ve büyük yapılar gördük. Korkunç dehliz ve uçurumların bulunduğu ve Battal Gazi denilen bu yerin, eski Kayseri şehrinin mevkii olduğu rivayet edilir. Bütün manastır ve ziyaretgâhları görebilmek için bir ay Kayseri'de kaldık.

Kayseri'den hareket ettikten sonra Yalnızgöz'e vardık. Burası o kadar yüksek ki yukarıdan bakınca Kızılırmak dar bir şerit gibi görünüyordu. Yalnızgöz, Venedik'teki Rialto Köprüsü'ne benzer.[186] Köprü başında bulunan bir ılıcadan ne kadar çok içilse o kadar çok faydalı olur.

Oradan, beş günlük seyahatle Ankara'ya geldik. Yolda, Çeşmigir'de, Kızılırmak'ı ikinci defa olarak geçtik. Yolumuz boyunca hiçbir Ermeni köyü görmedik. Bura halkı kâmilen Türkmen'dir. Otlattıkları koyun sürüleriyle daima bize rastlıyorlardı ve her gün, iri kuyruklarını arkalarından sürükleyen on-yirmi bin koyun görüyorduk. Türkmenler, yaylada karı ve çocukları ile beraber dolaşıyorlardı. Kadınları çok güzel, zarif endamlı ve al yanaklıdırlar.

Niziye (Türk, Ermeni ve Rum olmak üzere üç yüz hane nüfusu olan bu köyde Ermenilerin Surp Grigor Manastırı vardır), İskopi ve Koramaz, Gesi (yüz elli hanelik olup Ermenilerin bir kiliseleri vardır), Muncusun (Türk ve Ermenilerle meskûn bu köyde, Ermenilerin dört horanlı Surp Haç Kilisesi, büyük bir cami ve iki mescit vardır. Kayseri'nin meşhur pastırması buradan çıkar), Usbudun, Kızık, Salır, Karahu ve Gömeç Türk köyleri, Erkilet (bin beş yüz hanelik olup Türk, Ermeni ve Rumlarla meskûn bu köyde üç yüz hane Ermeni ayrıca Ermeni ve Rum kiliseleri vardır. Dağın eteğinde sultan Murad'ın yaptırdığı cami ve hamam, zirvede de Türklerin Hıdrellez dedikleri ve Cenevizlilere atfedilen Saint İlya Manastırı vardır. Yakınında Sarımsaklı adlı köy vardır), Molu (üç yüz hanelik bir Rum köyüdür), Tatasun ve (ellişer hanelik köylerdir), Tomarza (Ermeni köyü olup Surp Boğos-Bedros Kilisesi, yakınında da Surp Asdvadzadzin Manastırı vardır.)

186 İncicyan'a nazaran, tek gözlü olduğu için bu ismi taşıyan meşhur köprü, Kayseri'ye on iki mil mesafede, Ankara yolu üzerinde bulunup beş adım genişlikte, yüz altmış ayak uzunluğunda, yüz yirmi beş ayak yüksekliğindedir. Kayseri civarında diğer bir köprü de "Çokgöz" adını taşır.

ANKARA

Ankara dış, orta ve iç olmak üzere üç kat surla çevrili, *bender* bir şehirdir. Şehrin üst kısmında bir kale ve Rumlara ait Panaia adlı bir kilise vardır. Şehrin, sekiz adet kilisenin bulunduğu orta ve alt kısmında ise iki yüz hane Ermeni oturur. Şehir halkı hemen kâmilen *sofçu*dur. İyi cins *sof* buradan çıkar ve dünyanın her tarafına sevk edilir. Her memleketten gelip Ankara'da oturan tüccarlar *sof*, *çamlit*[187], *yağmurluk* ve başka kumaşlar toplarlar.

Şehirdeki kiliselerin her birinin kendisine mahsus yerli ve taşralı iki-üç papazı, kandilcisi ve hademesi vardır. Celaliler tarafından tahrip ve talan edilmiş olan kiliseler halen tamir edilmekte idi. Şehirde bulunan *levend*ler zalim adamlardı. Ankara'dan bir çeyrek mil mesafede kâgir ve kubbeli büyük bir manastır vardır. Bunun, Havari Paulus tarafından yapıldığı ve takdis edildiği rivayet edilir. Orada, manastır reisi Avak ile beraber üç keşiş vardı. Manastırın önünden balıkla dolu bir dere akar. Ankara'da pek çok Polonyalı bulunduğu için gurbet acısını unuttum ve teselli bularak bir ay orada kaldım. Şehrin civarında Stanos, Bendos ve Erkapısı adlarında üç adet Ermeni köyü vardır. Bütün köylerde de sof dokunur. Bunların en iyisi Alucak'tır, fakat Ankara'nınki eşsizdir. Ankara'da iyi pastırma ve nefis koyu bir şarap vardır ki başka yerde bulunmaz.[188]

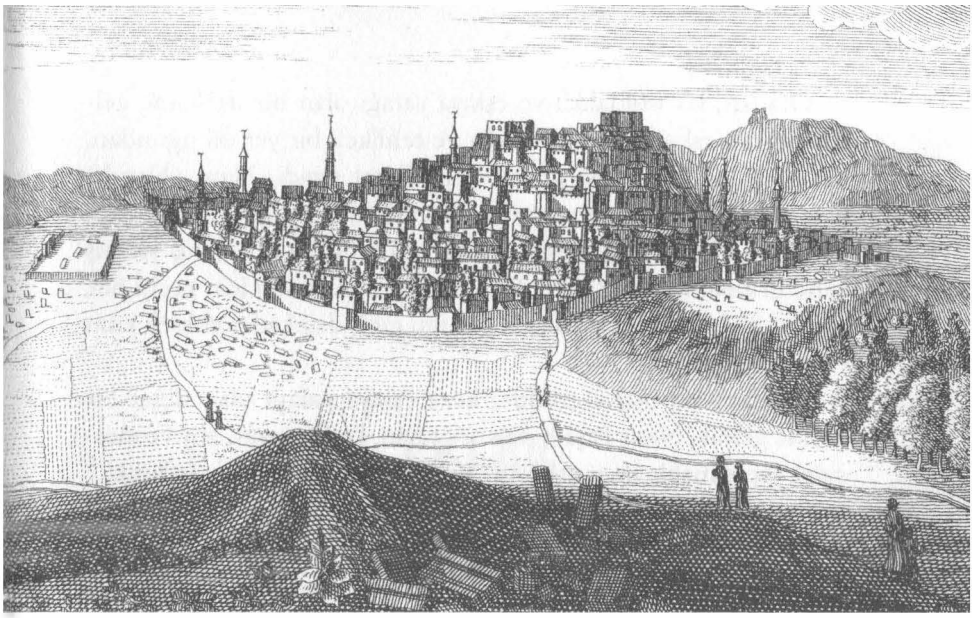
KONYA, AKŞEHİR, AFYON, BEYPAZAR, İZMİT

Ankara'dan Konya'ya, oradan Akşar'a ve az sayıda Ermeni bulunan Yenişehir'e gittik. Burada Nasreddin'in üstü kemerli kabrini görerek çok güldük. Yenişehir'de bulunan kâgir bir kilise için de Havari Paulus tarafından yapıldığı rivayet edilir. Yenişehir'den Sivrihisar'a ve afyonun çıktığı Karahisar'a geldik. Burada, Osmacık'taki gibi, yüksek ve sarp bir mevkide harikulade metin bir kale vardır.[189] Şehirde altmış hane Ermeni ile kâgir bir kiliseleri vardır.

187 Czamlet (Lehçe): Keçi kılından kumaş.

188 Ankara için bkz. Ek VII.

189 Tavernier'ye nazaran, Afyon büyük bir kasaba olduğu halde fena yapılı ve kirli bir şehirdir. Kervansarayı olamadığı için kervanlar orada tevakkuf etmezler, fakat bir mil mesafede Menderes'in kenarında durulur. Burada pek çok yengeç ve iri sazan balıkları avlanır.

Ankara

Bir çeyrek mil uzakta da bir Ermeni köyünün içinde bir manastır vardır. Ankara piskoposluğuna tabi olan bu Ermeniler, taşradan gelenler hariç olmak üzere, Konya ve diğer yerlerdeki ırkdaşları gibi kendi dillerini bilmez ve Türkçe konuşurlar.

Geçtiğimiz bu yerler beyaz keçi deryasıdır. Sürülerle dolaşan bu keçilerin parlak kılları adeta ipek ve sırma gibidir. İçlerinde hiç siyah yoktur. Daha evvel, keçi sürüleri pek çokmuş, fakat Celaliler hayvanları kısmen telef etmişler, kısmen de kaçırmışlar, kalanı da alıp götürmüşlerdir. Karahisar'da, mermer duvarlı yüksek ve büyük eski bir *yapı* vardı. Bir harabe olan bu binanın üzerinde Frenkçe yazılar gördük, fakat çözemedik.

Karahisar'dan hareket ettikten sonra bir buçuk günde Beypazar'a geldik. Burada yetişen bol miktarda meyvenin içinde kavun ve karpuz pek tatlıdır ve *hünkâr*a götürülür. Burada altı hane Ermeni vardı.

Beypazar'dan Sarılara geldik. İki günlük yol, boydan boya bağ ve bahçelerle kaplıdır ve ortasından büyük bir su akar. Yolun bir tarafı köy, diğer tarafı yemişliktir. Bahçelerde iri ayvalar, elma, iğde, üzüm, kavun ve karpuz yetişir. Gelen geçenler, yol üzerinde hayır için yetiştirilen bu meyveleri hiç çekinmeden koparır ve yerler.

Oradan, sık fundalıklı ve eşkıya yatağı olan bir *derbend*e geldik. Burası eskiden çok daha dar ve tehlikeli bir yer olduğundan, halkı yüz-iki yüz kişiyi geçmezmiş. Fakat şimdi, Nasır (Nasuh) Paşa yeni hanlar, kervansaraylar ve etrafında köy ve *mescit*ler yaptırmıştır. Burada, kilise ve papazları olduğu halde altmış-yetmiş hane Ermeni vardır. Yol, vadilerin içinden dolaştığı için geçişi pek zordur. Yol boyunca, Mısır'da olduğu gibi, dağ kadar yüksek kum yığınları gördük.

Oradan, bir buçuk günde, keza eşkıya yatağı olan diğer bir geçide geldik. Nasır Paşa burasını da han, kervansaray, köy ve mescitler yaptırmakla imar etmiştir. Burada da Ermenilere rastladık.

Oradan da hareketle, iki günlük yol katettikten sonra *iskele* şehir olan İzmit'e geldik. Bu şehirde bir gün kaldıktan sonra gemiye binerek İstanbul'a vasıl olduk.

Lehistan kervanı gelinceye kadar iki ay İstanbul'da bekledim. Nihayet, üç atlı bir arabaya binerek kervana karıştım, memleketime doğru yola çıktım ve böylece on iki senelik gurbet hayatım sona erdi.

EKLER

I
SELAMLIK MERASİMİ[190]

SULTAN IV. MEHMED'İN, 1672 SENESİNDE EDİRNE'DE BAYRAM NAMAZI İÇİN SELİMİYE CAMİİ'NDE YAPTIĞI SELAMLIK MERASİMİ

Alayın başında, kendi adamlarıyla ata binmiş olduğu halde Tatar Hanı'nın oğlu geliyordu. Bunların hepsi de Türk tarzı muhteşem esvaplar giymişti, fakat başlarında sarık yerine Leh biçimi kürklü kalpaklar vardı.

Tatar Prensi'ni, sağında bir memuru ve atının etrafında da sekiz uşağı olduğu halde Reisülküttap takip ediyordu. Bunun arkasından da mütevazı bir surette giyinmiş ve hafifçe ipek işlemeli bir örtüyü havi bir ata binmiş olduğu halde Şeyhülislam geliyor, arkasından da hürmeten kendisine verilmiş imtiyaza göre, arabası götürülüyordu.

Şeyhülislam'ı, kendi adamları ile beraber şehrin kadısı takip ediyor, bunun arkasından da çok iyi giyinmiş ve atlara binmiş iki çavuş bölüğü geliyordu. Bunları da muhtelif renkte ve kürklü atlas esvaplar giymiş on beş müteferrika takip ediyordu. Bunlar, altın

190 Chevalier d'Arvieux, Memoires, Paris-1735, Cilt: IV, Sayfa: 507-514.

işlemeli ve mücevherle süslü, gümüş üzengili çok güzel atlara binmişlerdi.

Arkadan, on beş haremağasının refakatinde, müteferrikalar gibi ihtişamla giyinmiş olan Ak Ağa geliyordu. Ağayı, aynı teçhizatlı on iki çavuş takip ediyordu. Bunların ellerinde, uçları eğere dayalı dik vaziyette yaldızlı gümüş topuzlar vardı.

Çavuşlardan sonra, muhtelif renkten kadife esvaplar giymiş, başlarında da ibik şeklinde olup ön ve arkaya sarkan beyaz sorguçlu ve altın işlemeli beyaz keçeden serpuş bulunan on dört çorbacı geliyordu. Bunlar, son derece süslü teçhizatlı, çok güzel atlara binmişlerdi.

Göz kamaştırıcı kafileyi, hemen hemen aynı ihtişamı havi bir ata binmiş olan Kâhya Bey takip ediyordu. Kâhya beyden sonra, önünde on dört, ardında da pek çok sayıda yeniçeri olduğu halde, Yeniçeri Ağası geliyordu.

Ağayı çiçek işlemeli gümüş diba esvaplar giymiş ve işlemeli örtülü atlara binmiş olan yirmi kapıcı takip ediyordu.

Bunlardan sonra, önde Padişah'ın gözdesi olan Mehmed Paşa ve Nişancı, ikinci sırada da Edirne Kaymakamı Mustafa Paşa ve Defterdar olmak üzere vezirler geliyorlardı. Zerdeva kürkle kaplı atlas libaslar giymiş olan vezirlerin atlarının eyer ve dizginleri, çok kıymetli taşlarla süslü altın ve gümüşle kaplanmıştı.

Arkadan, ufak çiçek işlemeli atlaslar ve güzel sarıklar giymiş olan otuz şatır, iki dizi halinde yürüyorlardı. Sağ taraftaki dizinin elbisesi sarı, soldakinin ise yeşildi. Bu iki diziden sağdakiler sadrazamın, soldakiler de padişahın gözdesi olan, musahip denilen paşanın adamlarıdırlar. Adları geçen iki paşa, kürklü beyaz atlas giymiş oldukları halde, Sadrazam solda olmak üzere, kendi şatır dizisinin arkasından geliyorlardı. Bunların atları o kadar güzel ve o derece mücevherle süslenmişti ki bu ihtişama başka bir şey katmak mümkün görülmüyordu, fakat onları takip eden padişah şatırları bu ihtişamı gölgede bırakıyordu. Etek uçları mücevherli altın ve gümüş levhalar kakılmış deri kemerlere toplanmış gümüş dibalar ve elmasla tutturulmuş siyah sorguçlu serpuşlar giymiş olan bu şatırlar ikişer ikişer yürüyorlardı.

İki şatır dizisini diğer bir peyk dizisi takip ediyordu. Bunlar da bir ayak yüksekliğinde ve üzerinde bir elmasla tutturulmuş

sorguçlu gümüş serpuşlardan başka, hemen hemen aynı surette giyinmişlerdi. Sol ellerinde birer yay, omuzlarında da birer tirdan vardı. Yaya kafilelerin içinde, kartalcı denilen başka bir grup da vardı. Bunlar da esvaplarının arkasına iliştirilmiş çok güzel tüylerle süslü gümüşlü tülbent kanatların ilavesiyle, öncekiler gibi giyinmiş, ellerinde mızraklar tutmuşlardı. Çorbacılarınki gibi sorguçlu olup bu kafileye katılmış kırk kadar solak, esvaplarının tenevvü ve zarafetiyle göze çarpıyorlardı.

İmrahor, padişahın önünden götürülen dokuz atın başında olarak geliyordu. Bu atların altın, inci, yakut, zümrüt ve elmasla süslü örtüleri ile göz kamaştırıcı ihtişamını tasvir etmek kolay bir şey değildir. Atların üç parmak genişliğindeki altından örülmüş dizginleri, altın ve gümüş levhalar ve nefis mücevherlerle süslenmişti. Eyerler ve onlara bağlanmış silahlar da aynı surette süslenmiş, başlarında, bir tutam elmasla bağlı siyah sorguçlar bulunan dünyanın bu en güzel atlarının dizginlerini, adi atlara binmiş seyisler tutuyorlardi.

Atların arkasından, iki tarafında yaya solaklar olduğu halde, Padişah geliyordu. Padişah, zerdeva kürklü ve önü püsküllü altından on iki düğmeli, ilikleri de elmas ve zümrütle süslü yeşil zemin üzerinde altın işlemeli diba giymişti. Elbisenin alt kısmı, ufak kareli beyaz Çin atlasından idi. Başında, üst kısmı geniş ve aşağıya doğru daralan beyaz bir kavuk vardı. Kavuk, üç adet beyaz sorguçla süslü idi. Kulak tarafındaki sorguçlar elmas demetleriyle, alın tarafındaki de avuç büyüklüğünde bir zümrütle tutturulmuştu.

Padişahın binmiş olduğu fevkalade güzellikte olan siyah at, örtü ve eyeri üzerindeki mücevheratın ağırlığı altında çökmüş gibi görünüyordu. Örtünün mücevherleri ince bir sanatla çizilmiş bir desen teşkil ediyordu. Padişah'ın hemen arkasından, ikişer ikişer dizilmiş ve başlarında Silahtar olduğu halde, içoğlanları geliyorlardı. Silahtar, kabza ve kılıfı kâmilen büyük elmaslarla kaplı olup bir milyon takdir edilen padişah kılıcını, diğer birisi kılıç kadar kıymetli olan topuzu, bir başkası da sorgucu iri elmas demetleriyle tutturulmuş merasim kavuğunu götürüyorlardı. Bu üç memurun arkasından, muhteşem esvaplar giymiş ve çok güzel atlara yakışıklı bir surette oturmuş birçok içoğlanı geliyordu.

Alay bu nizamla camiye varınca, Padişah atından inerek şeyhülislam tarafından içeri götürüldü. Padişah, iki saat camide kaldıktan sonra tekrar alayla saraya döndü. Avdet esnasında Tatar Prensi, Şeyhülislam ve Kazaskerler alaya iştirak etmiyorlardı.

Padişah, alaya iştirak edenlere sarayda bir ziyafet çekti ve böylelikle, üç gün devam eden bayram başlamış oldu.

II
İZMİR[191]

Deniz ve karayolu ile yapılan ticaret hususunda bütün Şark'ın en büyük ve meşhur şehri olan İzmir, bir tepe yamacının üzerinde denize nazır bir amfi şeklindedir. İzmir civarında bulunan harabelere göre, kadim zamanlarda daha büyük bir şehir olsa gerektir. Yabancı gemilerin serbestçe girip çıkmalarını önlemek ve onları kontrol altına alabilmek için son zamanlarda, şehrin iki mil mesafesinde, körfezin methali ucunda, eski amfiteatrın taşları ile bir kale yapılmıştır. Yabancı ticaret gemileri körfeze girdikleri vakit, onlara refakat eden harp gemileri mecburen körfez dışında kalırlar. Şehrin garp tarafında, sahilin taş yığını ile yapılan setin yanında ve eski bir kalenin altındaki küçük koyda padişahın kalyonları ara sıra demir atarlar.

İzmir, gerek harp ve gerek sık sık vuku bulan zelzelelerden çok defa harap olmuştur. Seyahatlerimin birinde orada bulunduğum zaman, kısa fakat çok şiddetli bir zelzele oldu. Denizin altmış kadem kadar ilerisinde, iki kadem derinlikte sulara gömülmüş kalın bir duvar kalıntısı, şehrin batı ucundaki sahilde de bir set ve birkaç eski depo harabeleri görünür. İngiliz tacirleri, İzmir harabelerinde hafriyat yaparak çıkardıkları güzel heykelleri kendi memleketlerine

191 J.B. Tavernier, Les Six Voyages en Turquie, Paris-1682, s. 68-73.

nakletmişlerdir. Bugün de eski eserler bulunmaktadır, fakat Türkler, çıkardıkları heykellerin yüz ve azalarını tahrip ederler. Çok pahalıya satın aldığım sert beyaz taştan yapılmış ve Rodos Kolos'u kadar büyük bir heykeli Paris'e gönderdiğimde, onun çok önemli bir şey olduğunu öğrendim.[192]

Şehrin nüfusu, altmış bini Türk, on beş bini Rum, sekiz bini Ermeni ve altı-yedi bini de Yahudi olmak üzere takriben doksan bin kişidir.[193] Şehrin bütün ticaretini ellerinde tutan Avrupalıların sayısı nispeten azdır ve her millet kendi dinini tam bir serbestiyet içinde icra etmektedir. İzmir'de on beş cami, Yahudilere ait yedi havra, bir Ermeni kilisesi, iki Rum ve üç de Latin kilisesi vardır.[194] Fransız Kapuçinlerinin* güzel bir manastırı vardır ve kiliseleri cemaat merkezi olarak kullanılır. İzmir'de, aynı zamanda Fransız Cizvitleri** ve İtalyan Observantinleri vardır. Türkler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler tepe üzerinde, Avrupalılar yani Fransızlar, İngilizler, Hollandalılar ve İtalyanlar da kıyı boyunda ikamet ederler. Avrupalıların mahallesinde, Rumların eski bir kiliseleri ve gemicilerin bazen yemek yedikleri birkaç küçük evi vardır. Asya'da umumiyetle "Frenk" denilen her Avrupa milletinin İzmir'de kon-

192 1654 senesinde İzmir'de ikamet etmiş olan Chevalier d'Arvieux, İzmir'in eski kalesinin harabeye yüz tutmuş bir vaziyette olup yalnız kare şeklinde büyük bir kulesi kalmış olduğunu ve içinde, garnizon olarak üç-dört yeniçeri ailesinin ikamet ettiğini söyler. Müellifin görmüş olduğuna göre, kale kapısının üzerinde tabii büyüklüğünün üç misli cesametinde olup, burnu kırılmış ve yüzü zedelenmiş taştan bir kadın başı vardı ki yerliler, şehrin banisi olup ona kendi adını vermiş olan bir prensesin başı olduğunu söylerler. D'Arvieux, kalenin içinde ufak bir cami, ayrıca da kayanın içine oyulmuş ve suyolları kalıntıları ile bağlı bir sarnıç görmüştür ki vaktiyle buradan şehrin muhtelif yerlerine su verilirdi, fakat tesisatın bilahare zelzelelerden bozulduğu anlaşılmaktadır.

193 Chevalier d'Arvieux, İzmir nüfusunu altmış bini Türk, yedi-sekiz bini Yahudi ve yirmi bini de diğer milletlerden olmak üzere seksen sekiz bin olarak hesap etmiştir.

194 D'Arvieux'ye nazaran, Rumların iki, Avrupalıların üç kiliseleri, Yahudilerin de birçok sinagoğu vardır. Müellif, Ermenilerin iki kiliseleri ve bir piskoposla on iki-on beş papazı olduğunu söyler.

* Kapuçin, yahut Kapusenler 1520'de Fransa'da kurulmuş, Katolik Kilisesi'ne bağlı ve Fransisken tarikatının bir koludurlar. (y.n.)

** Cizvitler, 1534'te kurulmuş ve Katolik Kilisesi'ne bağlı bir tarikattır. (y.n.)

solos veya ajanları vardır. Fransız konsolosunun ise biri Kuşadası, diğeri de Sakız Adası'nda olmak üzere, ayrıca iki de muavini vardır. Kuşadası çok müsait bir liman olduğundan, daha evvel gemiler mallarını oraya boşaltır ve kervanlarla İzmir'e nakledilirdi. Fakat İzmir ticareti ve bilhassa gümrük hasılatı zarar gördüğü için şimdi buna müsaade edilmiyor.

İzmir toprağı çok mümbit olduğundan her türlü yiyecek maddesi istihsal ve bilhassa nefis şarap ve zeytinyağı mebzulen imal edilir. Şehrin yarım mil mesafesinde, sahilin cenup tarafında tuzlalar vardır. Denizden pek çok nefis balık çıkar, leziz av eti de bol ve ucuzdur. Fransız mahallesinde çekilen ziyafetlerde ve mevcut üç aşhanede bu bolluğun tadı çıkarılmaktadır. Frenk mahallesinin tuzlaya kadar uzanan sahili boyunca güzel bahçeler vardır. Bilhassa yazın burada pek çok kalabalık olur. İzmir, diğer şehirlere nazaran o kadar serbest bir yerdir ki, civarlara gezmeye çıkılırken yeniçerilerin refakatine hiç lüzum yoktur.[195] Bu avantajların yanında, yaz aylarında İzmir'in sıcağına tahammül edilemez. Bundan başka, yıl geçmez ki veba salgını olmasın. Su birikintileri ve bataklıktan dolayı sıtma da çok yayılmış bir hastalık olup her sene çok insan telef olmaktadır.

İzmir'de geniş bir ticaret yapılır. Fransızların aldıkları başlıca emtiayı, Ermenilerin İran'dan getirdikleri ham ipek, Ankara tiftiği, pamuk ipliği, deri, muhtelif renkte maroken, beyaz ve mavi pamuk mensucatı, büyük miktarda yapağı, halı, pike örtüler, sabun ve şehrin civarında az miktarda çıkarılan ravend, mazı ve mahmudiye (scammonée) teşkil eder.* Kervanlar, alelusul, şubat, haziran

195 D'Arvieux'ye nazaran: "İzmir kadar mükemmel polis teşkilatı bulunan başka bir şehir yoktur. Her malın sabit fiyatı, idarenin başı olan kadı tarafından tayin edilmiştir. Kadının vekili olan naip, ata binmiş ve refakatinde memurlar olduğu halde pazarları dolaşır, malların ölçü, ağırlık ve fiyatlarını tetkik eder ve nizama karşı olarak eksik mal satanları mahallinde yere yatırarak falaka çeker. Bu miyanda, daha ağır ceza olarak, suçlunun yüzünü karartırlar, türbanı çıkarıp başına bir hasır serpuş geçirirler, boynuna ağır bir boyunduruk asarlar ve halkın içinde dolaştırırlar. Halk ise adamın yüzüne tükürür, çamur atar ve herifi rezil eder."

* Scammonée, (Latincesi Convolvulus Scammonia) dünya üzerinde sadece Türkiye, İsrail, Mısır, Suriye, Lübnan, Ürdün ve Ukrayna'da yetişen ve tıbbi ilaç yapımında kullanılan bir bitki çeşidi. (y.n.)

ve ekim aylarında İzmir'e gelir ve aynı aylarda avdet ederler. Çoğu Ermeni olan tacirler, Avrupalıların içinde Fransız müşterilerini tercih ederler, çünkü onlar nakit para ile satın alırlar, İngilizler ve Hollandalılar ise aldıkları malların karşılığını kısmen kumaşla öderler.

İzmir'de paşa bulunmayıp Hıristiyanlara karşı hiç sert davranmayan bir kadı tarafından idare edilir. Rüsum çok muntazaman tediye edilir ve İzmir gümrüğünden padişah hazinesine büyük bir meblağ temin edilir. Mallara narh konulursa bu iş daha muntazam olacak ve tacirler, çok defa yaptıkları gibi, hileye başvurmayacaklardır.

III
EDİRNE

Türk imparatorluğunun ikinci şehri olan Edirne, büyük ve ticari bir şehir olup Türk, Rum ve Yahudi halkla doludur. Oraya gelişimden az önce, çaylar taşmış ve hemen hepsi de Yahudilere ait altı bin kadar ev suların altında kalmıştı. Şehrin biraz ötesinde, bugünkü Padişah'ın [İkinci Selim 1524-1574] bir sarayı vardır ve Padişah aynı zamanda şehrin hemen ortasında bulunan bir tepeciğin üzerinde, muazzam bir meblağa mal olacak bir cami [Selimiye Camii] yaptırmaktadır. Şehirde, Ali Paşa'nın yaptırdığı kubbeli güzel bir bedesten ve Rüstem Paşa'nın yaptırdığı muhteşem bir kervansaray vardır. Bunlardan başka, bazı kadim kule, sur ve kilise kalıntıları görülmektedir. Burada deri boyamak işi çok ilerlediği için eyer, dizgin ve diğer teçhizat yapan usta işçiler çalışır.

Aynı tarihlerde Edirne'yi tavsif eden Jinacek, Rumların orada henüz on beş kiliseleri olduğunu ve Komnenoslardan kalma İtalyan ve Raguza kolonileri ile Bulgarlar, Ermeniler ve Yahudiler bulunduğunu söyler.[196]

196 Philippe du Fresne-Canay'dan (*Le Voyage du Levant*, Paris-1897, s. 45-46, 133), 1573 yılı.

Edirne'de, kadim Adrianopolis'ten yalnız bir kısım sur harabeleri ve halen hapishane olarak kullanılan birkaç kule kalmıştır. Şehir, birkaç mil kadar çevresiyle bir santur (harpe) şeklinde olup pazar, bedesten, hamam ve diğer umumi binalara mahsus İstanbul kadar geniş bir yeri yoktur. Şehrin binalarından en muhteşemi olan Selimiye Camii'nin bir hususiyetine göre, minarelerden birinin üst üste üç merdiveni vardır ve üç kişi birbirini görmeden fakat konuşarak onlardan inip çıkabilirler.

Padişah sarayı, sur içinde, çok yüksek ve sık ağaçlar arasında, gözden saklı bir binadır. İçerisine giremediğim bu saraydan, kurşunla örtülü bir köşkün üst kısmını görebiliyordum ki bunun tepesinde, bir galeri ile çevrili mermer bir havuzun içinde bir fiskiye vardı. Bu galerinin üzerinde bulunan diğer bir köşk de binaya sivri bir şekil veriyordu. Su, köşke kadar rahatça yükseliyordu, çünkü saray çok alçak bir yerde olup su, çok güzel ve iyi bakılmış su kemerleriyle civar dağlardan getirtiliyordu.[197]

Edirne'nin en dikkate şayan binaları camiler, bedestenler ve hamamlardır. Camilerin içinde en önemlisi, minareleri on iki mil uzaktan görülen Selimiye Camii'dir. Bu caminin muhteşem ve göz alıcı güzellikte olan mahfilinin dehlizlerini ve etrafındaki galerilerini tutan sütunlar granit, somaki gibi nadir taşlardandır. Mahfilin ortasında, abdeste mahsus güzel bir çeşme mevcuttur. Caminin, ikisi padişaha, üçü halka mahsus olmak üzere, beş methali vardır. Kurşunla örtülü on iki kubbeden ortadaki, hayret edilecek derecede cilalı sütunlara istinat etmektedir. Bu mükellef binanın dört köşesi, dört minare ile süslenmiştir. Minarelerden biri, üç kat merdiveniyle fevkalade bir şeydir, çünkü bunlardan çıkıp inenler, şerefeye varıncaya kadar birbirini görmezler.

Selimiye'den sonra, güzellik bakımından ikincisi Yeni Cami'dir. Bunun yirmi kubbesi ve dördü *Verde Antico** olmak üzere, bir-

197 Chevalier d'Arvieux'den (*Mémories*, Cilt: IV, Paris-1735, s. 498-500), 1672 yılı.

* Verde Antico: Roma ve Bizans dönemi yapılarında sıkça kullanılan, siyah, koyu yeşil ve beyaz renklerin birbirine geçtiği ağır bir görünümü olan sütun. (y.n.)

çok güzel sütunu vardır. Caminin mahfilini çevreleyen elli kubbeli dehliz, nadir mermerden müteaddit sütunlara istinat etmektedir. Mahfilin içinde zarif bir çeşme vardır.

Eski Cami denilen diğer bir caminin mahfili yoktur, fakat binayı çevreleyen sütunlar ona azametli bir sadelik vermektedir. Caminin vakfi olup yakınında bulunan bedesten, bence Türkiye'nin en büyük ve şirin bedestenidir. Kemerli damı büyük sütunlara istinat eden bu bedestenin içinde, türlü ve kıymetli eşya ile dolu iki yüz kadar dükkân vardır.

Edirne'nin Türk, Rum, Ermeni ve Yahudi'den mürekkep hayli çok nüfusu vardır. Şehrin civarındaki birçok güzel bağda bol miktarda, beş-altı cins nefis kavun yetişir. Üzümün okkası üç akçe olan Edirne'de hayat, İstanbul'dan yarı yarıya ucuzdur.[198]

(...) Edirne surlarının on iki kulesi, Tunca kenarında da, dört tarafında birer yuvarlak kule bulunan dört köşe bir kale vardır ki kulelerden biri halen hapishane olarak kullanılmaktadır. Şehrin dokuz kapısı şu adları taşır: Hapishane olarak kullanılan kulenin yanında Kule Kapısı, Alipaşa Çarşısı'nda olup yanında cephane bulunan kapı, Tophane'nin yanında bulunup Ağaçpazarı'na açılan Topkapısı, eskiden kadın hapishanesi olup Mihal Köprüsü'ne açılan Kafes Kapısı, Kazancılar dahi denilen Keçeciler Kapısı, Germe Kapısı'nın yakınında, gizli bir yerde ufak bir kapı olan Ozrin Kapısı, Darülhadis Camii'ne açılan Minyas Kapısı, Tahtelkale tarafına açılan Tavuk Kapısı, eskiden İstanbul Kapısı denilen ve Bitpazarı'na açılan İğneciler Kapısı, Alipaşa Çarşısı'nın orta kapı adında bir kapısı da vardır. Edirne'nin yüz altmış mahallesi ve yüz bin nüfusu vardır. Altı yüz haneden ibaret olan Ermenilerin Surp Toros adlı kiliseleri yandıktan sonra, Üçüncü Selim zamanında verilen müsaade ile eskisinden daha büyük ve parlak bir şekilde olmak üzere yeniden yapılmıştır.

Edirne'nin suyu, Kanuni Süleyman tarafından yaptırılmış yeraltı ve bazı yerlerde de su kemerleri yolu ile uzak bir yerden şehre getirilip Sarıcapaşa Mahallesi'ndeki kubbeli hazneye akıtıldıktan

198 A. de Motray'den (*Travels*, Cilt: I, London-1732, s.280-281), 1707 yılı.

sonra, elli-altmış çeşmeye, on yedi sebilhaneye, camilere ve hamamlara taksim edilir. Şehirde, biri Eski Cami'nin, diğeri de Birinci Murad'ın vakıfları olarak iki bedesten, birçok çarşı-pazardan maada, büyük çarşı olarak, Kule Kapısı'ndan İğneciler Kapısı'na kadar uzanan altı kapılı ve kemerli Alipaşa Çarşısı ile Üçüncü Murad'ın zamanında Selimiye Camii için keza kemerli olarak Meyve Kapanı denilen yerde Kavaflar Çarşısı vardır. Edirne'deki on sekiz handan en meşhuru Rüstempaşa, Mustafapaşa, Kurşunlu, Halilpaşa hanlarıdır. Şehirde eskiden otuz üç hamam vardı, fakat bunlardan on bir tanesi halen battal olmuştur.

Edirne'nin iki padişah sarayından biri Fatih'in 1452'de yaptırdığı, diğeri de Birinci Selim'in, Tunca kıyısında, birincisine yakın bir yerde yaptırdığı Memek Sarayı'dır. Memek Sarayı'nın suru üzerinde Alay Köşkü, ayrıca saraya yakın tepenin üzerinde Dördüncü Murad tarafından da diğer bir köşk yaptırılmıştır.

Müellif, Edirne'de onu selatin camii olmak üzere kırk iki cami saymaktadır.[199]

199 L. İncicyan'dan (*Coğrafya*, Cilt: I ve IV, Venedik-1804, s. 21-26) On Sekizinci asır.

IV
TOKAT

Yüksek bir dağın eteğinde kurulmuş olan Tokat, hayli büyük bir şehirdir. Şehrin hemen hemen ortasında bulunan büyük bir kayanın üzerinde, içinde garnizonu ile metin bir kale vardır. Çok eski ve daha ufak olan diğer üç kaleden yalnız bu kalmıştır. Çok nüfuslu bir şehir olan Tokat'ın sakinleri Türk, Ermeni, Rum ve Yahudilerden terekküp eder. Sokaklar çok dar olmakla beraber, evler muhkemdir. Camileri içinde birisi muhteşem bir bina olup yepyeni görülmektedir. Caminin yanında güzel bir kervansaray vardır ki, son seyahatimde inşası henüz bitmemişti. Tokat'a has iyiliklerden biri, oradaki kervansarayların etrafında, tacirlere kiralanan birçok hususi odanın mevcudiyetidir. Seyahatimiz boyunca diğer hiçbir yerde görmediğimiz bu odalar, kervansarayların gürültüsünden uzak, sakin ve rahat yerler olup yolcu orada kendilerini menfaat saikiyle rahatsız eden adamlardan uzak, dostları ile sohbet ederek serbestçe şarap içebilir.

Tokat'ta Hıristiyanların on iki kilisesi ve yedi yardımcı piskoposu ile bir başpiskoposu vardır. Şehirde, aynı zamanda, rahip ve rahibelere mahsus ikişer manastır vardır. Şehrin on dört-on beş mil civarındaki köylerin sakinleri hemen kâmilen Hıristiyan Ermeni olup içlerinde pek az sayıda Rum vardır. Bu Hıristiyan halkın ekseriyeti zanaatkâr ve daha çok demircidir.

Şehrin bir çeyrek mil mesafesinde akan çayın üzerinde çok güzel bir taş köprü vardır. Sözü geçen çay, şehrin cenup tarafında, üç-dört gün süren yol uzunluğunda ve iki-üç mil genişliğinde olan mümbit bir vadiyi sulamaktadır ki burada çok nüfuslu birçok güzel köy vardır.

Tokat'ta hayat ucuzdur. Nefis bir şarabı vardır ve her türlü meyve bolca bulunur. Asya'nın en çok safran çıkaran yeri burası olup en iyi mal olarak Hindistan'a ihraç edilir. Safranın libresi yerinde, senesine göre, on üç-on dört franka satılırsa da ağırlığı safrandan ziyade, muhafazası için lazım olan mum çekmektedir.

Tokat, mülhakatı ile beraber valide sultanın haslarındandır. Şehrin idaresi, padişah namına, bir ağa ve bir kadı'nın elinde olup emirleri, üç günlük mesafede olan Sivas'ta oturan paşadan alırlar. Tokat'ın en büyük hususiyeti, bu şehrin Şark'ın en mühim geçitlerinden biri olmasıdır. Oraya İran'dan, Diyarbakır'dan, Bağdat'tan, İstanbul'dan, İzmir'den, Sinop'tan ve diğer yerlerden daimi surette kervanlar gelmektedir. İran'dan gelen bütün kervanların istikametleri Tokat'tan ayrılır. İstanbul'a giden kervanlar, kış sonunda gelerek sağa doğru, İzmir'e gidecekler ise yaz sonlarında, sola doğru hareket ederler. Şehrin sağ ve sol tarafına doğru hareket eden kervanlar için tayin edilmiş tahsildarlar, bütün yüklü deve ve atları sayarak, her bir deve için bir *richdalle*, at için de bunun yarısı kadar bir vergi tahsil ederler. Binek ve kumanya ile yüklü hayvanlar bu vergiden muaftır. Tokat, kervanların daimi gidiş gelişinden dolayı Türkiye'nin en iyi ve en zengin bir şehridir.

İran'a ilk seyahatim esnasında, çok büyük olan kervanımız Tokat'ta konaklayamadı, çünkü Bağdat'ın muhasarasını kaldırmaya mecbur olan Sadrazam, Tokat'a gelmiş ve bütün kervansarayları, daha doğrusu bütün şehri işgal etmiş bulunuyordu. Bundan dolayı, kervanbaşımız, şehirde durmadan yoluna devamla Şarklı Köy'de konakladı. Kervana dahil Ermeniler, bu suretle ibadetlerini yapmak için zaman kazandıkları ve buradan en iyi cins şarap temin ettiklerinden dolayı memnun idiler.

Tokat'tan çıkarak Erzurum'a gittiğimiz vakit, şehrin cenubundaki yüksek dağ ve şimaldeki çayın arasındaki dar yolun üzerinde, dört-beş yüz adamla beraber avdan dönmekte olan Sadrazam'a

rastladık. Sadrazam, bizi görünce, kervanı temaşa etmek üzere adamlarını yolun kenarına dizdi, gözlerini bilhassa dört kişilik biz Fransızlara dikti ve kervanbaşını yanına çağırarak kim olduğumuzu sordu.

Kervanbaşı, Fransızların İranlılarla harp halinde olan Sadrazam'ın üzerinde uyandıracağı muhtemel şüpheden ihtiraz ederek, Yahudi olduğumuzu söyledi. Bunun üzerine Sadrazam, başını sallayarak, Yahudi'ye benzemediğimizi söylemekle iktifa etti. Sadrazam'ın fazla bir söz söylememesi bizim lehimize oldu ise de, arkamızdan adam gönderip bizi tevkif etmek niyetinde de olabilirdi, fakat buna vakit bulamadı, çünkü yerine dönünce, orada, ordusunun telef olmasına ve Sadrazamının muvaffakiyetsizliğine öfkelenmiş olan Sultan Murad'ın idam emrini getirmiş olan bir kapıcının kendisini beklemekte olduğunu gördü. Padişah emri mukavemet edilmeden icra edilmişti.

Gerçi kervanlar Tokat'ta bir zaman mola verirlerse de, şehrin ancak iki mil mesafesinde olan Şarklı Köy'de de iki-üç gün tevakkuf ederler. Bu tevakkufun sebebi şudur: Şarklı Köy, iki mümbit tepenin arasında, güzel bir mevkide, nefis şarap istihsal eden büyük bir köydür. Halkı kâmilen Hıristiyan olup çoğu debbağdır ve en güzel mavi maroken Tokat'ta yapılır. Diyarbakır ve Bağdat kırmızı, Musul sarı, Urfa siyah marokeniyle meşhur olduğu gibi, Tokat'ın da mavi marokeni nam kazanmıştır.

Köyün iki bin kadem ilerisinde büyük bir kaya vardır ki sekiz-dokuz basamakla üzerindeki bir hücreye çıkılır. Hücrede, kayanın içinde oyulmuş bir yatak yeri, bir dolap ve bir masa vardır. Kayanın batı tarafında, beş altı basamakla aynı sert kayanın içinde oyulmuş takriben altı ayak uzunluğunda ve üç ayak genişliğinde bir galeriye çıkılır. Yerli Hıristiyanlar, bu kayanın Aziz İoannes Khrisostomos'un menfası esnasındaki sığınağı olduğunu iddia ederler. Onların söylediklerine göre, aziz bu galeriden halka vaaz vermiş ve küçük hücresinde kayanın üzerinde yatmış ve yastığı da taştan ibaretmiş. Kervanlar, kafilenin ekseriyetini teşkil eden Hıristiyanların bu kayada ibadet edebilmeleri için, yukarıda söylediğim veçhile, iki-üç gün Şarklı Köy'de tevakkuf ederler. Köyün piskoposu ve birkaç papaz, ellerinde mumlar olduğu halde, oraya Mes Ayini icra etmeye gelirler.

Kervanın Şarklı Köy'de kısa bir mola vermesinin diğer bir sebebi de, oradan çıkan ve Tokat'a nispeten yarı yarıya ucuz olan nefis şaraptır. Ermeni tacirleri yolda içecekleri şarabı buradan temin ederler.[200]

Meşhur bir ticaret şehri olan Tokat'ın yüksek bir kayanın üzerinde bulunup çok eski bir bina olan kalesi, harabeye yüz tutmuş bir vaziyettedir, suru da ötede beride yıkılmış bir haldedir. Yirmi hane kadar Türk'ün ikamet ettiği kaleden bayram günleri toplar atılır. Tepe yamacından başlayıp büyük kısmı alçak arazide yayılmış olan şehrin surları yoktur ve kızıl topraklı yedi tepe ile ihata edilmiş vaziyettedir. Şehrin içinden geçerek Yeşilırmak'a karışan Kıdırlık denilen ırmağın üzerinde beş gözlü kâgir bir köprü vardır. Şehrin on altı bin hanelik nüfusunun iki bin beş yüz hanesi Ermeni, üç yüz hanesi Rum, kalanı da Türklerden ibarettir. Yahudi nüfusu birkaç haneyi geçmez.

Sanayi bakımından, Tokat'ı bakırcı veya kazancılar şehri addetmek yerinde olacaktır, çünkü orada yapılan bu imalat, nefaseti ile bütün Osmanlı ülkelerinde şöhret kazanmış olup Tokat'ın bakır kapları, sinileri, mangalları, kazanları vs. Erzurum'a, İstanbul'a, Amasya'ya, Samsun'a ve diğer vilayetlere sevk edilir. Şehirde, bakırcılardan maada, birçok demirci, dokumacı, basmacı, debbağ ve boyacı vardır. Tokat'tan aynı zamanda basma çit, basma çember ve boğasi denilen mensucat ihraç edilir. Şehirde, bedestenden başka, dördü büyük olmak üzere on dört hamam, beş kervansaray ve Voyvoda Hanı önünde geniş bir meydan vardır. Tımarhane binası eski bir eserdir.

Tokat'ın birçok camiinin içinde Ulu Cami, Alipaşa Camii ve Meydan Camii meşhur camilerdir. Ermenilerin, Taş Merdiven'de Surp Stepanos, Gatnagpür'de (Süt Çeşmesi) Surp Asdvadzadzin, Tahtelkale'de Surp Sarkis, Pazarcık'ta Surp Kevork, Kaş veya Haç denilen dağın eteğinde Surp Minas, aynı dağın üzerinde Surp Barsam ve şehrin dışında, mezarlığın yanında bulunan Surp Karasun Manuk (Kırk Şehit) adlarını taşıyan yedi kiliseleri vardır. Rumların şehrin içinde bir, bir saat mesafedeki Göksu denilen köyde de İm-

200 Tavernier'den (*Les Six Voyages en Turquie*, Paris-1682, s. 9-12).

parator İustinianos binası olduğu rivayet edilen ve Mermer Kilise denilen sütunlarla süslü kadim bir kiliseleri vardır.

Tokat, Türkiye'nin en faal ticaret merkezidir ve her taraftan oraya kervanlar gelir. Kayseri'den on günlük yolla gelen kervanlar, kök boya ve bir nevi sarı boya, Ankara'dan on üç günde gelen kervanlar sof ve diğer emtia, İzmir yolunu yirmi beş günde kat eden kervanlar çuha, baharat, şeker, kâğıt ve diğer Avrupa malları, Aydın'dan da pamuk, İstanbul'dan yirmi-yirmi bir günde gelen kervanlar muhtelif mallar getirip Tokat'tan bez, bakır ve demir mamulatı vs. götürür. Erzurum'dan on beş günde gelen kervanlar, işlenerek mamul halde tekrar Erzurum'a götürdükleri bakır ve demir eşya, Diyarbakır'dan on sekiz günde gelen kervan da bez ve palamut, Musul'dan otuz günde gelen kervan, bez, boyalı tülbent ve palamut getirirler. Böylelikle Tokat, Küçük ve Uzak Asya ticaretinin mühim bir merkezi oluyor. Eskiden, Musul yolu ile Hint'ten ve İran'dan da tacirler Tokat'a gelirlerdi, fakat hayli zamandan beri artık gelmiyorlar.

Tokat şehri, 1775 ve 1792 senelerinde şiddetli yangınlarla büyük hasara uğramış, tekrar imar edilmiştir.[201]

201 İncicyan'dan (*Coğrafya* C. I Venedik-1804, s. 289-292)

V
DİYARBAKIR

Dicle'nin sağında, yüksek bir tepenin üzerinde kurulmuş olan Diyarbakır, büyük bir şehirdir. Şehir surları ile burada bir hilal şeklini almış olan nehrin arası bir uçurumdur. Surlar, iç ve dış olmak üzere iki kattır ve dış surun yetmiş adet kulesi vardır ki İsa'nın o kadar şakirdi namına inşa edildiği rivayet olunur. Şehrin yalnız üç kapısı vardır ki bunlardan batı tarafındakinin üzerinde bulunan Grekçe ve Latince yazılı bir kitabede Konstantin adı zikredilmiştir. Şehirde iki-üç güzel meydan ve kiliseden çevrilmiş muhteşem bir cami vardır. Cami, mollalara, dervişlere, kitap ve kâğıtçılara ve dinle ilgili hizmetler yapan diğer kimselere tahsis edilmiş şirin pavyonlarla çevrilidir.

Şehrin bir mil kuzeyinde, Dicle'ye açılmış bir kanalla nehrin suyu şehre nakledilmiştir. Diyarbakır'da imal edilen kırmızı maroken, deriyi güzelleştirmekte hususi bir hassası olan bu suda yıkanır. Diyarbakır marokenleri, gerek renk ve gerek benekleri bakımından Şark'ın aynı cins bütün mamulatının fevkindedir. Burada o kadar çok maroken imal edilir ki şehir halkının dörtte biri bu işle geçinir.

Diyarbakır toprağı çok verimli olup ekmeği ve şarabı nefistir. Burada yenilen et, başka yerde bulunmaz, bilhassa burada yenilen güvercin, büyüklük ve tat bakımından Avrupa'dakileri çok geride bırakır.

Şehrin çok büyük bir nüfusu vardır ve yalnız Hıristiyanların yirmi binden fazla olduğu söylenmektedir. Bunun üçte ikisi Ermeniler, kalanı da içlerinde az sayıda Yakubi bulunan Nasturilerdir. Kısa bir zaman evvel gelmiş birkaç Kapuçin keşişi de varsa da, bunların henüz hususi evleri olmadığından küçük bir kervansaray odasında kalırlar.

İmparatorluk vezirlerinden olan Diyarbakır paşasının piyade askeri azdır, zira sık sık akınlar yapan Kürt ve Araplar atlıdırlar ve piyadeye ihtiyaç kalmıyor. Buna mukabil, birçok atlı asker mevcut olduktan başka, icabında yirmi bin süvari seferber edilebiliyor.

Diyarbakır'ın bir çeyrek mil mesafesinde bulunan büyük bir köyde geniş bir kervansaray vardır ve İran'dan gelip giden kervanlar orada konaklar, zira konaklamak köyde meccani olduğu halde, şehirdeki kervansarayların beher odası için ayda üç-dört kuruş kira alınır.

Diyarbakır'a girmek için yaz aylarında, karların erimesinden evvel, Dicle'nin içinden, nehrin taştığı zamanlar ise şehrin çeyrek mil uzağında olan taş köprü üzerinden geçilir. Dicle'nin yarım mil ötesinde, kervansaraylı bir köy vardır ve burası bütün kervanların uğrağıdır. Oraya ilk varan kervanlar, Bitlis'e kadar olan dokuz günlük yolculuklarına ait kumanyalarını temin edebilirler, geri kalanlar ise bunda çok güçlük çekerler. Zira yol üzerinde kervansaraylar ve köyler eksik değilse de has ekmek bulmak müşküldür.[202]

Muazzam kara taşlarla yapılmış olan sur, iki arabanın yan yana geçebileceği kadar kalındır. On ikisi çok yüksek olan yetmiş iki kule, uçurum tarafı hariç olmak üzere, suru dış taraftan yarım daire şeklinde çevirmiş durumdadır. Her bir kule iki katlı olup alt katları buğday ambarı olarak kullanılır ve binlerce kile hububat ihtiva eder. Üst katlarda ise harp zamanında askerler ikamet eder. Böylelikle şehir dıştan korkunç bir manzara arz eder. Sur üzerinde, yer yer başları taçlı aslan şekilleri ve kitabeler göze çarpmaktadır. Çoğu Grekçe olan kitabeler eskiden pek çoktu, fakat bir kısmı kaldırılmış ve yerlerine kufi harflerle yazılı başka kitabeler konulmuştur.

202 Tavernier'den (*Les Six Voyages en Turquie*, Paris-1682, s. 245-246)

Sura açılan dört kapıdan cenup tarafındaki Mardin Kapısı, garptaki Rum Kapısı, şimaldeki *Cihannüma*'da Erzurum olarak yazılı Dağ Kapısı, şarktaki de yine *Cihannüma*'da Şat denilen Yeni Kapı adlarını taşırlar. Mezkur dört kapının dört İncilcinin adına yapılmış olmasına dair bir anane vardır ki bu anane, İncilci Marcus'un sembolü olan bir öküz başının Rum Kapısı üzerinde mevcut olması ile kuvvet bulmuştur. On yedinci asra ait seyyahlardan Tavernier'nin eserinde yalnız ilk üç kapı zikredilmiş olduğundan Yeni Kapı daha sonra açılmış olsa gerektir.

Şimal-i şarki tarafında, Yeni Kapı ve Dağ Kapısı arasında şehre bitişik ve ayrı bir surla çevrili vaziyette bir kale vardır. Kalenin de ikisi dış tarafta, ikisi de şehre açılan dört kapısı vardır. Kapılardan Ermeni Mezarlığı tarafına açılan, Oğrun Kapısı, değirmenlere açılan da Fettah Kapısı adlarını taşırlar. Son iki kapı daimi surette kapalı bulundurulur ve yalnız lüzum görüldüğü vakit, paşanın emri alındıktan sonra, bu işle vazifeli olan Ermeni değirmencilerinin yanında mahfuz anahtarları alınarak açılır. Kalenin şehre açılan diğer iki kapısı, Aşağı ve Yukarı Kale Kapısı adlarını taşır. Bunlardan başka, paşanın ikamet ettiği sarayın altında bulunan geçidi kapatan demir bir kapı da vardır ki içten ve dıştan mühürlüdür. Meşhur Deli Voyvoda zamanında çıkan kargaşalık esnasında, kale kapılarının kuşatıldığı sırada paşanın biri bu kapıyı açarak oradan kaçmıştı. Geceleri, her bir kapı, "hisar eri" denilen ikişer muhafiz tarafından muhafaza edilir ki bu muhafizlar, ara sıra İranlılara karşı ikaz edici sözlerle birbirine seslenirler. Şehrin ancak namaz vaktinde zaptedilebileceğine dair mevcut bir inanca binaen, şehir kapıları cuma günü gündüzleri de namaz saatinde kapalı tutulur.

Kalenin içinde, Altın Saray ve Sultan Sarayı denilen iki konak vardır. Altın Saray'da, şadırvanın yanında yaldız kafesli bir köşkün içinde, paşa tayinini müteakip ilk cuma günü, namazdan sonra divan kurarak şehrin ileri gelenlerinin huzurunda paşalığına dair sadır olan padişah fermanını okur ve akşama kadar orada kalarak ziyaretçileri kabul eder ve onlarla aleni müzakerede bulunur. Paşa ailesinin ikametine mahsus Sultan Sarayı, yukarıda sözü geçen kapalı demir kapının üzerinde yapılmıştır. Paşanın kendi ikametine mahsus bir konak da kalenin en son ucunda bulunur. Bunlardan başka, bayram ve merasim günlerinde topların atıldığı Viran Kale

denilen tepe de vardır. Burada, şehrin zaptı esnasında, müdafaa kaygısı ile yıktırılan eski kalenin kalıntıları bulunur. Kalıntıların içinde kadim zamanlara ait kilise harabeleri görülür. Kalenin içinde Müslüman ve Ermeni evleri, çan kulesi gibi dört köşe şeklinde minareli bir cami, meydanlar, hamam vs. vardır. Paşa konağının kapısı üzerinde kufi harflerle bir kitabe vardır, bunun yanında bulunan Grekçe kitabe hayli zaman evvel kaldırılmıştır.[203]

203 İncicyan'dan (*Coğrafya* C. I Venedik-1804, s. 211-213).

VI
MAANOĞLU EMİR FAHREDDİN[204]

(...) Emir Fahreddin, kendisine karşı sevk edilen büyük bir Osmanlı kuvvetine mukavemet edemeyeceğini anlayarak, Şam paşası ile uzlaşmak üzere oğlu Ali'yi yerine bırakarak kendisi bir Fransız gemisiyle kaçtı. Önce Malta'ya, sonra Napoli'ye, oradan da Livorno'ya giden Fahreddin, bilahare Floransa'ya geçerek oranın Büyük Dukası'ndan hüsnükabul gördü. Birkaç hafta Floransa'da kalan Fahreddin, Roma'ya giderek Papa Beşinci Pol tarafından kabul edilmiştir. Haçlı Seferleri hatıraları ile duygulanan Papa, Emir'e hürmet ve riayet göstermiş ve Fahreddin, Roma'da tam bir prens hayatı yaşamıştır.

Bilahare, altı karı ve elli uşak ile beraber tekrar Floransa'ya dönen Fahreddin, yanında getirdiği yirmi bin marktan fazla bir meblağ ile orada beş yıl yaşamıştır. Fahreddin'in bu zamanda Hıristiyan olduğu rivayet edilirse de, onun beş karı ile yaşaması, rivayetin doğru olmadığını ve kendi iptidai dini içinde kalmış olduğunu gösterir.

Beş sene sonra Fahreddin, memleketine dönmek ve hâkimiyeti eline almak üzere Floransa Büyük Dukası ile bir anlaşma yaparak Livorno'dan hareket etti. Beraberinde, istihkamlarını yapmak ve

204 Chevalier d'Arvieux'den (Mémoires, C. IV, Paris-1735, s.365-378).

saraylarını süsletmek için mühendisler, mimarlar ve türlü zanaat erbabı bulunuyordu. Avdetinde, bir zaman için meçhul bir adam olarak kaldı, sonra da oğlunun rızası ile idareyi tekrar eline alarak Arap ve Türk topraklarına yaptığı akınlarla bazı yerleri zaptetti. Bir gün de en büyük düşmanı olan Şam paşasının niyetini anlamak için, hareminde gizlenerek, ölmüş olduğuna dair bir rivayet çıkarttı. Bunun üzerine, Küçük Ahmed Paşa, Emir Ali'ye taarruz etmek üzere askerlerini topladı, fakat hakikati anladıktan sonra Fahreddin'in korkusundan geri çekildi. Emir Fahreddin de derhal harekete geçerek, Hıristiyan mühendislerinin yardımı sayesinde Tarabulus ve Baalbek kalelerini zaptetti.

Fahreddin, bu muvaffakiyetinden sonra, eski hasımlarından bir Arap emirinin hemşiresiyle evlendi. Maksadı, düşmanını bu suretle kendisine yaklaştırıp öldürmekti. Maksadına ulaşan Fahreddin, intikam korkusu ile evlendiği prensesi de geri yolladı. Onun bu fena hareketine hiddetlenen Mont Carmel Araplarının reisi Emir Tura Bey, Suriye (Şam), Galile (Safed), Samarya (Nablus) ve Filistin (Kudüs) paşaları ile ittifak etti ve müştereken padişaha müracaatla, Fahreddin'i Müslümanlığı tahkir etmek, camileri kiliseye çevirmek, Toskana dukası ve Malta şövalyeleri ile irtibat peyda etmek, sahilleri ve gemileri yağmalayan korsanları barındırmak ve iaşe etmek ve nihayet, Mukaddes Toprakları ele geçirmeye niyetlenen Hıristiyan prensleriyle anlaşmak suçları ile itham ettiler.

Padişah, yapılan şikâyet ve suç delillerini tahkik ettirdikten sonra, Küçük Ahmed Paşa ile Tarabulus, Halep, Gazze paşaları ve Emir Faruk ve Emir Tura Bey'e müşterek hareketle asker toplamak emrini verdi. Böylece, otuz bin kişilik bir ordu meydana geldi. Kaptan Paşa da onlarla birleşmek üzere kırk kalyonla hareket etti ise de yolda Sakız Adası'na buğday götüren iki İngiliz gemisi ile uzun uğraşması ve kendisine iltihak edecek olan Sakız, Rodos ve Kıbrıs kalyonlarının beklemesi yüzünden otuz gün Sakız Adası'nda kalmaya mecbur oldu.

Emir Fahreddin, Küçük Ahmed Paşa'nın diğer paşalarla birleşmesine vakit bırakmadan, oğlu Emir Ali'yi on iki bin kişilik bir kuvvetle kendisine karşı sevk etti. Şiddetli bir çarpışma neticesinde iki taraftan sekiz bin kişi öldü. Ertesi gün de Halep paşası sekiz bin askerle yetişince, Küçük Ahmed Paşa, Emir Ali'ye derhal

taarruz etti. Evvelkinden daha kanlı bir savaşın sonunda, Ahmed Paşa'nın askerlerinden takriben bin, Ali'ninkinden de yüz elli kişi ancak sağ kalabildi. Ali firara mecbur oldu, askerleri de kendisini terk ettiler. Kaçışı esnasında atı yaralanmış olup yere düşen Ali, kendisini tanıyan bir asker tarafından uykusu içinde öldürüldü. Asker, Ali'nin başını keserek, diğer paşa ve emirlerle beraber çadırında oturmakta olan Küçük Ahmed Paşa'ya götürdü, paşa da Ali'nin başını yıkattıktan ve tahnit ettirdikten sonra İstanbul'a gönderdi.

Kaptan Paşa kalyonları ile Tarabulus'a vardıktan sonra, Emir Fahreddin'e karşı müştereken yapılacak hareket tarzı kararlaştırıldı. Oğlunun ölümünden haberdar olmayan, fakat yenildiğini duyan Fahreddin, Sayda'ya çekilmeye karar verdi, fakat Kaptan Paşa kendisini takip etti. Fahreddin, ona yiyecek ve içeceklerle dolu beş kayık ve hediyelerle beraber, padişaha kemal-i hulusla itaat ettiğini bildiren bir mektup gönderdi. Yapılan müzakere neticesinde emir, Sayda ve Barne (Bame?) kalelerini Kaptan Paşa'ya teslim etti. Emirin askerleri adı geçen kaleleri boşaltınca, Kaptan Paşa'nın Türk askerleri içeri girdiler. Kaptan Paşa kendisi de Sayda limanına girdi ve karaya çıkan askerler emirin güzel yazlık evlerini yağma, bahçeleri tahrip ettiler ve etrafa büyük dehşet saçtılar.

Kaptan Paşa'nın kalelere ve denize hâkim olduğunu gören Küçük Ahmed Paşa da şehri karadan çevirdi. İmha edileceklerini anlayan Emir'in tebaası, kendi başlarına Türklerle müzakereye giriştiler. Halkının kendisini terk ettiğini gören Fahreddin, zamanla vaziyetin düzeleceği ümidiyle dağlara çekildi, fakat efendilerinin şerefsiz bir hale geldiğini gören sadık adamları da Şam paşasına teslim oldular ve emir böylece tamamıyla yalnız kaldı.

Emirin oğulları da birer birer tutulup öldürüldüler. Büyük oğlu Ali, esasen Safed muharebesinde öldürülmüştü. İkinci oğlu Hasan tutulup o esnada sefere çıkmış olan sadrazamın yanına götürüldü. Emir Mansur İstanbul'a gönderildi. Sur'da ikamet eden kardeşi Emir Yunus (Youmes) tutularak, bir zeytin ağacına bağlanıp kurşuna dizildi, karısı ve kızı ise dağlara kaçarak Dürzilere sığındılar.

Emir Fahreddin'in dağılan adamlarından yalnız başnazırı olan Ebu Nadir şehirde kalarak mukavemete devam ettiyse de, uzun muhasara esnasında adamlarının öldüklerini ve şehrin de düşmek

üzere olduğunu görünce, halka Türklerle müzakere etmeyi tavsiye ederek kendisi de şehirden kaçtı. Bir Hıristiyan gemisine atlayarak Malta'ya gitti ve oğlu Abu Kasım'ı Emir Fahreddin'e tevdi ettikten sonra orada öldü.

Şehri teslim alan Türkler mutedil hareket ederek, mühim bir müstahkem mevki olup diğer mevkilerin emniyet altında tutulmasında büyük bir amil olacağı ve padişah hazinesine büyük meblağlar temin eden yerli ticaretin bu suretle himaye edileceği mülahazasıyla Sayda'yı aynen muhafaza ettiler.

Kaptan Paşa İstanbul'a dönerek hükümeti olan bitenden haberdar ettikten sonra, Emir Fahreddin'in tamamıyla imhası için alınan tedbirleri bildirdi. Fakat Emir, davasını kati olarak terk etmemiş olup dağlara çekilmişti ve elinde kalan dört kale de mücadeleye devam ediyordu. Şam paşası, bunlardan Niha denilen kaleyi üç ay muhasara etti, şiddetli hücumlar yaptırdı, fakat zaptedemeyip büyük bir zayiat verdikten sonra muhasarayı kaldırmaya mecbur oldu.

Bu işin sona ermesini isteyen padişah, ertesi sene Cafer Paşa'nın kumandası altında kırk altı kalyon sevk etti. Padişah, Cafer Paşa'nın vasıtasıyla, Emir'e tam emniyet vaat ederek onu İstanbul'a davet ediyordu. Uzun müzakerelerden sonra, Emir kani oldu ve vezirleri kazanmak maksadıyla kırk katır yükü altın ve gümüş para ve diğer kıymetli eşyayı hamilen, iki torunu ile beraber yola çıktı. Salimen İstanbul'a vasıl olan Emir, Padişah tarafından hüsnükabul gördü ve on beş gün kendisine iyi muamele yapıldı. Nihayet, davası görülmek üzere divana götürüldü ve idama mahkum edildi.[205] Emir, ölüme hazırlanmak için birkaç dakika müsaade isteyerek, Hıristiyanların âdetine göre şarka dönmüş vaziyette duası-

205 Maanoğulları'ndan sitayişle bahseden muasır Ermeni müellifi Kemahlı Grigor'a nazaran: Maanoğlu'na muarız olan Şam paşası Ahmed Paşa, padişahı kandırarak Maanoğlu'na karşı harp etmek emrini elde etmiş ve büyük bir ordu ile yürüyerek Maanoğlu'nu kalenin içinde öldürmüş, ihtiyar babasını ise 1635 senesinin Şubat ayının beşinci günü İstanbul'a getirmiştir. Padişah tebdil-i kıyafet ederek onu görmeye gitmiş ve uzun bir soruşturmada bulunmuştur. Birkaç gün sonra da İran seferine çıktığı vakit, Ahmed Paşa, Maanoğlu'nun yalanlarına inanmamasına dair padişahı kandırmış, o da Bayram Paşa'ya, Maanoğlu'nu bütün ailesiyle beraber imha etmek emrini yollamıştır.

nı yaptı. Emir idam edildikten sonra soyulduğu vakit, göğsünde bir haç bulundu ki bu, onun hakikaten Hıristiyan olduğunu ispat etti. Naaşı saray meydanında teşhir edildi, başı da kesilerek üzerine "kâfir ve padişaha isyan eden Emir Fahreddin'in başı" ibaresi yazılı olduğu halde bir mızrağın ucuna geçirildi. Böylelikle, 1633 yılında, yetmiş yaşında olduğu halde öldürülen Emir Fahreddin'le beraber meşhur Maanoğlu Hanedanı ortadan kalkmış oldu. Fahreddin'in, Emir Hasan adındaki büyük torunu bir torbaya konularak denize atıldı. Henüz çok küçük yaşta olan diğer torunu ise saraya alınarak tahsil ve terbiye edildi. Çocuk bilahare büyük bir servet sahibi oldu, fakat atalarının topraklarına dönmedi.

VII
ANKARA[206]

Türkiye'de uğradığım yerlerden en çok Ankara'da nadir mermerden yapılmış sütun, kaide, kemer ve bilhassa üç günümü işgal eden Grekçe ve Latince dikkate şayan kitabelere rastladım.

Üç kat surla çevrili olup bulunduğu yüksek tepeden bütün şehre hâkim bulunan Ankara Kalesi müteaddit büyük toplarla mücehhez idi. Kalenin içinde, üzerlerinde Arap yazılarıyla birkaç ufak top ihtiva eden bir nevi silahhane ve muhtelif odalarda 1401 muharebesinde Timur'un Bayezid'den iğtinam ettiği rivayet olunan çeşitli Türk ve Tatar silahları vardı. Gerek kale ve gerek şehir surları, eski eserlerden kalmış sütun ve sütun başlıkları, beyaz ve kırmızı geniş mermer parçalarının karışık bir halitasıyla yapılmıştır. Bu taşlar itinalı ve muntazam bir surette kullanılmış olsaydı, surlar muhteşem bir manzara arz ederdi. Müsavi mesafelerde olan kare şekilli ve kapılı kulelerde ve bilhassa İzmir ve Kayseri kapılarında bazı tam ve eksik Grekçe kitabeleri havi kalıntı parçaları vardır. Şöyle ki, Kayseri Kapısı'nın üzerinde, bozulmuş Mermer Aslanların yakınında, "Καιρε Παρορειτα" altında da tamamıyla

206 A. de La Motray'den (Travels through Europe,Asia and Africa, C.I, London-1732, s. 226-228,404).

bozulmuş bir kabartma başı takiben, "ΜΑΡΚΕΛΛΟC CTPATONEIKH ΓΛΥΚΥΤΑΤΗ ΥΝ... ΜΝΗΜΗC ΚΑΡΗΝ", iyice muhafaza edilmiş üç aslanla süslü İzmir Kapısı'nın üzerinde de "ΒΑΣΤΩΕΥΣΕΒΕΙ ΕΥΤΥ" kitabeleri vardır.

Ankara'da gördüğüm birçok kitabeden çoğunun esasen neşredilmiş olduğunu duydumsa da bazı kelime hataları ile iktibas edilen aşağıdaki kitabeleri, buraya aynen derç etmeyi faydalı buluyorum.

I. Hayvanlara yalak olarak kullanılmak üzere yontulmuş bir sütun kaidesinin üzerinde, Ankaralı bir Rum papazının yardımı ile kopya ettiğim şu kitabe vardır:

"ΔΙΙ ΗΛΙΩ ΜΕΓΑΛΩ ΣΑΡΑΠΙΔ ΤΟΙΣ ΣΥΜΜΑΧΟΙΣ ΘΕΟΙΣ ΤΟΙΣ ΣΩΤΗΡΑΣΙ ΔΙΟΣΚΟΥΡΟΙΣ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΤΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ ΣΟΤΙΡΙΑΣ ΚΑΙ ΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΑΙΩΝΙΟΙΣ ΔΑΙΜ... ΑΥΡΗΛΙΟΣ ΑΝΤΟΝΕΙΝΟΥ ΚΑΙ Μ. ΑΥΡΗΛΙΟΣ ΚΟΜΜΟΔΟΥ ΚΑΙ ΙCΥ ΣΥΜΠΑΝΤΟΣ ΑΥΤΩΝ ΟΙΚΟΥ ΚΑΙ ΥΠΕΡ ΒΟΥΛΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΥ ΤΗΣ ΜΕΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΑΓΚΥΡΑΣ ΑΠΟΛΛΟΝΙΟΣ ΑΠΟΛΛΟΝΙΟΥ"

Kitabenin ifadesine göre: Apollonius oğlu Apollonius, bu abideyi, İmparator Marcus Aurelius Antonius, Marcus Aurelius Commodus ve aileleri, Senato ve Ancyra Metropolisi halkının sıhhat ve zaferlerini temin için, Güneş ilahı Jüpiter (Zeus), büyük Serapis, Jüpiter'in çocukları olan koruyucu Castor ve Pollux ve ebedi aile ilahları şerefine dikmiştir.

II. İmparator Münkir Julien şerefine yazılmış ve kısmen bozulmuş Latince bir kitabe:

"DOMİNO TOTIUS ORBIS JVLIANO AVGVSTO EX OCEANO BRITANNICO VI... PER BARBAR... GENTES STRAGE RESISTENT... V. PATEFACT..."

III. "ΦΛΑΟΥΙΩ ΣΑΒΕΙΝΩ ΤΩ ΓΕΝΕΙ... ΤΗΣ ΝΙΚΟΜΗΔΞΗΣ ΘΥΓΑΤΗΡ ΤΗΝ ΤΗΣ ΣΤΗΛΗΝ ΜΝΕΙΑΣ ΚΑΡΙΝ ΟΣΑΝ Δ'ΕΣΚΥΛΕΥ ΤΟ ΜΝΗ ΜΑ ΔΩΣΕΙ ΕΙΣ ΤΟΝ ΦΙΣΚΟΝ Β. Φ."

Stilimnea kızı tarafından, bir Nicomedia yerlisi olan Flavius'un hatırasına dikilmiş abidenin bu kitabesinde, "bu kabri ihlal eden ceza olarak iki bin beş yüz penni ödeyecektir," denilmektedir.

Muhafaza edilmiş kadim Ankara eserlerinden en çok dikkate şayan olanı Augustus Abidesi ile kısmen camilerde bulunan bazı sütunlar ve bunların arasında Kız Minare denilen sütundur. Sütunların en güzeli tahrip edilmiş olup yalnız kare şeklinde bir methal ve nefis malzeme ile yapılmış duvar parçaları kalmıştır. Bu kalıntının iki tarafında, üç sütün üzerinde, okunması gayri kabil bazı Grekçe ve Latince kitabe parçaları görünür.

Nüfusunun çoğu Türk olan Ankara'da Rumların sayısı, başka şehirlere nispeten azdır. Başlarında bir başpiskopos bulunan Rumların şehir içinde iki, kalede de bir kiliseleri vardır. Şehirde, Rumlardan daha geniş mikyasta ticaretle meşgul olan Ermenilerin de beş-altı kiliseleri vardır. Ermeni kiliselerinin dikkate şayan bir hususiyeti yoksa da, şehre iki mil mesafede bulunup Ermeni başpiskoposunun makamı olan ve bizzat ziyaret ettiğim Meryem Ana namındaki manastırları, memlekette gördüklerimden en güzeli idi. Manastırda rastladığım Fransızca bilen Sinoplu bir Ermeni tacirin refakati ile manastır civarını gezerek kalıntıları temaşa ettim ve yukarıda yazılı kitabelerin bir kısmını orada istinsah ettim.

DİZİN

A

Abdal (Kudüs'te bir Ermeni) 168, 169, 172
Abduher köyü (Harput'ta) 108
Abdülhamid, I., (Sultan) 2
Abdülmesih (Harput'ta) 108
Abgar (Tokatlı Ermeni matbaacısı, [XVI. asır]) 86
Abrud köyü (Suriye'de) 178
Abusi köyü (Harput'ta) 108
Acıpınar köyü (Sivas'da) 106
Adapazarı 30
Adrianopolis, bkz., Edirne 206
Afyon, 192
Ağaca koyunlu köyü (Maraş'da) 186
Ağaç Denizi (Bolu ormanları) 102
Ağaçpazarı (Edirne'de) 207
ağalar 23
Ağar köyü (Maraş'da) 185
Ağper (Sasun'da) 114
Ahır köy (Harput'ta) 108
Ahmed Paşa, Küçük 219, 220
Ahmed Paşa, Küçük, bkz. Şam Paşası 219
Akdeniz 3, 16, 100
Akinian, N. müellif ix, 106, 158, 160, 180
Akrakon 77
Akşehir 192
aktarma (katolik Ermenileri) 39, 56, 156
Alay Köşkü (Edirne'de) 208
Aleksianos (Roma'da) 77
Alican (uşak) 185
Ali Paşa 15, 205
Alipaşa Cami (Tokat'ta) 212
Alipaşa pazarı (Edirne'de) 118
Alişan, L. (müellif) 40, 186
Alişyam kötü (Harput'ta) 108
Alişyam, kötü (Harput'ta) 108
Alman imparatoru 51
Almanya 51, 52
Altın Saray (Diyarbakır'da) 216
Amasya 104, 212
Amid, keza bkz., Diyarbekir 84
Anadolu vii, viii, 28, 34, 100, 101, 102, 104, 110
Anardzat (Tokat'ta) 105
Andon (Tokat'ta) 105
Andreas (Kudüs Ermeni patriği, [1551-1583]) 159

Andre (Havari) 77
Ankara 32, 36, 57, 103, 119, 122, 142, 191, 192, 193, 203, 213, 223, 224, 225
Ankara Kalesi 223
Ankona 53
Ankuna (Ankuna banisi) 53
Annonciation (Roma'da) 75
Antonius (Kahire'de) 136
Arabistan 68, 125, 163
Arakyal (Kudüs'de) 146, 162
Arakyal (Sasun'da) 115
Araplar 125, 126, 128, 132, 134, 142, 144, 154, 164, 172, 173, 175, 177, 179, 183, 215
Ararat Dağı 62
Arçu Kerezman (Muş'da) 114
Arianoscular 29, 30
Arianos, (rafizi patrik) 29
Aristo 83
Armaş Manastırı 30
Armıcan köyü (Palu'da) 110
Aron (Peygamber Musa'nın kardeşi) 80
Artuk Ovası 108
Arvieux, Chevalier d' (müellif, [XVII asır]) 7, 18, 29, 125, 126, 142, 143, 145, 150, 153, 155, 157, 162, 166, 176, 177, 178, 179, 197, 202, 203, 206, 218
Asdvadzadzin (Balat'da) 5
Asdvadzadzin (Halep'de) 180, 181
Asdvadzadzin (Kayseri'de) 187
Asdvadzadzin (Merzifon'da) 104
Asdvadzadzin (Palu'da) 111
Asdvadzadzin (Sivas'da) 105
Asdvadzadzin (Tokat'ta) 212
Aşağı kale (Sivas'da) 106
aşhane (İstanbul'da) 18
Atanakine (aziz) 113
Atina 83, 119
Atmeydanı (İstanbul'da) 9, 63
At Pazarı (Kahire'de) 132
Atpazarı Kapısı (Kayseri'de) 187
Avak (Ankara'da manastır reisi) 192
Avios köyü (Harput'ta) 108
Avrat Pazarı (İstanbul'da) 15, 63, 79
Avrupa 28, 143, 179, 202, 213, 214
Avrupalılar 202
Avşar köyü (Maraş'da) 186
Aya Payas (Suriye'de) 180
Ayasofya 6, 7, 8, 9, 21, 54, 78, 80, 100, 150
Ayasofya, bkz., Camiler 6
Aydın 213
Aydos 3
Ayintucar (Suriye'de kale) 173
Ayn'et-tüccar, bkz., Ayintucar 173
Azarya (Sis Katolikosu, [1584-1601]) 24, 104

B

Baalbek 219
Baba Cafer (İstanbul hapishanesi) 87
Bagratuni (Ermeni sülalesi) 69
Bağdat 117, 182, 210, 211
Balat 5, 17, 101
Balıca köyü (Harput'ta) 108
Balıkesir 26, 27
balios 124, 125
Balkanlar 3
Bandırma 26
Barbe (Kahire'de) 133
Baronder, (Piskopoz, Grigor, Kudüs patriği [1613-1645]) 147, 148, 149, 155, 157, 160, 162,

163, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171
Barsam (Tokat'ta) 212
Barseğ (Diyarbakır'da Ermeni rahip) 118, 166, 167
Bartelemios (Roma'da) 80
Bartuğimeos (Tokatlı, roma'da Ermeni Katolik Rahip) 60
Basilianos (aziz) 30
Battal Gazi (Kayseri'de) 191
Bayezid, Yıldırım 223
Bayram Paşa 221
Bazil (aziz) 71, 189
Bazil (Kayseri'de) 189
Bedesten (Bursa'da) 25
Bedesten (Edirne'de) 205, 206, 207
Bedesten (İstanbul'da) 12, 13
Bedesten (Şam) 176
Bedik, Koca (Halepli) 180, 181, 183, 184
Bedros, havari, bkz. Petrus 180
Bedros, Kargurlu (Venedik'te katolik rahibi) 39
Bedros (uşak) 185
Beleren köyü (Kayseri'de) 186
Belgrat 51
Belon (müellif [XVI asır]) 135
Bendos köyü (Ankara'da) 192
Berberoğlu (Sivas'lı bir Türk) 105
Berlad 3
Betanya (Filistin'de) 154
Betpake (Filistin'de) 154
Betsaida, bkz., Said 179
Beypazarı 142
Beypınar köyü (Sivas'da) 106
Beyrut 177
Beytüllahim (Filistin'de) 153, 155, 156, 160
Beytüllahim kapısı (Kudüs'te) 153
beytülmalci 102
Bingöl (Sivas'da) 106
Bitinya 24
Bitlis 114, 215
Bitpazarı (Edirne'de) 207
Bizans (Bizantyon'un kurucusu) 26
Bizantya 26
Bizimşen köyü (Sivas'da) 108, 109
Boğaz (Çanakkale) 29
Boğaz evliyası, bkz., Vılas 105
Boğaz Hisar (Çanakkale'de) 28
Boğazkesen köyü (Sivas'da) 106
Boğdan 1, 2, 3, 5
Boğos-Bedros (Kayseri'de) 191
Boğos (havari, bkz, Paulus) 32
Boğos (S. Karabet manastırında rahib) 112
Bolu 102, 103
Bonsignore (katolik yüksek ruhaniler) 66
Borborit (eski bir tarikat) 121
Bosna 35, 51
Bosnalılar 35
Bosnasaray 35, 36
Botolya 4
Boyacı kapısı (Kayseri'de) 187
Brigitte de Suéde (azize) 74
Bulak (Mısır'da) 126, 129
Bulduk (Mısır'da) 129
Bulgaristan 51
Bulgarlar 205
Bunsuz köyü (Maraş'da) 185
Bursa 15, 24, 25, 26, 35, 78, 102, 118, 176, 189

C

Cafer Paşa (kaptan-ı derya) 221
Casa degli Armeni, bkz., Ermeni evi 40
Cebehane, St. İren kilisesi 11, 12
Cebrail (Melek) 94

Celaliler 5, 26, 57, 104, 106, 111, 127, 186, 192, 193
Celceta (Kudüs'de) 151, 157, 170
cenkçiler 124
Cenova 52
cephane kapısı (Edirne'de) 207
Cetsemane (Kudüs'de) 151
Ceyhan 186
Cırlavuh köyü (Kayseri'de) 190
Cihrin köyü (Sivas'da) 106
Cincin, bkz., Cindi 106
Cincin köyü (Sivas'da) 106
Cindi kasabası 173
Ciovanni in Laterano (Roma'da) 71
Cip köyü (Harput'ta) 108
Cizvitler 50, 71, 202
Clément (VIII. Papa [1592-1605]) 61
Confession (Roma'da) 64
Croce (Roma'da) 76
Cuhar (müellifin hemşiresi) 100
Culfa 36, 122, 169
Culfalılar 182
çan kulesi (Venedik'te) 39
Çanlı Kilise, bkz., S. Karabet manastırı, (Muş) 113
Çarner (Kudüs'de mezarlık) 170
Çatladıkapı 17
çavuşbaşı 22
çavuşlar 22
Çayırağzı (Sivas'da) 106
Çengi (Rumeli'de) 3
Çerkesler 134
Çeşmeli köyü (Suriye'de) 171
Çeşmigir 191
Çet köyü (Palu'da) 110
Çiçilya (Roma'da) 79
Çifte Han (Diyarbakır'da) 118
Çinik İznik, bkz., İznik 29
Çirah (müellifin hemşiresi) 100
Çokgöz köprüsü (Kayseri'de) 191
Çokran köyü (Maraş'da) 185
çorbacılar 22
Çorehankist (Muş'ta) 114
Çorkeğ köyü (Harput'ta) 108
Çöteli köyü (Harput'ta) 108

D

Dadahic köyü (Harput'ta) 108
Dağ Kapısı (Diyarbakır'da) 216
Daldik köyü (Harput'ta) 108
Damas kapısı (Kudüs'de) 153
Damaskus, bkz., Şam 176
Danyal (Muş'ta) 190
darbhane (Venedik'te) 118
Darülhadis Cami 207
David il. (Kudüs Ermeni patriği [1583-1673]), 159
David IV., (Ermeni katolikosu [1590-1629]) 62
David (Sivaslı bir Ermeni) 105
Davut (Peygamber) 33
Dayı Sefer 123
Decer köyü (Sivas'da) 106
Defterdar 134
Deliorman 3
Deli Voyvoda 216
Derevenk köyü (Sivas'da) 187, 190
Derpincuk köyü (Sivas'da) 106
dervişler 214
Dessarakondi eklisie, bkz., Kırkkilise 4
Deve Geçidi 117
Develi (Kayseri'de) 189
Devotza köyü (Kayseri'de) 106
Deyr-i Mesih (Mayatya'da) 107
Dıdmaç köyü (Sivas'da) 106
Dicle 214, 215
Diokletianus (İmparator [284-305]) 78
Divanhane, bkz., Kubbealtı 12

Diyarbakır, bkz., Amid 117
Diyonesius (aziz) 74
Dokuz Pınar (Muş'da) 113
Dominik (Galata'da) 77
Döngele köyü (Maraş'da) 186
Duka, Venedik Docu 97
Dürziler 220

E

Ebu Nâdir (Maanoğlu veziri) 220
Eçmiadzin, Ermeni kilisesi merkezi 62, 63, 118
Edincik 26
Edirne 15, 21, 32, 33, 35, 36, 118, 176, 189, 198, 205, 206, 207, 208
Edirnekapı 17, 122
Edremid köyü (Harput'ta) 108
Efesos 24
Ege viii, 24
Eğia (Tokat'ta Ermeni rahibi) 105
Ekanim-i Selâse 8, 21
elçi 18
Emirgün Han 62
Emir Sultan 69
Emissa, bkz., Humus 178
Enderlik köyü (Kayseri'de) 190
Engel köyü (Sivas'da) 106
Erciyes dağı 25, 187, 189
Erciyes kapısı 187
Erciyes kapısı (Kayseri'de) 187
Ergani 116, 117, 119
Erivan 121
Erkapısı köyü (Ankara'da) 192
Erkilet köyü (Kayseri'de) 191
Ermeni evi, bkz., Casa degli Armeni 40
Ermeni kilisesi (Roma'da) 53, 60, 61, 62
Ermeniler 2, 26, 27, 31, 34, 39, 40, 48, 55, 56, 84, 86, 101, 106, 109, 111, 112, 118, 121, 147, 156, 160, 163, 166, 167, 183, 185, 187, 188, 193, 202, 205, 210, 215
Ermeni manastırı, Venedik'te, bkz., kiliseler, Surp Georg 167
Ermeni matbaası, (Roma ve Venedik'te) 86
Ermeni şpitali 53, 56, 60, 61
Ertımnik köyü (Harput'ta) 108
Erzincan 30
Erzurum 103, 120, 181, 210, 212, 213, 216
Erzurum kapısı (Diyarbakır'da) 216
Esad Efendi (Kudüs müftüsü) 163
Esir Pazarı (İstanbul'da) 13, 14
Eski Cami (Edirne'de) 207, 208
Eş'iya (peygamber) 46
Ezekiel (peygamber, bkz., Hızkıl) 43

F

Fahreddin emir bkz. Maanoğlu 218
Faruk (emir) 219
Fatih, bkz., Mehmed IV. 208
fellahlar 126, 139
Ferhad Olduran, Urfalı (Venedik'te bir Ermeni kadını) 56
Fırat 108, 110, 111, 114, 121
Filibe 33, 35
Filip (Makedonya kralı) 33
Floransa 97, 218
Floransa Duka 97
Fransa 17, 51, 54, 202
Fransızlar 202
Frenk Deresi (Kayseri'de) 190
Frenkler 55, 61, 124, 155, 156, 157, 158, 176, 181
Frenk memleketi 44, 51

Fresne Canaye, Philippe (müellif [XVI. asır]) 33
Furnuz 186

G

gafar, kza, bkz., Kafar 112
Galata 5, 17, 18, 19, 48
Gamenitz (Kamaniçe) 62
Garmir (Harput'ta) 108
Gatnagpür (Tokat'ta) 212
Gatya 142, 144
Gazze 142, 143, 219
Gelibolu 28, 29, 123
Gelincik (Bursa'da) 15, 118
Generaller (Papa mümessilleri) 69
Georg (aziz) 42
Georg (Kahire'de) 133
Georg, Rum, (Halep'de) 181
Georg (Venedik'te) 48
Gerede 103
Germe Kapısı (Edirne'de) 207
Germir köyü (Kayseri'de) 190
Gesi köyü (Kayseri'de) 191
Giragos (Palu) 111
Girit 100
Giuseppe (Roma'da) 77
Gork köyü (Merzifon'da) 104
Govdun köyü (Sivas'da) 106
Gökçekale köyü (Harput'ta) 108
Göksu köyü (Tokat'ta) 212
Gölcük 116, 117
Göl Şatosu 116
Gömeç köyü (Kayseri'de) 191
Greguar, Teoloğos 6, 8
Grekler 4, 125
Grigor, Akrakonlu (aziz) 77
Grigor II., (Ermeni katolikosu [1066-1105]) 136
Grigoris (Mısır Ermenileri piskoposu [XII. asır]) 136
Grigor (Kayseri'de) 191
Grigor, (Kemahlı, müellif, [XVII. asır]) 169, 181, 221
Grigor Lusavoriç (Malatya'da) 107
Gümüş köy 104
Güne köyü (Harput'ta) 108
Güng köyü (Harput'ta) 108
Gürcü Hanı (Sivas-Malatya'da) 107
Gürcüler 167
Güzel Hisar 27, 102
Ğugas (Kudüs'te Ermeni piskoposu) 148, 170, 183

H

Habeşler 164
Hacari koyü (Harput'ta) 108
Hacı Bektaş 69
Hacı Mirza köyü (Sivas'da) 106
Haçadur (Halep'de Ermeni piskoposu) 182
Haçavank (Kudüs) 152
Haçik, Avramoğlu (hazine götürücüsü) 2
Haç (Kayseri'de) 191
Haçlılar 143
Haç (Venedik'de) 40, 74
Haç yortusu 112
Hagop, Amidli (Roma'da tercüman) 60
Hagop (Erivanlı Piskopos) 105
Hagop (Ermeni Manastırı, Kudüs) 146, 147, 153, 154, 156, 161, 167
Hagop, Fırnuzlu (Manisa'da Ermeni Piskoposu) 27
Hagop (Harput) 108
Hagop, Meğabard (Ermeni matbaacısı [XVI. asır]) 86
Hagop, Zeytunlu (piskopos) 29
hahamlar 95

hakan 132
Halaskâr, bkz., Pırgiç (Kudüs) 151
Halep ix, 82, 119, 130, 132, 149, 159, 160, 161, 163, 168, 169, 172, 178, 180, 181, 182, 183, 184, 219
Halife 175
Halil Hanı (Kahire'de) 129, 130
Halil İbrahim, enbiya, bkz. İbrahim 138
Halilpaşa hanı (Edirne'de) 208
Halil Paşa kaptan-ı derya) 123
Haluba, bkz., Filibe 33
Hama, 178, 179, 180
Hambaşeyh köyü (Palu'da) 110
Ham (Nuh'un oğlu) 139
haraç 110, 158
haramiler 34
Harasas köyü (Harput'ta) 108
Harkin köyü (Sivas'da) 106
Harput 24, 31, 108, 109, 110, 116, 119, 190
Harput Ovası 190
Hartlap köyü (Maraş'da) 185
Hasan, Maanoğlu 220
Hasanpaşa Hanı (Diyarbakır'da) 118
Hasova 104
Havariyun, bkz., arakyal (Kudüs) 113
Havariyun (Muş'ta) 113
Havhav köyü (Palu'da) 110
Havtasar köyü (Harput'ta) 108
hazinedar 23
hekimhane, bkz., Şpital 47
Helen (İmparatoriçe) 15
Heraklius (İmparator) 176
Hermon Dağı (Filistin'de) 173
Herod (Filistin kralı) 135, 174
Hıreşdagabet (Balat'da) 101
Hıreşdagabet (Kudüs'de) 161, 162, 169, 170
Hıreşdagabet (Sivas'da) 106
Hıristiyanlar 91, 96, 97, 106, 126, 134, 138, 158, 163, 165, 179, 211
Hilas köyü (Mısır'da) 141
Hindistan 68, 181, 182, 210
Hintliler 183
Hizkıl (peygamber Ezekiel) 43
Hoği köyü (Harput'ta) 108
Hollandalılar 202, 204
Horasani köyü (Kayseri'de) 191
Hoşkadem köyü (Palu'da) 106
Hoş köy (Harput'ta) 108
Hoşmat köyü (Palu'da) 110
Hoşme köyü (Maraş'da) 108
Hovannes (hazine götürücüsü) 2
Hovannes (Seçova'da Ermeni piskoposu) 1
Hovannes (Sis katolikosu [1602-1621)] 165, 170, 172, 182
Hovannes (Urfalı, Haleb'de Ermeni rahibi) 182
Hovannes (Yaycı, Venedik'te Ermeni Katolik rahibi) 39
Hovdu köyü (Maraş'da) 185
Hozekdek köyü (Harput'ta) 108
Humus 178, 182
hurûc-u İsa yortusu 99
Hurûc-u Meryem yortusu 2, 3, 122, 189
Huylu köy (Harput'ta) 108
Hüdaverdi (Kudüs'de Ermeni tercümanı) 149
hükümdar 51
Hünkâr 10, 51, 69
Hüsnik köyü (Harput'ta) 108
Hüsrev Paşa (sadrazam) 181

I-İ

Istefan (Boğdan Beyi) 2

İbrahim, enbiyâ, bkz, Halil İbrahim 138
İbrahimşah (koca, Kahire'de kuyumcubaşı) 129, 130, 133, 140, 142
İçme köyü (Harput'ta) 108
İgnatios (aziz) 79
İğneciler Kapısı (Edirne'der) 207, 208
İlya, Marunî (Halep'de) 181
İlya (peygamber) 182
İmrahor 199
İncicyan, L., (müellif [XVIII. asır]) 2, 3, 18, 29, 33, 34, 105, 106, 107, 108, 111, 114, 116, 118, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 208, 213, 217
İnebahtı Muharebesi 150, 157
İngilizler 202, 204
İngiltere 17
İoannes, Havari 28
İoannes, Hrisostomos 8, 11, 15, 105
İoannes, İncilci 24, 43, 54, 71, 187
İoannes, (vaftizci) 71, 173
İran 68, 120, 121, 158, 176, 181, 203, 210, 213, 215, 221
İranlılar 183
İsa (peygamber) 1, 7, 9, 15, 21, 30, 40, 72, 73, 74, 76, 80, 83, 85, 88, 92, 93, 95, 99, 100, 107, 114, 115, 128, 135, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 173, 174, 177, 179, 214
İsfahan 169, 182
İshak (enbiya) 151, 174, 175
İskender, Büyük 33, 124, 134
İskenderiye 124, 125, 127
İskopi köyü (Kayseri'de) 191
İspanya 39, 51, 52, 54, 70, 82, 86, 96, 143
İspanya Kralı 70, 82, 86, 95
İspanyollar 96
İstanbul iv, vii, viii, ix, 2, 4, 5, 9, 15, 17, 18, 21, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 36, 46, 49, 50, 51, 60, 79, 82, 87, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 103, 109, 110, 117, 118, 119, 121, 122, 127, 130, 131, 132, 141, 148, 149, 159, 163, 167, 176, 182, 188, 189, 194, 206, 207, 210, 212, 213, 220, 221
İstanbul Efendisi 18
İstanbul Kapısı (Edirne'de) 207
İşhani köyü (Sivas'da) 106
İtalyanlar 202
İustinianus (İmparator [1503-1513]) 93
İzmir viii, 27, 28, 102, 201, 202, 203, 204, 210, 213, 223, 224
İzmir Kapısı (Ankara'da) 224
İzmit 31, 194
İznik 8, 24, 29, 30

J

Jacques, Ankona'da 53
Jean (Gazze'de) 143
Jinacek (müellif) 205
Jule II., (Papa [1503-1513]) 65
Jülianus (İmparator [361-363]) 78
Jüstiniane (azize) 74

K

Kabak Tepesi (Zeytun'da) 186
Kabos (Erzincan) 30
Kadırga limanı 17
kafar, bkz., Gafar 140
Kafes Kapısı (Edirne'de) 207

Kahire ix, 125, 126, 127, 129, 133, 134, 135, 136, 141
Kahlu köy (Harput'ta) 108
Kalas 3
Kaldin köyü (Sivas'da) 106
Kamame (Kudüs) 75, 76, 80, 145, 147, 149, 150, 151, 153, 156, 157, 160, 163, 165, 167, 170
Kandil (Halep'li Ermeni Koca) 182
Kanglı kapısı (Kayseri'de) 187
kapıcı 54, 147, 149, 198, 211
kaplıcalar (Bursa'da) 25
Kapuçam köyü (Maraş'da) 186
Kapusenler 202
Karabet Manastırı (Muş) 102, 112, 113, 114, 189, 190
Karaborg köyü (Palu'da) 110
Karadağ köyü (Maraş'da) 186
Karadeniz 3, 100
Karadere köyü (Maraş'da) 185
Karafenk köyü (Maraş'da) 185
Karagöz ailesi 181
Karahu köyü (Kayseri'de) 191
Karalar (Suriye'de) 178
Karaman 21
Karamürsel 29
Karapınar köyü (Maraş'da) 185
Karasu (Rumeli'de) 3
Karaşar köyü (Sivas'da) 106
Kara Yazıcı (celâlî) 106
kardinaller 81, 82, 92, 98
Karmelit 182
Karnaval Yortusu 153
Karsunk (Kırk Şehid, Halep) 180, 181
Karsunk (Maraş) 185
kartallar 199
Kasım (Ermenistan'da Aap emiri [VIII. asır]) 175
Kasımköy (Palu'da) 111
Kastel Pizaro (Kudüs'te) 153
Kaş dağı (Tokat'ta) 212
Katerin (İskenderiye) 125
Kâtip Çelebi (müellif) 107
Katolikler 182
Kavaflar Çarşısı (Edirne'de) 208
Kayafa (Kahin-i Azam) 162
Kayseri 49, 69, 78, 105, 187, 188, 189, 190, 191, 213, 223
Kayseri emirleri 69
Kayseri Kapısı (Ankara'da) 223
Kayseri Kapısı (Sivas'da) 105
Kazancılar kapısı (Edirne'de) 207
kazasker 23
Keçeciler Kapısı (Edirne'de) 207
Keğuank köyü (Harput'ta) 108
Kemah 29
Kenedaric köyü (Harput'ta) 108
Kerkek köyü (Harput'ta) 108
Keronentz (hazine götürücüsü) 2
Keşiş Dağı 24, 25, 189
Kevork (Filibe'de) 33
Kevork (Harput'ta) 108
Kevork (Maraş'ta) 185
Kevork (Merzifon'da) 104
Kevork (Samatya'da) 5, 15, 101
Kevork (Tokat'ta) 212
Khazar (Ercieşli, Venedik'te Ermeni katolik rahibi) 39
Khuzova köyü (Harput'ta) 108
Kıbrıs 51, 124, 219
Kıdırlık ırmağı 212
Kılhudeğ köyü (Sivas'da) 106
Kına Hanı (Kahire'de) 130
Kıptiler 125, 150
Kırım 17
Kırkkilise 3, 4
Kırkşehit (Sivas'da) 106
Kısmet (Venedik'te) 99
Kızık köyü (Kayseri'de) 191
Kızılbaşlar 31, 113
Kızıldeniz 136

kızıl elma 51
Kızılırmak 35, 49, 60, 103, 105, 191
Kızlamazoğlu Hanı (Kayseri'de) 188
kızlarağası 23
Kız Minare (Ankara'da) 225
Kiçi Kapısı (Kayseri'de) 187
Kilikya 79
Kilikya Krallığı 39
Kilis 36
Kiragos (Tireli zengin bir Ermeni) 102
Kiragos (Trabzonlu Kudüs'de papaz) 160
Kiriskantos (müfteri papaz) 77
Kirkor (Kayserili, İstanbul Ermeni patriği [1601-1610, 16-121621]) 5
Kirkor, Lusavoriç (Ermeni Kilisesinin kurucusu [IV. asır]) 6, 17, 30, 61, 69, 107, 113, 114, 188, 190
Kirkor (Merzifon'da Ermeni papazı) 104
Koloseum (Roma) 79
Komana 105
Komk köyü (Harput) 108
Komnenoslar 205
konsolos, bkz., Bailos 125
Konstantin (Boğdan Beyi) 2
Konstantin, Büyük (İmparator, [324-337]) 7, 14, 15, 17, 29, 41, 71, 72, 73, 74, 76, 79, 100, 156, 214
Konstantinopolis, bkz, İstanbul 8
Konstantin sarayı (İstanbul) 17
Konya 69, 192, 193
Koramaz köyü (Kayseri) 191
Korazin (Suriye'de) 179
Korfu 100
Kostas (İmparator) 14
Köfdülü köyü (Maraş) 186
Köprülü Mehmed Paşa (sadrazam) 103
Körpe köyü (Harput) 108
Kuars (Kürt köyü) 112
Kudüs vii, viii, ix, 4, 36, 54, 69, 73, 75, 76, 80, 81, 97, 100, 122, 130, 133, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 182, 183, 185, 219
Kula-vank (Harput) 108
Kule Kapısı (Edirne) 207
Kurşunlu han (Edirne) 208
Kuşadası 203
Kuyumcu Hanı (Diyarbakır) 118
Kürdeminik köyü (Harput) 108
Kürdistan 109
Kürtler 112

L

Lakisa 172, 173
Langa 5, 122
Latinler 150, 166
Lazar (İsa'nın dirilttiği adam) 154, 156
legat (Papa mümessili) 69
Lehistan ix, 48, 54, 85, 96, 103, 104, 112, 113, 118, 121, 128, 131, 148, 158, 161, 168, 170, 171, 190, 194
Lemberg, bkz., Lvov vii
Lepanto 29
leventler 192
Levontius (Kayseri patriği [IV. asır]) 188
Livorno 218

Lorenzo (Roma) 75
Luben (Suriye) 172, 173
Lubya köyü (Suriye) 174
Luka (İncili) 179
Lusavoriç (Galata) 17
Lvov 1, 170

M

Maanoğlu, Ali 179, 180
Maanoğlu, Emir Fahreddin 218, 219, 220, 221, 222
Madnevank (Muş) 114
Madonna de Loret (Ankona'da) 53
Magistros, Grigor (Ermeni prensi ve müellif [XI. asır]) 136
Mağrib 51
Mağribiler 97
Makar (Kahire) 136
Maksimianus (İmparator, [286-305]) 78
Malatya 107
Malaz, Deli (Kayseri'de piskopos) 191
malimeyitci 102
Malta 71, 77, 97, 98, 123, 218, 219, 221
Malta Dukası 97
Malta şövalyeleri 219
Mamuza köyü (Sivas) 106
Manisa 27
Mankerman (Lehistan) 190
Mansur, Maanoğlu 220
Manuşkud Kalesi (Çabağçur yakınında) 111
Maraş 34, 185, 186
Maraş, Tatar Pazarcık'ta pazar 34
Mardin Kapısı (Diyarbakır'da) 119, 216
Mardiros (Muş'da S. Karabet manastırı reisi) 115
Mardiros (Venedik'te katolik Ermeni rahibi) 39
Maria Ejipçiska (Roma) 79
Maria Maggiore (Roma) 72
Markarius (Kayseri) 188, 189
Markarius (Kayseri'de aziz) 188, 189
Mark (İskenderiye) 125
Marko (Venedik) 39, 40, 41, 42, 47, 49, 50, 52, 57, 74, 99
Markus, İncilci 40, 41, 43, 53, 72
Marmara viii, 24
Marunîler 150, 181
Matarya (Mısır) 135
Mateo, İncilci 43
Maurice (İmparator, [582-602]) 58
Medine 96
medrese 154
Mehmed, IV. (Sultan) 197
Mehmed Paşa 198
Mehmed Paşa (Sivas valisi) 106
Mekhitarist (Venedik) 40
Mekke 35, 96, 137, 138, 176
Melek-i Kebir (Kudüs) 151
Melkiset (gayrı meşru katolikos) 62, 98
Melkiset (Sivas'da Ermeni rahibi) 106
Melkon (hükemadan) 43
Memek Sarayı (Edirne) 208
Memlûklar 127
Menderes 192
Mengesir köyü (Maraş) 186
Merhamet Kapısı (Roma) 64
Meriç 33, 34
Meryem Ana 2, 7, 43, 49, 53, 54, 56, 72, 77, 79, 88, 117, 119, 133, 135, 151, 170, 178, 181, 225
Meryem Ana ikonu (Venedik) 49

Meryem Ana Kabri (Kudüs) 170
Meryem, Mecdelli 173
Merzifon 103, 104, 120
Mesih 95, 107, 145, 179
Mesrop (Ermeni harflerinin kâşifi, [V. asır]) 69, 111
Mesrop (Seçov'da Ermeni rahibi) 2
Meydan Cami (Tokat'ta) 212
Meydan Kapı (Kayseri) 187
Meyve Kapanı (Edirne) 208
Mezbele Kapısı (Kudüs) 153
Mezzocristiano 96
Mıgırdiç (Culfa'lı papaz) 169
Mıgırdiç (Harputlu, Ermeni rahibi) 24, 31, 108
Mısır vii, viii, 4, 18, 28, 33, 51, 71, 91, 99, 119, 125, 126, 128, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 149, 158, 163, 194, 203
Mısır hazinesi 140
Midilli 28, 100
Mihail (Süryani patrik, müellif, [XII. asır]) 101
Mihaliç 26
Mihal Köprüsü (Edirne) 207
Minas (Kahire) 135
Minas (Sivas) 105
Minas (Tokat) 212
Minyas Kapısı (Edirne) 207
misafirhane 18, 47, 66
Molla Hünkâr 69
Molla köyü (Harput) 108
Mont Carmel 219
Monte Kaval (Papa'nın yazlığı) 88
Mora (Venedik'te ada) 48
Morenik köyü (Harput) 108
Motray, A. de La (müellif [XVIII asır]) 24, 25, 207, 223
Movses, Culfalı (İstanbul'da Ermeni rahibi 6
Mudanya 24
Muği köyü (Harput) 108
Muhammed ordusu 91
Muhammed (peygamber) 21, 35, 36, 91, 132, 137, 158
muhtesip değişimi (Kahire'de bayram) 91, 137, 138
Muncusun köyü (Kayseri) 187, 191
Murad çayı 111, 114
Murad, III., (Sultan) 208
Murad, I., (Sultan) 208
Murad, IV., (Sultan) ix, 31, 191, 208, 211
Murad Paşa 116
musahip 198
Musa (peygamber) 9, 10, 80, 111, 154
Mustafapaşa Hanı (Edirne) 208
Mustafa Paşa (kayınakam) 198
Musul 117, 211, 213
Muş viii, 24, 31, 32, 102, 112, 113, 114
Muş ovası 31, 112
Muş Sultanı, bkz., S. Karabet Manastırı 112
müftü 23, 163
Müslümanlar 15, 20, 58, 70, 72, 108, 157, 163, 178, 183
Müstansır-billah (Mısır hükümdarı [XI. asır]) 136
müteferrika 197

N

Nablus 173, 174, 219
Nahçıvan 161
Nalkıran Dağı 117
Napoli 134, 218
Nasıra (Filistin) 173
Nasihatçi (bir keşiş sınıfı) 68
Nasreddin Hoca 192

Nasuh Paşa 194
Nayin (Filistin) 173
Nazia köyü (Kayseri) 190
Nekri köyü (Palu'da) 110
Nero (İmparator) 25, 76, 78
Nerses (Ermeni katolikosu [353-373]) ix, 31, 188
Nesimi (evliya) 183
Nestor (rafizi patrik) 30
Nezaret (karantina) 36, 37, 38
Niha kalesi (Suriye) 221
Nikolai, N. de (müellif [XVI. asır]) 29
Nikolayos (aziz) 27
Nikya, bkz., İznik 8
Nil 124, 125, 126, 129, 134, 135, 141, 164
Nil feyezanı, bkz., su kesimi 138
Nirze köyü (Kayseri) 187
Nişan (Ankara) 122
Nişan (Gölcük) 116
Nişan (Sivas) 107
Noel yortusu 81
Norkeğ köyü (Palu) 110

O-Ö

Observantinler (bir katolik tarikatı) 202
Oğrun Kapısı (Diyarbakır) 216
Okca zinni köyü (Maraş) 186
Olkos Dağı, bkz., Keşiş dağı 25
Orhan Bey 25, 28
Ormanyan, M., (patrik ve müellif) 121
Orta (Rumeli'de bir köy) 3
Ortodokslar 30
Osmancık 102, 103, 111
Osmanlı İmparatorluğu vii
Osmanlılar 153
Ozeman, bkz., Osmancık 103
Ozrin Kapısı (Edirne) 207
Ömer (Halife [717-720]) 175
Önsen köyü (Maraş'da) 185
Övkere köyü (Kayseri'de) 190
Özü eyaleti (Rumeli'de) 3

P

Padişah 8, 22, 199, 200, 206, 211, 219, 221
Pahlav (Ermeni hanedanı) 69
Palin köyü (Palu) 110
Palu 110, 111
Panaia (Ankara) 192
Panaia (Kayseri) 189
Pantheon (Roma) 78
Paolo Alle Tre Fontane (Roma) 75
Paolo fuori le Mura (Roma) 73
Papa 50, 51, 52, 53, 55, 56, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 68, 69, 71, 72, 75, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 92, 95, 96, 97, 98, 156, 180, 218
Paranç köyü (Harput) 108
Paris 18, 197, 201, 202, 205, 206, 212, 215, 218
Paskalya yortusu 67, 98
Paskalya Yortusu 149, 153
Paşa Hamamı 185
paşalar 23
Patmos adası 28
Patrikhane (Ermeni) 15
Paulus (havari) 8, 32, 42, 63, 64, 73, 74, 75, 79, 89, 176, 192
Paul V., (Papa [1605-1621]) 61, 65, 72, 73
Pavlikyan (eski bir tarikat) 121
payzenler 26, 97
Pazarcık 3
Pazarcık (Tokat) 212
Pazar Hamamı (Maraş) 185
perhiz devresi 1, 6, 92

Petro (Roma) 47, 60, 63, 64, 65, 66, 74, 77, 81, 83, 87, 88, 89, 92, 93, 157
peykler 22
Pırgiç, Kudüs'de, bkz., Halakâr 161
Pırknik köyü (Sivas) 106
Pietro in Vincoli (Roma) 77
Pilatus (Filistin Roma valisi) 79
Piza 39
Pizalılar 153
Polonya, bkz., Lehistan 185
Polonyalı, bkz., Lehistanlılar 180
Pontus Denizi, bkz., Karadeniz 101
Porfir 83
Poyraz köy (Harput) 108
Pravadi 3
Prokhoron (aziz) 24
Protestanlar 2
Prusa, bkz., Bursa 24
Prut 3
Purkez (kardinal) 61

Q

Quo Vadis (Roma) 76

R

Raguza 33, 205
Ramazan 20
Raramaraş köyü (Maraş) 186
Raşel (enbiya Yakub'un karısı) 155, 174
Rayberli köyü (Maraş) 186
Raytal, bkz., Rialto 49
Remle 143, 144, 170
Remle kapısı 153
Rialto (Venedik) 49, 191
Rodos 51, 123, 202, 219
Roma vii, viii, 8, 9, 29, 39, 53, 55, 59, 60, 61, 64, 65, 66, 69, 76, 80, 82, 83, 84, 86, 88, 98, 99, 105, 114, 127, 128, 156, 157, 180, 206, 218
Romalılar 63, 73
Rûhülkuds (Roma) 1, 21, 45, 65
Rumeli viii, 5, 28, 33, 35, 51, 100, 113
Rumeli gazileri 35
Rumkale 172
Rum Kapısı (Diyarbakır) 216
Rumlar 15, 17, 24, 34, 101, 118, 128, 150, 156, 167, 181, 202
Ruzufa (Suriye) 175
Ruzuf (Edirne) 175
Rüstem Paşa 29, 205
Rüstempasa Hanı (Edirne) 208

S-Ş

saat kulesi (Venedik) 42
Saat Kulesi (Venedik) 42
Safed 219, 220
Sahak (Ermeni katolikosu, [?]) 69
Said, bkz., Betsaida 179
Sakarya köyü 30
Sakız adası 27, 101, 203, 219
Sakrat köyü (Bolu) 110
Salâhaddin köyü (Mısır) 141
Salerno 39
Salır köyü (Mısır) 191
Samaralı 174
Samarya 219
Samatya 5, 14, 15, 17, 101
samsun 90
Samsun 212
Samuel (peygamber) 144, 145
San Marko Meydanı (Venedik) 49, 50, 57, 99
Sanos, Koca (Halepli) 180, 181
Sapinos (müfteri papaz) 77
Sapi Yâkup köyü (Harput) 108
saraçhane 18

Sarıcapaşa (Edirne) 207
Sarılar 193
Sarımsaklı köy (Kayseri'de) 191
Sarkis (Kayseri) 187
Sarkis (Kudüs) 162
Sarkis (Kudüs'de piskopos) 160
Sarkis (Langa) 5, 122
Sarkis (Malatya) 107
Sarkis (Maraş) 185
Sarkis (Sivas) 105
Sarkis (Tokat) 212
Sarpulu köyü (Kayseri'de) 108
Sasun 115
Sava (İskenderiye) 124
Sayda 174, 177, 220, 221
Seçov 1, 2
Sehuk köyü (Sivas) 106
Selahattin Eyyubi 147
Selamlık Merasimi 21, 197
Selanik 51, 127
Selim, III., (Sultan) 207
Selim, I., (Yavuz Sultan) 147, 208
Selimiye Camii (Edirne'de) 205, 206, 208
Selim nehri 46
Seloam Çeşmesi (Kudüs) 170
Senekerim (Ermeni Ardzruni kralı [1003-1021]) 107
Serapion (Ermeni katolikosu [?]) 118
Seret çayı 3
Seydi Musa (Kudüs) 154
Sıfat, bkz., Kefernahum 179
Sığam köyü (Palu'da) 110
Sır köyü (Maraş) 185
Sırplar 152
Silahdar 199
Silistre 51
Simon (sihirbaz) 8
Sina Dağı 111, 136
Sinatin 1
Sina Yortusu 156
Sinop 210
Sion kapısı (Kudüs) 153
sipahiler 69, 179, 181, 183
Sis 107, 181, 182, 187
Sisianus (müellif) 106
Sivas 105, 106, 107, 109, 110, 112, 117, 118, 121, 122, 187, 210
Sivas Kapısı (Kayseri) 187
Sivrihisar 192
Sixte-Quint (papa [1585-1590]) 71
softalar 93
Sofya 57
solaklar 22, 199
Söğütlü Han (Diyarbakır) 118
Spilit (Spalato) Kalesi 36
Stanos (Ankara) 192
Stefan Kapısı (Kudüs) 153
Stefanos (Zeytunlu piskopos) 186
Stepanos (Malatya) 107
Stepanos (Maraş) 185
Stepanos (Tokat) 212
studentler (Roma softaları) 93
subaşı 149, 153, 157, 165
su kesimi (Mısır'da bayram) 91, 99, 137, 138
Sultan Hasan Cami (Kahire'de) 134
Sultan Sarayı (Diyarbakır) 216
Sulumanastır (Samatya) 5, 14
Sur 73
Suriye vii, viii, 143, 203, 219
Süleyman Ağa (Mısır haznedarı) 140
Süleyman, I., (Kanuni) 207
Süleyman, I., (Kanunî) 3
Süleyman Paşa 28
Süryaniler 20, 109, 118, 156
Süryani patriği 84, 101

Şahbel köyü (Sivas) 106
Şahroz (Kudüs'de bir Ermeni) 167, 168
Şam 132, 137, 143, 150, 153, 163, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 218, 219, 220, 221
Şam Kapısı 153
Şam kulu 137
Şam paşası, bkz., Ahmed Paşa 218
Şamuşi köyü (Harput) 108
Şarklı köy (Tokat) 210, 211, 212
şatır 198
Şat kapısı (Diyarbakır) 216
Şekerlu (Çabakçur civarında) 112
Şemsiler 119, 120
Şeyh-hacı köyü (Harput) 108
şeyhler 69, 153, 162, 165
şeyhülislam 200
Şintil köyü (Harput) 108
şpitaller (Roma) 60, 65, 66, 71, 83, 86, 87

T

Taberiye Denizi 174
Tabor köyü (Filistin) 173
Tadim köyü (Harput) 108
Tahtelkale (Edirne) 207
Tahtelkale (Tokat) 212
Tahtut köyü (Sivas) 106
Talas 187, 190
Talas Kapısı (Kayseri) 187
Tapor Dağı 173
Taşhan (Gelibolu) 28
Taş Merdiven (Tokat) 212
Tatar Hanı 197
Tatar Pazarı 34
Tatasın köyü (Kayseri) 191
Tavernier (müellif [XVII. asır]) 31, 103, 104, 181, 182, 183, 184, 192, 201, 212, 215, 216
Tavrusun köyü (Kayseri) 190
Tavuk Han (İstanbul) 15
Tavuk Kapısı (Edirne) 207
Tedeochi, bkz., Tudaş 85
Tekgöz Köprüsü, bkz., Yalnızgöz 49
Tekirdağ 29
Tekyeşin Hamamı (Maraş) 185
tembel hane 18
Tepecik köyü (Harput) 108
Thevenot (müellif [XVII. asır]) 173
Thököly (Macar prensi) 31
Tımarhane (Tokat) 212
Tırdat, III. Ermeni kralı [287-330]) 147, 155
Tiberius (imparator) 93
Tigranakert (Silvan) 117
Tigran (Ermeni kralı [287-330]) 117
Tilanzid köyü (Harput) 108
Timur Leng 121, 223
Tire 27, 102
Tokat ix, 104, 105, 106, 110, 117, 119, 120, 121, 209, 210, 211, 212, 213
Toma Ardzruni (müellif [X. asır]) 101
Toma, Mezoflu (müellif [XIV. asır]) 121
Tomarza köyü (Kayseri) 191
Tondraklı (eski bir tarikat) 121
Tophane (Edirne) 207
tophane (Roma) 63
Topkapısı (Edirne) 207
Toros Dağı 190
Toros (Edirne) 207
Toros (Kudüs) 146, 162
Toskana dukası 219
Tosya 57, 102, 103
Trablus 177, 179
Trapistler (latin tarikatı) 68

Trinita (Roma) 67
tudaş (Papa mümessili 85
Tuğgasar köyü (Sivas) 106
Tumacan, Âmidli Koca 160
Tuma Han (Suriye) 180
Tuna 3
Tunca 207, 208
Tura Bey (emir) 219
Türabek 172
Türkiye 29, 96, 119, 131, 158, 174, 203, 207, 210, 213, 223
Türkler 3, 18, 61, 101, 107, 125, 166, 183, 202, 221
Türkmenler 174, 191

U-Ü

Uğida (Kudüs'de bir ermeni kadın) 169
Ulah 1, 2
Ulu Cami (Maraş'ta) 185
Ulu Cami (Tokat'ta) 212
Urban, VIII., (papa [1623-1644]) 65
Urfa 211
Usbudun köyü (Kayseri) 191
Uzak Asya 213
Uzun Çarşı 67, 132
Üçağaç köyü (Harput) 108
Üç Pınar (Roma) 75
Ürdün Nehri 154, 174
Üsküdar 5
Üsküp 34

V

Vahan, Goğtınlı (ermeni şehidi) 175
vakıf 18
Valens (imparator 5364-378]) 31
Vallé, Pietro della (müellif [XVII. asır) 124, 127, 133, 134, 135, 137, 141, 142, 143, 149, 150, 166, 173, 174, 175, 178, 179, 180
Van 114
Varak Haçı Yortusu 148
Vardan (Ermeni müverrihi [XIII. asır] 111
Vardan (Kayseri'de rahib) 189
vardapet, bkz., Zakarya 2
Vartavar yortusu 113
Varteli köyü (Harput) 108
Vaslov 2
Vaspurakan 107
Venedik vii, viii, 5, 14, 17, 27, 37, 38, 39, 40, 43, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 74, 86, 99, 100, 131, 132, 191, 208, 213, 217
Venedikliler 50
Vespasianus (imparator [69-79]) 93
vezir 16
Vezir Hanı (Kayseri) 188
Vezir-i azam 23
Vılas (Sivas) 105
Vırtanes (Ermeni katolikosu [33-341]) 30
Viran Kale (Diyarbakır) 216
Vlanga bostanı, bkz., Langa 18
Voyvoda Hanı (Tokat) 212

Y

Yahudiler 29, 31, 72, 93, 95, 96, 118, 145, 171, 202, 205
Yahya, Remle'de 143
Yakub (enbiya) 92, 174, 175
Yakub (havari) 92
Yakubi 215
Yakub Köprüsü (Filistin) 174
Yakub (Roma) 92
Yaldızlı Kapı (Kudüs) 153
Yalnızgöz köprüsü 191

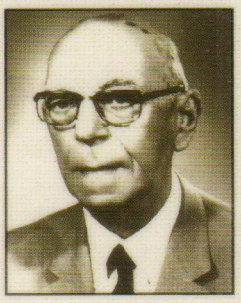
yanartaş (Ayasofya) 41
yanar taş (Kayseri) 190
yarı yarıya (İslam-Hıristiyan karışımı) 172, 179
yasakçı 21, 56, 95, 131, 135, 150, 158, 165, 180
Yassıada 31
Yaşcabel köyü (Sivas) 106
Yaş Pazar 2
yayabaşılar 22
yedi genç mağarası (Efes) 24
Yedikule 14, 16, 17
Yengi (Amidli Koca) 160, 161
Yeni Cami (Edirne'de) 206
Yeni Culfa 122
yeniçeri ağası 134, 198
yeniçeriler 22, 69, 108, 179
Yeni Kapı (Diyarbakır) 216
Yenipazar (Rumeli) 34, 35
Yenikgöy (Yeniköy, Rumeli'de) 3
Yeşildere köyü (Maraş) 186
Yeşilırmak 212
Yeşil Mescit (Kahire'de) 133, 137
Yezidi 121
Yoannis Prodromos (Kayseri) 190
Yohanna (Filistin) 154
Yorgi (Sivas) 105
Yosafat Vadisi (Filistin) 155
Yukarı Kale (Diyarbakır) 216
Yukarı Kale (Sivas) 106
Yusuf (enbiyâ Yakub'un oğlu) 133, 134, 174
Yusuf (Meryem Ana'nın kocası) 135
Yüce Meryem-Ana (Ergani) 117

Z

Zadra Adası 38, 100, 101
zaim 97
Zakarya, bkz., Yeşil cami (Şam) 32
Zakarya (Vanlı, Ermeni rahibi) 32, 53, 60, 62, 98
Zamotza şehri (Lehistan'da) 100
Zani, Markus (Venedikli asilzade) 40
Zanta 100
zaptiye 21
Zara köyü (Sivas) 106
zekât 20
Zekeriya (peygamber, bkz., Hızkıl) 71
Zepetya (havari İonnes'in babası) 174
Zerteril köyü (Harput) 108
Zeytindağı (Kudüs) 151, 156, 170
Zeytun 185, 186, 187
zilifdar 23
Zincidere köyü (Kayseri) 190

"İstanbul o kadar büyük bir şehirdir ki yangın zuhur edip on veya yirmi bin ev yanmış olduğu halde diğer semtlerdeki halkın haberi olmaz. Her bahçe bir serviliktir. Bütün yollar, altı günlük uzunlukta da olsa, Edirne'ye kadar olan yol gibi kâmilen kaldırımla döşelidir. Her yerde çeşme bulunduğu gibi, kimseye fenalık edilmemesi ve kavga çıkmaması için yasakçılar ve zaptiyeler mevcuttur."

Polonyalı Simeon 17. yüzyılın ünlü bir seyyahı... Kudüs'e hacca gitmek maksadıyla geldiği İstanbul'dan bütün Anadolu'ya açılarak geniş Osmanlı ülkesinin adeta topografyasını çıkarıyor. Gündelik hayattan mimariye, yaşama biçiminden törelere, geleneklere, bu eser, meraklısı için zevkle okunacak eşsiz bir belge!

Hrand Der Andreasyan, Klasik Ermeniceden tercüme ettiği eserlerle Osmanlı tarihine başka bir pencereden bakmanın imkânlarını veriyor. Andreasyan'ın kendi eklediği notlarla birbirinden değerli olan bu çalışmalar bir boşluğu, günümüzde eksikliği daima ve acıyla hissedilen büyük bir boşluğu dolduruyor.

Ev
www.everes
facebook.co
iları.com
everestkitap
18 00

